

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Marko A. Janković

Gladijatorske igre provincije Dalmacije:
Uloga spektakla u konstruisanju
rimskog identiteta

doktorska disertacija

Beograd, 2013

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Marko A. Janković

Gladiatorial games in province of Dalmatia:
The role of spectacles in construction of
Roman identity

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2013

Mentor:

dr Staša Babić, vanredni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

dr Aleksandar Palavestra, redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Miroslav Vujović, docent, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane: _____

ZAHVALNICA

Svakom od nas koji se bavimo naučnim istraživanjem potrebno je okruženje u kojem se naš rad iznova preispituje i stavlja pred nove izazove. Trudeći se da na te izazove odgovorimo, iznova promišljamo naše zaključke i stavove, čime i naši rezultati postaju bolji i argumentovaniji. Tako je i konačnom izgledu ovog rada doprinelo više ljudi iz mog okruženja kojima bih voleo da se zahvalim na ovom mestu.

Kako je tema rada zahtevala pristup nekim od publikacija koje nisu dostupne u Beogradu, imao sam izuzetnu sreću da su neke od kolega iz inostranstva bile od pomoći. Na pruženoj pomoći oko nabavke literature zahvaljujem kolegama dr Željku Miletiću, dr Ivu Babiću, dr Aronu Irvinu, dr Danijelu Džinu, dr Elijani Pikardi, Ani Valas i Kalinu Stoevu.

Tokom pisanja teze, neki od problema uspešno su rešeni zahvaljujući savetima, komentarima i diskusijama sa mojim kolegama Vladimirom D. Mihajlovićem, Zoricom Kuzmanović, Monikom Milosavljević, Danijelom Džinom i Ivanom Vranićem.

Konačnom izgledu teksta, koji je sada daleko čitljiviji i lakši za praćenje doprinela je svojim lektorskim sugestijama Tamara Pavlović.

Na beskrajnom strpljenju i podršci tokom procesa pripreme i pisanja ovog teksta zahvaljujem se Smiljani Jošić.

Na kraju, posebno mesto pripada mom mentoru dr Staši Babić, na posvećenosti tokom pisanja ovog rada, ali i na podršci i pomoći pruženoj tokom prethodnih godina.

Hvala !

Gladijatorske igre provincije Dalmacije:
Uloga spektakla u konstruisanju rimskog identiteta

Rad se bavi istraživanjem gladijatorskih spektakala i njihovog značaja u konstruisanju lokalnih identiteta u imperijalnom kontekstu provincije Dalmacije. Gladijatorski spektakli predstavljaju jedan od važnijih aspekata svakodnevnog života u društvima rimskih provincija. Međutim, pored velikog broja radova koji se bave različitim aspektima spektakala, (gladijatorima, organizacijom ili izgradnjom amfiteatara i sl.), malo pažnje je posvećeno ulozi koju igraju prilikom kontakta rimske imperijalne vlasti i lokalnih zajednica. Najveći broj radova, opterećen je tradicionalnim konceptom romanizacije koji podrazumeva binarne pozicije Rimljana i lokalnih zajednica i u kome su Rimljani superiorni u tehnološkom, vojnom, ekonomskom, političkom ili kulturnom smislu. Stoga se i proces promena posmatra jednosmerno, gde lokalne kulture postaju u sve većoj meri „rimske“. Pored ovakve prilično uprošćene pozicije, koncept podrazumeva i uvođenje termina „stepen romanizacije“ koji se obično meri prisustvom i obimom materijalne kulture koja je prethodno obeležena kao „rimska“. U takvom kontekstu spektakli postaju signal već završenog procesa romanizacije u kome nema mesta za lokalna razumevanja, nove rimske kulture. U ovom radu u potpunosti je napušten tradicionalni koncept romanizacije i otvoren je prostor za drugačije perspektive, koje se baziraju, pre svega, na teoriji identiteta. U tom smislu, materijalna kultura se posmatra kao sredstvo za konstrukciju, održavanje i naglašavanje društvenih identiteta.

Ciljevi istraživanja su (1) razmatranje materijalne kulture u svetlu konstruisanja lokalnih identiteta, (2) prepoznavanje odnosa različitih individualnih i kolektivnih identiteta, kako bi se što jasnije predstavile prakse čije razumevanje vodi ka objašnjenju provincijalnog koncepta „biti Rimljanin“ u Dalmaciji i (3) pokušaj definisanja odnosa lokalnog provincijalnog društva

prema učesnicima gladijatorskih spektakala, njihovog statusa i uloge u društvu rimske Dalmacije.

Rezultati istraživanja baziraju se na uzorku koji se sastoji od građevinskih objekata (amfiteatara), epigrafskog i pokretnog arheološkog materijala. Raznovrsnost uzorka omogućila je uvid u različite aspekte organizacije igara, izgradnje objekata u Dalmaciji, popularnosti spektakla među njenim stanovništvom, ali i načina života i statusa učesnika spektakla.

Pored osnovnih pitanja postavljenih u radu, tokom diskusije je otvoreno još važnih pitanja. Posebno bi trebalo naglasiti ulogu vojske u organizaciji spektakla. Trebalo bi pomenuti i važnost proučavanja svakodnevnice u razumevanju kulturnih promena. Dok rimski natpisi, svakodnevni predmeti ili arhitektura ne moraju nužno značiti dublje društvene promene (kako tradicionalan pogled na romanizaciju podrazumeva), običaji koji podrazumevaju nove svakodnevne prakse poput odlaska u kupatilo, teatar ili amfiteatar mogu biti indikator takvih procesa. Upravo takve promene na svakodnevnom planu vode do rasprave o širim promenama u okviru zajednica u prošlosti. Bez obzira sa koje strane posmatramo promene, da li podrazumevamo namernu politiku Rima ili spontane procese u sudaru različitih kulturnih ili političkih elemenata, smatram da upravo svakodnevnicu može biti ključ za razumevanje zajednica u prošlosti i načina na koji su doživljavali sebe i svet oko sebe.

Ključne reči: spektakli, amfiteatri, gladijatori, Dalmacija, rimski imperijalizam, lokalni identiteti, materijalna kultura.

Naučna oblast: Arheologija

Uža naučna oblast: Arheologija

UDK: 904: [793.2+316.342.5 (398)

Gladiatorial games in province of Dalmatia:
The role of spectacle in construction of Roman identity

Abstract: This paper deals with gladiatorial spectacles and their significance in construction of local identities within imperial context of the Roman province of Dalmatia. The spectacles present one important aspect of provincial societies' everyday life. However, despite great number of papers concerning different aspects of the spectacles, i.e., gladiators' status, organization of the games or amphitheatre building, little attention has been paid to their role within contexts of contacts between Roman imperial authorities and local communities, which had no previous knowledge of spectacle concept.

Most of these papers are burdened with traditional Romanization concept, which implies binary oppositions between the Romans and the local communities, supposing the Romans as technologically, militarily, economically, politically or culturally superior. In such interpretative setting, change is always perceived as unidirectional and the locals are supposed to be trying to become more Roman. Besides this simplified understanding of the identity constructions, the concept also involves the term of 'Romanization level' which, supposedly, can be measured by the amount of material culture previously labeled as Roman. In such a context, appearances of the spectacles are perceived as signs of fully accomplished process of Romanization, where one could not find place for local understanding of Roman culture. This paper abandons the traditional concept of Romanization and opens space for different perspectives on identity construction wherein material culture presents an important agency in the processes of construction, maintenance and emphasizing the local social identities.

Research goals of this research are: (1) consideration of the material culture as an active participant in the local identities construction; (2)

recognizing the importance of individual and collective identities interrelations in order to more accurately present practices of provincial concept of „being Roman“; and (3) defining the relations between the local societies as participants in gladiatorial spectacles and their subsequent emerging status and roles in society of Roman Dalmatia.

Results derive from a sample consisting of: architectural structures (amphitheaters), epigraphic and archaeological finds. Varieties of the sample enable some insight into the different aspects of the game organization, architectural structures in Dalmatia, popularity of the spectacles with the population of the province, and the way of life and social status of the participants in the spectacles.

Beside these basic questions, more problems that are important arise within discussion. The importance of Roman army in organization of the spectacles, and significance of leisure studies for understanding of the cultural changes are the most prominent ones. While Latin inscriptions, everyday objects or architecture do not necessary imply some deeper social changes, as the traditional Romanization concept implies, new customs including everyday practices and routines (e.g.: visiting baths, theaters or amphitheaters) indicate some social changes.

These changes of everyday life enable the discussion of wider social changes in the past. Regardless of our point of view, whether we look on those changes as a result of deliberate Roman policy or spontaneous moves in collision of the different cultural and political elements, leisure and everyday life may be the key for better understanding of the past societies and their perception of one's position within the local and imperial world.

Key words: spectacles, amphitheaters, gladiators, Dalmatia, Roman imperialism, local identities, material culture.

Scientific area: Archaeology

Scientific sub-area: Archaeology

UDK: 904: [793.2+316.342.5 (398)

SADRŽAJ

UVOD	1
TEORIJSKO – METODOLOŠKI OKVIRI	6
Romanizacija – konstruisanje paradigme	6
Promena fokusa - Romanizacija očima domorodaca	12
Arheologija identiteta i debata o romanizaciji	16
Postkolonijalna perspektiva: Kreolizacija i globalizacija	22
ISTRAŽIVANJA SPEKTAKLA U DALMACIJI –	
ISTORIJSKI PREGLED I TEORIJSKO - METODOLOŠKI PROBLEMI	29
Romanizacija Dalmacije i rimski spektakli	41
GEOGRAFSKE SPECIFIČNOSTI PROVINCIJE DALMACIJE	
I ISTORIJSKI KONTEKST ODNOSA SA RIMOM	47
Geografske odlike i specifičnosti provincije Dalmacije	48
Balkanske populacije i rimska Republika	50
Oktavijanova osvajanja i formiranje Ilirika	53
Ilirik kao deo rimske Imperije	55
Formiranje provincije Dalmacije	59
GLADIJATORSKE IGRE – POREKLO, RAZVOJ I ZNAČAJ	62
Gladijatorske igre kao <i>Ludi Funebres</i>	64
Gladijatorske igre u carskom periodu	67
Spektakli u Dalmaciji – epigrafski i arheološki podaci	69
Organizacija i program spektakla	71
AMFITEATRI	81
Amfiteatri - preteče i alternative	82
Stalni amfiteatri	87
Amfiteatri u Dalmaciji	96
Amfiteatri i njihova uloga u urbanizaciji i kulturnim transformacijama provincije Dalmacije	103

GLADIJATORI	110
Neprijatelji države i naroda	111
Socijalni status gladijatora	120
Smrt i sahrana gladijatora	123
Gladijatori i kult Nemeze	127
Gladijatori u Dalmaciji	130
Predmeti sa predstavama gladijatora iz Dalmacije	136
SPEKTAKLI U DALMACIJI –	
ORGANIZATORI, MESTA ODRŽAVANJA I UČESNICI	145
ZAKLJUČAK	155
KATALOG	161
POPIS I POREKLO ILUSTRACIJA IZ TEKSTA	233
POPIS I POREKLO ILUSTRACIJA IZ KATALOGA	233
BIBLIOGRAFIJA	236

UVOD

Gladijatorski spektakli predstavljaju jedan od fenomena koji se najčešće vezuje sa etiketom "rimskosti", a materijalna svedočanstva događaja iz prošlosti, poput arhitekture, predmeta za svakodnevnu upotrebu ili epigrafskih spomenika u provincijama često se interpretiraju kao sigurna potvrda prisustva Rimljana. Štaviše, prisustvo materijalne kulture obeležene kao rimske, tumači se kao vrsta signala da je proces kulturnih promena započet, i to u smeru ka postajanju Rimljanima. Takođe, verovatno postoji malo tema kao što su gladijatorski spektakli, koje su toliko prisutne među stručnom javnošću ali i u popularnoj kulturi, što često dovodi do preplitanja različitih stereotipa i iznošenja neargumentovanih zaključaka. Zbog ovakvog stanja stvari, usled višedecenijskog naslojavanja tumačenja koje često dolaze iz potpuno drugačijih interpretativnih perspektiva, jako je teško doći do prvobitnih podataka i smestiti ih u kontekst društvenih promena u provinciji. Razumevanje ovog konteksta umnogome bi omogućilo i rasvetljavanje uloge spektakla u društvenim promenama na prostoru provincija.

Ideja ovog istraživanja je da se fokus pomeri na aktivnu ulogu gladijatorskih igara u konstruisanju i održavanju lokalnih identiteta u provinciji Dalmaciji, u odnosu na tradicionalni u kom se gladijatorske igre posmatraju kao isključivo „rimske“ u kulturnom, etničkom ili političkom smislu.

Osnovna hipoteza ogleđa se u tome da *gladjatorski spektakli (održavani bilo u zasebnim javnim građevinama (amfiteatrima) ili u drugim javnim prostorima (teatri, forumi,...)) čine jedan od bitnih katalizatora društvenih*

promena u okviru provincijskog konteksta, i da aktivno učestvuju u konstruisanju lokalnih identiteta. Svakodnevni život, kao i korišćenje javnih građevina, poput amfiteatra, teatra, kupatila, do sada je posmatran isključivo kao indikator završenih procesa romanizacije, dok je malo pažnje posvećeno ulozi koju imaju u konstruisanju i održavanju lokalnih identiteta (Janković 2012a: 27). Cilj je da se istraži na koji način spektakli i sa njima povezana arhitektura i pokretni arheološki materijal učestvuju u konstruisanju novih lokalnih identiteta. Teza će pokušati da odgovori na pitanje na koji način se gladijatorski spektakli koriste u postizanju i održavanju hibridnih identiteta, koliko je njihova uloga važna u tom procesu, kao i kako se ceo proces odražava u arheološkom materijalu.

Kao tri osnovna cilja istraživanja izdvajaju se:

- *razmatranje upotrebe materijalne kulture u svrhu konstruisanja lokalnih identiteta.*
- *prepoznavanje odnosa različitih individualnih i kolektivnih identiteta, kako bi se što jasnije predstavile prakse čije razumevanje vodi ka objašnjenju provincijalnog koncepta „biti Rimljanin“ u Dalmaciji.*
- *definisanje odnosa lokalnog provincijalnog društva prema učesnicima gladijatorskih spektakala, njihovog statusa i uloge u društvu rimske Dalmacije.*

Istraženost i stanje publikovanja arheoloških lokaliteta i pokretnog arheološkog materijala predstavlja problem kada treba izvesti opšte zaključke na osnovu korpusa podataka. Arhitektura i pokretni arheološki materijal koji je obrađen u ovom radu potiču sa delimično istraženih /publikovanih lokaliteta (*Burnum*), potencijalnih lokacija (*Iader*) i objavljeni su kao delovi raznih kataloga, odnosno unutar izveštaja sa iskopavanja. Za sada ne postoji publikacija koja bi na jednom mestu prikupila sve predmete i građevine vezane za gladijatorske

spektakle i koja bi ih iz tog konteksta dalje posmatrala kao rezultat dinamike procesa iz prošlosti rimske Dalmacije. Namera autora ovog rada je da upravo učini pomak u tom pravcu i pokuša da sagleda korpus materijala kao celinu u svrhu traženja odgovora na pitanja društvenih odnosa i promena kada su rimska arheologija, odnosno arheologija rimske Dalmacije u pitanju.

Pored amfiteatara u Saloni, Iaderu i Burnumu koji potvrđuju pre svega popularnost ovakvih spektakala u Dalmaciji (Dygve 1933, Suić 1976, Cambi 1979; 2006; 2007, Bulić 1986, Buovac 2007; 2011, Jeličić Radonić 2008, Jeličić-Radonjić i Sedlar 2009, Jeličić Radonić, Pereža 2010, 2011, Campedelli 2011, Vecchiotti 2011), na primorskom delu provincije otkriveni su mnogobrojni pokretni arheološki nalazi koji otvaraju nove mogućnosti sagledavanja drugih aspekata gladijatorskih igara. Pre svega je tu pokretni arheološki materijal (keramičke lampe, nakit, bronzana plastika) koji govori o popularnosti igara u amfiteatrima i načinu na koji su ta dešavanja organizovana u okvirima provincije (Veličković 1969, Vikić-Belančić 1971, Kirigin 1979, Mardešić 2003; 2006, Sanader 2001, Janković 2011). Gladijatorske nekropole daju nam važne podatke o načinu života dalmatinskih gladijatora, ali i o odnosu društva prema njima. Iz natpisa i predstava na kamenim urnama mogu se izvući zaključci o njihovom statusu i preferiranim identitetima (Bulić 1888; 1890; 1891, Sanader 2001, Janković 2011). S druge strane, raznovrsni epigrafski materijal (natpisi sa urni, amfiteatara, žrtvenika) pruža obilje informacija o izgradnji amfiteatara, načinu održavanja igara, ljudima koji su organizovali i učestvovali u igrama, raznovrsnosti takmičenja, ali i o nekim kulturnim radnjama vezanim za gladijatorski poziv (Цермановић-Кузмановић 1970, Cambi 1979).

Sagledavanje problema gladijatorskih igara u Dalmaciji predstavlja složen proces jer istovremeno obuhvata više aspekata fenomena koji zalazi u skoro sve areale društvenog delovanja – organizaciju, učesnike, publiku, ali i način na koji se spektakli inkorporiraju u životna iskustva provincije i koriste u konstrukciji lokalnih identiteta. Korišćenje zasebnih građevina za održavanje spektakla, podrazumevalo je gradnju amfiteatara ili možda pregradnju i adaptaciju nekih

drugih starijih objekata, kao što je to slučaj sa kurijama i teatrima u istočnom delu Carstva (Cambi 2002). Gradnja takvih objekata predstavlja sam po sebi složen proces i obuhvata nabavku materijala, organizaciju prevoza/prenosa građevinskog materijala i radnika, kao i veliki izvor sredstava potrebnih za takav posao. Da bi takav posao bio organizovan i izveden, bilo je potrebno imati prethodno razrađene organizacione jedinice (političke i ekonomske) koje su bile u stanju da izvedu takve monumentalne zadatke.

Drugi aspekt fenomena predstavlja organizacija spektakla u izgrađenim amfiteatrima. Brojni radovi napisani o ovom aspektu gladijatorskih igara koji se baziraju kako na klasičnim tekstovima rimskih i hrišćanskih pisaca, tako i na pokretnom arheološkom materijalu, govore o raznovrsnosti repertoara dešavanja u amfiteatrima (Auguet 1972, Potter 1999, Wiedeman 1992, Kyle 1998, Futrell 2006, Duncan 2006). Amfiteatar je sa jedne strane mesto održavanja borbi ljudi i životinja (*munera, venatio*) bilo pojedinačno, u parovima ili u grupama koje oživljavaju slavne bitke iz rimske prošlosti ili mitološke scene, ali i mesto na kome se izvodi čitav repertoar kazni i pogubljenja. Organizacija takvih dešavanja nije ni u jednom trenutku bila jednostavna, niti je predstavljala mogućnost koja je bila dostupna svakome. Gladijatori i životinje su dopremani iz različitih delova carstva u amfiteatre, a organizatori igara su se trudili da u svakim sledećim igrama donesu nešto novo i egzotično, što prethodne nisu imale. Osuđenike je naravno obezbeđivala rimska vlast, kažnjavajući kriminalce, odbegle robove, hrišćane ali i ratne zarobljenike naočigled rimske svetine. S obzirom na količinu sredstava potrebnih za organizovanje igara, samo su najbogatiji pripadnici društva bili u stanju da izdvoje potrebna sredstva i obezbede zadovoljavajuće spektakle. Od vremena Avgusta, uvode se zakoni koji postavljaju limite za trošenje sredstava prilikom igara, ali i ograničenja u smislu osoba kojima je dozvoljeno ili čak nametnuto organizovanje spektakala.

Treći aspekt problema odnosi se na učesnike spektakla. Ovde se pre svega misli na učesnike u samoj areni, ali i na posetioce igara koji takođe aktivno učestvuju u spektaklu. Specifičan status gladijatora u rimskom društvu već je bio

tema nekoliko radova koji naglašavaju ambivalentan odnos društva (Hope 1998; 2000a; 2000b; 2009, Duncan 2006, Janković 2011). Iako su gladijatori uživali ogromnu slavu i popularnost u svim slojevima društva, oni su zbog karaktera svoje profesije zajedno sa prostitutkama, glumcima i zabavljačima spadali u grupu nepoželjnih – *infames*. Njihov specifičan položaj ogledao se i u tome da je gladijatorima pružena mogućnost, da iako većinom robovi, svojim angažovanjem u areni steknu slobodu i žive uobičajenim, porodičnim životom (Duncan 2006, Knapp 2011).

Ovi aspekti problema organizacije spektakla odnose se na prepoznavanje dinamičnih odnosa unutar različitih društvenih grupa u prošlosti. Na žalost, arheološki zapis dostupan savremenim istraživačima je prilično statičan i često nedovoljno informativan van konteksta, te je potrebno ove zapise posmatrati unutar jednog šireg konteksta organizacije igara u rimskom carstvu, kao i u kontekstu implikacija koje organizacija takvih igara nosi po život društva u provincijskom kontekstu. Drugi problem se odnosi na karakter i temu klasičnih izvora koji se odnose pre svega na sam Rim, dok o provincijskim kontekstima imamo jako malo podataka.

Na kraju, gladijatorski spektakli sami za sebe predstavljaju jedinstven i fascinantan fenomen, ali nam van kulturnog, društvenog i geografskog konteksta nisu više od fascinacija. Da bi pokušali da shvatimo ulogu spektakla u društvenim okolnostima provincije Dalmacije, biće potrebno smestiti ovaj fenomen u hronološke i geografske okvire u kojima se dešava. Putem istraživanja organizacije igara moći ćemo da steknemo uvid i u kontekst kulturnih promena i dešavanja u provinciji.

TEORIJSKO – METODOLOŠKI OKVIRI

Teorijski okvir, kao i metodološki pravci kojima će se rad kretati, pre svega zahtevaju kritički osvrt na dosadašnja istraživanja unutar provincije Dalmacije, u cilju sticanja jasne slike o stanju istraživanja, ali i o mogućim pravcima tumačenja predmeta istraživanja. Kada govorimo o pitanju karaktera odnosa između rimske imperijalne vlasti i lokalnih populacija sa kojima ona dolazi u dodir, neminovno je osvrnuti se na tradicionalni koncept „romanizacije“, ali i koncepte proistekle iz kritike tradicionalnih gledišta. Od vremena prve formulacije termina i definisanja njegovog značenja (Haverfield 1905), prošlo je nešto više od jednog veka, da bi tek od devedesetih godina 20. veka, debata o društvenim promenama počela da se kreće u različitim pravcima.

Romanizacija – konstruisanje paradigme

Da bismo razumeli kontekst nastanka ideje o romanizaciji, moramo se vratiti na sredinu 19. veka u vreme kada nastaju prvi radovi koji će doprineti koncipiranju te ideje zasnovane pre svega na jednom socio-evolucionom pristupu, koji je u to vreme dobijao nov polet u velikom broju disciplina koje su se tek formirale. Iako je ideja o prolasku društva koje stalno napreduje kroz razvojne faze, nešto starija i može se pratiti od 18. veka i doba prosvetiteljstva, upravo je trenutak druge polovine 19. veka kada ove ideje uzimaju maha i udiše im se nov

život (Mihajlović 2011: 689). Vreme kada izlaze tomovi Momzenove *Römische Geschihte* (1854-1885) vreme je nekoliko bitnih zbivanja kako u naučnom, tako i u dnevno-političkom životu građana Evrope. Pre svega, to je vreme kada Čarls Darwin (Charles Darwin) objavljuje revolucionarna dela *Poreklo vrsta* (*Origins of species* 1858) i *Poreklo čoveka* (*The Descent of Men* 1871), kada se unajvećem raspravlja o ovim teorijama i njihovim implikacijama na druge discipline, i kada ideja o progresivnom razvoju čovečanstva dobija novi zalet. Vrlo brzo zatim, izlazi i jedno od dela koje je umnogome uticalo na formiranje antropološke i arheološke misli većeg dela 20. veka – *Drevno društvo* (*Ancient Society*, 1877) Luisa Morgana (Lewis H. Morgan). U svojoj raspravi o fazama razvoja čovečanstva, Morgan deli istoriju društva na tri osnovne faze – divljaštvo, varvarstvo i civilizaciju (Палавестра 2011: 86). Morgan dalje tumači aktuelno stanje savremenog društva objašnjavajući različite stepene razvoja kod istovremenih zajednica. Sledeći njegove zaključke, sve zajednice moraju proći istu, univerzalnu stazu razvoja, s tim što neke od zajednica kasne u razvoju, te je moguće posmatrati „naše“ prethodne faze kod primitivnih naroda koji nastanjuju daleke krajeve planete. Ove implikacije su umnogome uticale na rad arheologa (pre svega praistoričara) koji su etnografskim istraživanjima savremenih zajednica objašnjavali procese koji su se dogodili u prošlosti (Палавестра 2011: 163).

Da li su, i u kojoj meri, ideje Darvina i Morgana uticale na Momzenov rad, nije lako reći. Samom Momzenu se prigovara odsustvo referenci i beleški knjigama (Freeman 1997: 33). Ipak, druga polovina 19. veka predstavlja period u kojem je ideja progresa dominantna u akademskim zajednicama i malo je verovatno da je Momzen bio isključen iz tih dešavanja i potpuno decentriran u odnosu na opšti trend u Evropi.

Istovremeno, na prostoru današnje Nemačke dolazi do znatnih političkih promena. Nakon serije revolucija 1848. podiže se ustanak i u nemačkim razjedinjenim državicama (martovska revolucija) tokom kojeg Momzen zauzima liberalni stav podržavajući demonstrante koji zahtevaju nemačko ujedinjenje. Revolucija je ugušena a sledećih trideset godina, uglavnom pod vođstvom

kancelara Bizmarka, Nemačka će graditi svoj put ujedinjenja kroz diplomatiju i ratove. U takvim okolnostima, Momzen će se boriti sa političkim protivnicima i postajati *persona non grata* nekoliko puta tokom svoje političke karijere. Učestvuje u političkom životu Nemačke kao član pruskog, a zatim i nemačkog parlamenta sve do 1882. kada zbog direktnog sukoba sa Bizmarkom napušta politiku (Haverfield 1904: 82). Upravo u takvom kontekstu ujedinjenja Nemačke i Nemaca, Momzen piše najveći deo svojih Istorija Rima, baveći se pre svega periodom Republike i ujedinjenjem Italije pod vođstvom Rima. To je ujedno i vreme kada Nemačka, kao i Engleska, Španija i Francuska pre nje, ostvaruje svoje imperijalne pretenzije, pre svega na afričkom kontinentu tokom Berlinske/Kongo konferencije 1884-85. godine (up: Baumgart 1987, Koponen 1993).

U svom kapitalnom petotomnom delu *Römische Geschichte* (1854 – 1885) Momzen objašnjava način na koji se rimska civilizacija kreće, kao i karakter procesa koji to omogućavaju:

*Izvođenje grčko-rimskog **civilizirajućeg procesa** u formi **usavršavanja** gradskog društva, i postepeno uvlačenje **varvara**, ili u bilo kom smislu **stranih elemenata** u ovaj krug, gde zadaci **po svojoj prirodi**, zahtevaju vekove stabilnih aktivnosti i mirnog samorazvoja; čini suštinu veličanstvenosti ovih vekova u kojima je **posao, jednom planiran i započet**, uspeo da kroz duge vremenske periode i pobedu mira kopnom i morem, **napreduje**.*

(Mommsen 1968: 86; preveo i naglasio autor¹)

Iako sam Momzen ne koristi termin romanizacija, iz njegovih redova može se pročitati detaljan opis tog procesa (Mihajlović 2012: 710). Dakle, Momzen opisuje jednosmeran proces u kojem rimsko (odnosno grčko-rimsko) društvo

---

¹ Svi navedeni citati preuzeti iz literature na stranom jeziku, prevedeni su od strane autora za potrebe rada.

civilizira varvare i ne-Rimljane („*u bilo kom smislu stranih elemenata*“), a koji je unapred isplaniran i po svojoj prirodi predodređen da kroz duge i mirne vremenske periode istrajava i napreduje. Ovako koncipiran teorijski okvir koristiće se uz manje izmene i varijacije sve do druge polovine 20. veka.

Momzenovo nedovršeno delo (deo o rimskom Carstvu nikad nije dovršen) imalo je izuzetnog podsticaja prvenstveno za karijeru samog Momzena, koji je za *Römische Geschichte* dobio Nobelovu nagradu za književnost 1902. godine (Borovčak i Šimetin Šegvić 2007: 128). Iako istoričar i pravnik, veliki deo svojih istraživanja je bazirao na epigrafskim spomenicima i rimskom novcu. S tim u vezi, T. Momzen pokreće i čitav niz institucija – *Corpus Inscriptiones Latinorum* (CIL-koji se i danas ažurira i koristi, između ostalog i u ovom radu), *Römische Germanische Limeskomision* ali i utiče na publikovanje brojnih časopisa, među kojima je i *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, čiji su prvi urednici Josip Alačević i Mihovil Glavinić pokrenuli časopis upravo na šedeseti rođendan Teodora Momzena i stavili se pod njegovu okrilje. Nešto kasnije, jedan od najuticajnijih urednika časopisa, don Frane Bulić često će se obraćati Momzenu za pomoć prilikom čitanja natpisa, a prepisku će redovno objavljivati u časopisu (Duplančić 2008: 11). U svakom slučaju, rad T. Momzena, kao i njegov položaj u tada aktuelnoj evropskoj istoričarskoj eliti, uticao je umnogome na istraživače širom Evrope. Način na koji je formulisao procese promena i mehanizme prihvatanja civilizacije (grčko-rimske) postaće kamen temeljac koncepta romanizacije. Tako se, početkom 20. veka oslanjajući se na Momzenove radove pojavljuje knjiga Fransisa Haverfilda (Francis Haverfield) pod nazivom *The Romanization of Roman Britain*.

Sam Haverfield, pišući nekrolog Teodoru Momzenu, objašnjava uticaj koji je njegovo delo imalo na britanske istraživače, ali i na njega samog, naglašavajući da se u trenutku pisanja teksta (1904.) i pedeset godina nakon Momzenove Istorije Rima, više niko i ne seća kako je istorija Rima izgledala pre Momzena (Haverfield 1904: 83). Obilato se koristeći načelima i zaključcima Teodora Momzena, Haverfield ide korak dalje u pokušaju da primeni i objasni koncept romanizacije na

području Britanije. Posmatrajući različite aspekte rimske Britanije – umetnost, materijalnu kulturu, jezik i pismo, lokalno upravljanje i administraciju, Haverfild upliće koncept romanizacije u sve aspekte rimskog društva u Britaniji. Za razliku od Momzena, Haverfild obilato koristi arheološku građu za objašnjenje ne samo osnovnih teza romanizacije, već i za objašnjenje različitih vidova u kojima se ona javlja (odnosno stepena romanizacije). Osnovne razlike, po Haverfildu, nastaju u kontaktima u različitim delovima rimskog Carstva, te je tako zapadni deo carstva daleko spremniji za prihvatanje kulture u odnosu na recimo Grke, ili još gore, stanovnike Egipta (Haverfield 1905: 2). Romanizacija je kod Haverfilda predstavljena po prvi put unutar šireg konteksta rimskog imperijalizma, dajući rimskoj administraciji pre svega civilizatorsku ulogu sa ciljem da prosvetli varvarske delove sveta, ili njegovim rečima:

U zemljama koje je (Rimljanin) čuvao, rimska civilizacija je uhvatila duboke korene. Izvan njih je vladao kaos varvarstva. Širenje rimskog govora, običaja, proširenje političkih prava, ustanovljenje gradskog života, asimilacija provincijskih zajednica u mirnu i koherentnu civilizaciju, bilo je postignuto. To je bio posao Imperije.

(Haverfield 1905: 2)

Po Haverfildu, rimski osvajači i došljaci, prihvatani su kao blagonakloni emisari civilizacije, koji donose red i zakon među varvare koji žive u haosu i neslozi. Odabir reči jasno ukazuje na njegove lične imperijalističke stavove, da bi u svom inauguralnom obraćanju članovima novootvorenog „Društva za promociju rimskih studija“ (*The Society for Promotion of Roman Studies*) jasno povukao paralelu između rimskog i britanskog imperijalizma:

Njeno (rimsko) republičko uređenje pruža jednu istinitu analogiju za naše sopstveno englesko, naizgled svojevoljno

uređenje. Njen imperijalni sistem, bez obzira na sličnosti i razlike, baca svetlo na našu Imperiju, recimo u Indiji, u svakom pogledu. Metode kojim je Rim uključio, denacionalizovao i asimilovao više od jedne trećine Evrope i deo Afrike, umnogome se tiču našeg sopstvenog vremena i Imperije.

(Haverfield 1911: xviii)

Dok je Momzen koristio isključivo epigrafske podatke, Haverfield se služio i materijalnom kulturom kako bi argumentovao tvrdnju da je romanizacija proces koji se odvija jednakim tokovima (mada ne i jednakim intenzitetom) u svim delovima rimske Imperije. Uviđajući blagodeti rimskog načina života, tehnološke i vojne superiornosti, populacije koje su dolazile u dodir sa Rimljanima prihvatale su ideje i način života i time postajali Rimljanima, ili bar slični njima, stvarajući uniformnu i progresivnu kulturu širom Carstva. Kako je, po Haverfeldu, rimska materijalna kultura imala i duhovni karakter, ona je sa sobom nosila i rimski identitet (Hingley 2005: 33-36; Mihajlović 2012: 712). Međutim, ovde Haverfield ulazi u jednu protivrečnost objašnjavajući tokove romanizacije u rimskoj Britaniji. Naime, završavajući svoj esej o romanizaciji, Haverfield se osvrće na period nakon napuštanja Britanije (407.) opisujući keltsku renesansu kao rezultat migracije Kelta iz Irske, kao i delom neromanizovanog stanovništva Velsa i Kaledonije (Haverfield 1912: 60-68). Ovakav završetak je prilično nedosledan u odnosu na početak eseja gde Haverfield na sve načine pokušava da izbegne opoziciju domoroci/Rimljani. Upravo će ovim ekskursom Haverfield, mada nenamerno, uticati na razvitak kasnije debate između nativista i romanista. Kakve god bile namere F. Haverfilda, ostaje neosporno da je svojim radom ojačao teoriju romanizacije uvođenjem linearnog istorijskog progresa od domorodačkog ka rimskom, pri čemu je uvek domorodačka strana ona koja napreduje (Hingley 1996a: 39; 2000: 121-123; 2005: 37-40).

Momzenov i Haverfieldov rad moraju se tumačiti u kontekstu njihovog vremena i naučnog okruženja. Teorija romanizacije, začeta od Momzena, a

postavljena i definisana od strane F. Haverfilda predstavlja rezultat opštih ideoloških i intelektualnih okolnosti u kojima su stvarali (Mihajlović 2012: 712). Tokom prve polovine 20. veka, pa sve do šezdesetih i sedamdesetih godina, došlo je do korenitih promena u načinu na koji sagledavamo dešavanja u prošlosti. Nakon II svetskog rata, rasne teorije više nisu prihvatljive, a svet i naučna javnost okreću se ka kolonijama koje dobijaju političku nezavisnost. Nakon ukidanja kolonija pojavljuju se novi trendovi u naučnoj debati, a kao rezultat menja se način posmatranja domorodačkih zajednica i njihove društvene dinamike. Tokom devedesetih godina 20. veka, pojavljuju se radovi oslonjeni na post-kolonijalne radove iz drugih disciplina (npr. *Orientalism* Edvarda Saida 1978) koji pokušavaju da prevaziđu tradicionalno čitanje prošlosti. Zajednička crta ovih viđenja prošlosti je namera da se interpretacije izmeste iz zapadnjačkih kategorija znanja, da se artikulišu aktivne uloge kolonizovanih populacija, dekonstruišu binarni modeli kategorizacija i preispita imperijalističko predstavljanje kolonijalnog Drugog (Webster 1996: 7). Istraživanja vođena iz ovog teorijskog ključa, najčešće se nazivaju post-kolonijalnom arheologijom.

Promena fokusa - Romanizacija očima domorodaca

Prekretnicu u istoriji teorije romanizacije, predstavlja rad Martina Mileta (Martin Millet) iz 1990. godine, pod naslovom *The Romanization of Britain*. U svojoj knjizi, Milet postavlja sebi dva osnovna cilja – jedan je interpretacija sve veće gomile arheoloških podataka sa prostora provincije Britanije, a drugi je povezivanje prethodno napisane literature na temu vojnih i političkih aspekata rimske vlasti u Britaniji sa ekonomskim i društvenim razvojem provincije, koristeći se pritom rezultatima drugih društvenih disciplina (Millet 1990: xv). Kada govori o romanizaciji, Milet eksplicitno navodi da je njegova ideja utemeljena na Haverfildovim postavkama, s tom razlikom i prednošću, što on sam osamdeset godina kasnije ima mnogo više arheoloških podataka. On dalje ističe

suštinsku implikaciju Haverfildove ideje, a to je da romanizacija briše razlike između Rimljana i osvojenih naroda, mada ne svuda i odjednom. Pored Haverfildovog, Miletov rad zasniva se na idejama začetim u Holandiji početkom osamdesetih godina, gde su Brant i Slofstra (Brandt and Slofstra, 1983) prišli problemu romanizacije iz antropološke perspektive, posmatrajući akulturaciju kao dvosmerni proces (Millet 1990: 1-2; Brandt and Slofstra 1983). Milet dalje kritikuje analize zasnovane na svetskom sistemu i modelu centra i periferije, jer po njegovom mišljenju ovakve postavke problema unapred vide centar kao profitirajuću stranu, dok je on duboko ubeđen da su Avgustove reforme dovele do pomeranja novca i dobara upravo na periferiju. On zaključuje da je rimska vlast, s obzirom da je moć bila raspodeljena na svega nekoliko ljudi a da je Imperija bila enormno velika, bila verovatno mnogo manje centralizovana nego što mislimo. Zapravo je rani imperijalni sistem predstavljao slabo centralizovanu administraciju, federaciju različitih zajednica pod rimskom vlašću koja je vršila kontrolu nad svime, dok je sva administracija na nižim nivoima prepuštena lokalnoj aristokratiji (Millet 1990: 3-7). Na taj način M. Milet obezbeđuje sebi teorijski okvir za osnovnu hipotezu:

...Rim je inkorporirao postojeće sisteme, transformacije su se dešavale slučajno kao rezultat interakcije Rima i civitates-a, a ne kao posledica bilo kakve unapred osmišljene politike.

(Millet 1990:85)

Posmatrajući različite aspekte života rimske provincije Britanije, Milet zaključuje da je romanizacija ništa drugo do način pomoću kojeg zajednice održavaju i manipulišu društvenim odnosima konstruisanim još u gvodenom dobu, pre dolaska Rimljana. Iako su strukture moći mutirale tokom rimskog perioda, promene u odnosima nisu nužno značile promenu i celog društva. Korišćenje rimske materijalne kulture od strane domorodačkih elita i njenu redistribuciju u niže društvene slojeve, Milet prepoznaje kao signal potpuno

romanizovane Britanije. Zato ovaj proces, pa i samu romanizaciju, Milet objašnjava kao domorodačku inicijativu (Millet 1990: 212).

Iako Miletova sinteza izmešta kontekst romanizacije i formuliše aktivne uloge domorodačkih zajednica u procesu kulturnih promena, postoji nekoliko problema i manjkavosti u njenoj primeni. Pre svega, Miletov model je elitistički, i odnosi se skoro isključivo na mali procenat populacije, zanemarujući ogroman deo društva iz nižih slojeva koji se posmatraju kao pasivni receptori slučajnih elemenata rimske kulture (Freeman 1993: 441; Webster 2001: 216; Hingley 2005: 42; Mihajlović 2012: 714). Drugi ozbiljni nedostatak Miletovog modela je i dalje korišćenje materijalne kulture u cilju opisivanja „jasnih“ kategorija rimskih i domorodačkih predmeta. Naime, binarna postavka problema Rimljani-domoroci, ostaje netaknuta a samo se smer promena i njihov balans pomera u drugu krajnost. Drugim rečima, i dalje se koristi koncept akulturacije koji podrazumeva napuštanje jednog vida kulture u korist nekog drugog (Freeman 1993: 443-444; Mihajlović 2012: 714).

I pored očiglednih nedostataka Miletove sinteze, *The Romanization of Britain* ostaje jedno od najuticajnijih dela na temu kulturnih promena. Njegovo pomeranje problema iz romanocentričnog sistema predstavlja ujedno i pomak u odnosu na proimperijalne stavove njegovih prethodnika, ali i novi polet u debati o procesima koji nastaju kao rezultat kontakta rimske imperijalne vlasti sa lokalnim populacijama. S jedne strane, knjiga je izazvala kritike u do tada relativno uspavanoj akademskoj sredini (Keppie 1991; Scott 1993; Reece 1993; Freeman 1993), ali je pokrenula i čitav niz publikacija koje se bave romanizacijom iz domorodačkog ugla, koje se često nazivaju i samoromanizacijom (Blagg and Millet 1990 (eds.), Brunt 1990).

Debatu o romanizaciji je nemoguće posmatrati van konteksta diskusije o rimskom imperijalizmu, s obzirom da tradicionalni model podrazumeva da su se promene odvijale u kontekstu njegove ekspanzije (Mihajlović 2012: 715). Bez obzira na različite stavove istraživača o društvenim promenama, a koji su rezultat pre svega različitih teorijskih stanovišta, od početka 21. veka zajedničku nit u

njihovim radovima predstavlja ideja da se stanovnicima Carstva ne pripisuju isključive uloge, bilo da ih posmatramo kao pasivne posmatrača, svesne učesnike imperijalističke politike ili slobodne aktere sa neograničenom slobodom izbora (Mattingly 1997: 10; Mihajlović 2012: 716). Treba svakako imati na umu da se rimski imperijalizam nikako ne može podvesti pod istu kategoriju sa kasnijim društvenim pojavama koje nose isto ime, mada rimski imperijalizam predstavlja mehanizam kojim se dominira nad velikim brojem obespravljenih i marginalizovanih društvenih zajednica (Morley 2010: 38-39; Mattingly 2011: 6-8; Mihajlović 2012: 716). Istovremeno, rimski imperijalizam ne predstavlja zapečaćeni i stabilni mehanizam, već se menja u zavisnosti od mesta i vremena gde se kontakt odigrava. Iako se začetnicima teorije romanizacije Momzenu i Haverfildu često prigovara zbog preslikavanja aktuelne imperijalne politike na rimsko društvo u prošlosti, ni jedan od njih se nije previše zadržavao na objašnjenju karaktera te politike (Freeman 1997: 30-31). Debata koja uključuje kontekst rimskog imperijalizma relativno je nova i predstavlja predmet istraživanja u većoj meri od devedesetih godina 20. veka. U poslednjih dvadeset godina publikovan je veći broj radova koji raspravlja o karakteru i promenama rimskog imperijalizma u odnosu na kontakte i kulturne transformacije (Webster and Cooper eds. 1996, Mattingly 1996; 2006; 2011, Mattingly ed. 1997, Erskine 2010).

U svojoj knjizi *Becoming Roman. The Origins of Provincial Civilization in Gaul* Greg Vulf (Greg Woolf, 1997) pokušava da kombinuje unutrašnje i spoljašnje provincijalne razlike, tražeći odgovore na društvene promene pre svega u izmeni imperijalne politike tokom kasne Republike i ranog Carstva. Po njemu, u Galiji nije došlo do proste zamene jedne materijalne kulture u korist druge, već je došlo do promene unutar društva koje je pokušavalo da svoje razlike unutar kasnogvozenodopskih okolnosti preformuliše u okviru novog, rimskog imperijalnog konteksta. Na taj način, Vulf uzima u obzir dve strane koje aktivno učestvuju u promenama koje nastaju – imperijalistička kultura u vreme Avgusta i lokalna kultura Galije – i koje nakon kontakta menjaju svoje početne pozicije. To

bi dalje značilo da su u kreiranju rane imperijalne kulture učestvovala jednako sve elite Carstva, svaka u svom arealu moći, menjajući na taj način i samu imperijalnu kulturu. Ona nije osmišljena u centru i tako prenesena u provincije, ali nije ni proizvod slučajnosti kako to navodi M. Milet. Vulf insistira na korišćenju okolnosti imperijalne kulture da se po prvi put urede različitosti iz prethodnog, kasnogvođenodopskog perioda. To svakako ne znači da su različitosti iščezle pod naletom uniformne imperijalne kulture, već da su te različitosti po prvi put uređene i koherentne:

Romanizacija je mogla biti „proces kojim su stanovnici postajali, i mislili o sebi kao Rimljanima“, ali postojalo je mnogo više od jednog Rimljanina, i studije kulture moraju računati na kulturnu raznovrsnost, jednako kao i na jedinstvo Imperije.

(Woolf 1998: 7)

Iako se Vulfu, kao i Miletu pre njega, zamera elitističko shvatanje promena, značaj Vulfovog rada je u prepoznavanju dinamičnosti i kompleksnosti procesa promena u provincijalnim društvima. On pre svega pretpostavlja postojanje više načina da se „postane Rimljaninom“ ali i više tipova „Rimljana“ koji se žele postići, što je vrlo velika razlika u odnosu na stavove koji podrazumevaju binarnu opoziciju jasno definisanih društvenih monolita poput Rimljana i domorodaca.

Arheologija identiteta i debata o romanizaciji

Arheologija identiteta obuhvata širok dijapazon tema kojima se bavi, što pre svega proističe iz kompleksnosti samog koncepta. Identitet predstavlja društveni konstrukt koji se pre svega tiče osećaja pripadnosti određenim grupama, bez obzira da li je zasnovan na etnicitetu, statusu, profesiji, rodnim karakteristikama ili religioznom identitetu. Kako bi se određeni identitet postigao i održao, uvek je

potrebna druga strana u interakciji, u odnosu na koju se identitet i konstruiše. Ukoliko nema Drugog, identitet ne može biti konstruisan.

Identitet je konstrukt koji je nestalan i privremen, a kada se govori o arheologiji, on može u datom trenutku (otkrivanja) biti samo manje ili više naglašen u odnosu na druge identitete u zavisnosti od preferencija pojedinca ili društva u kome živi (Janković 2011: 700). Kako postoje različite kategorije identiteta (religija, rod, etnicitet, profesija, uzrast, status,...) osoba može istovremeno posedovati veći broj identiteta i u zavisnosti od konteksta aktivirati jedan od njih ili čak nekoliko. Ako identitet predstavimo kao način na koji smeštamo ljude unutar određenog kulturnog konteksta, logično je da će u različitim kulturnim kontekstima biti uključeni i različiti identiteti (Huskinson 2003: 10). Konačno, kako je svaki pojedinačni identitet mešavina više raznorodnih elemenata, postoji stalna tenzija između ličnih i kolektivnih identiteta koja može imati brojne varijante. U takvom kontekstu, identitet je pre svega pozicija unutar spektra beskrajnih mogućnosti, a ne fiksna tačka koju treba postići (Revell 2009: 8).

Već tokom devedesetih godina 20. veka, debata o romanizaciji postaje obogaćena za jedan novi aspekt sagledavanja prošlosti. Brojni radovi koji se bave, arheologijom identiteta pokrenuli su istraživanja u potpuno drugom smeru (Jones 1997, Conlin-Cassela and Fowler eds. 2004, Diaz-Andreu, Lucy, Babić and Edwards eds. 2005, Hingley 2005, Babić 2010). Raskidanjem sa tradicionalnim gledištima koja su podrazumevala dve jasno definisane strane u kontaktu, arheologija identiteta se okreće ka razumevanju načina na koji su ljudi u prošlosti videli sebe i druge i u odnosu na to određivali svoje mesto u zajednici.

Pored činjenice da koncept identiteta čini temu istraživanja brojnih radova koji se bave rimskom arheologijom, Martin Pitts (Martin Pitts) ukazuje na podatak da se ogromna većina ovih radova bave pre svega etnicitetom (Jones 1997, Roymans 2004) pa statusom (Gardner 1993, Hope 1998, Knapp 2011), dok se veoma mali broj njih bavi rodnim identitetima (Revell 2010, Voss and Conlin-Casella eds. 2012). Pitts u ovome vidi opasnost od uvođenja koncepta identiteta kao

nove paradigme kojom se delovi materijalne kulture vezuju za određene identitete, bez argumentovanja logike koja stoji iza njih, i da se pritom stvara slika koja (opet) više govori o savremenim kontekstima i perspektivama istraživača nego o temi kojom se bave. Da bi se izbegao ovakav rezultat, potrebno je pre svega razraditi teorijska polazišta koja jasno definišu upotrebu termina, ali i metodologiju kojom se neka materijalna kultura vezuje za izvesna identitetska određenja (Pitts 2007, Mihajlović 2012: 723).

Jedan od prvih iskoraka kada je arheologija identiteta u kontekstu debate o romanizaciji u pitanju, napravila je Šon Džons (Sian Jones) publikacijom *The Archaeology of Ethnicity* u kojoj raspravlja o odnosima materijalne kulture i etniciteta koristeći se konceptom romanizacije kao studijom slučaja (Jones 1997). Džonsova pokušava da stvori arheološki izvodljiv teorijski okvir u kojem etnicitet predstavlja centralnu tačku, čime naglašava aktivniju ulogu ljudi u prošlosti prilikom formulacije etniciteta višeznačnim korišćenjem materijalne kulture u zavisnosti od konteksta u kojem se koriste (Jones 1997: 128). Iako se njena knjiga ne bavi isključivo problemima romanizacije, Džonsova koristi ovaj primer pokušavajući da raskine sa svim kulturno-istorijskim elementima narativa, dovodeći u pitanje validnost samog koncepta, kao i njegovo dalje primenjivanje u arheološkoj praksi. Jedno od glavnih problema koje Džons vidi u teoriji romanizacije je korišćenje materijalne kulture za prepoznavanje jasno definisanih „etničkih monolita“ (Jones 1997: 30). U takvim slučajevima, prerimske zajednice se prepoznaju kao definisani, monolitni kulturni blokovi gde je svako alternativno ili višeznačno korišćenje materijalne kulture svedeno na minimum. Umesto stalnog preispitivanja osnovnih postavki na kojima se te kategorizacije zasnivaju (istorijski izvori, stil, tipologija...) one se najčešće uzimaju kao podrazumevajuće. Iz takve perspektive, etnicitet je povezivan sa istorijski poznatim zajednicama kroz specifične grupe materijala poput novca i keramike, a na osnovu stila i tipoloških odlika. Takav pristup koji Džons kritikuje pre svega kod M. Mileta (Millet 1990), u suštini je i dalje kulturno-istorijski i ignoriše probleme karaktera i funkcionisanja etniciteta (Jones 1997: 30 -31). Džonsova ne samo da dovodi u pitanje

uniformnost i progresivnost rimske kulture, već se dotiče i kulturnih transformacija koje podrazumevaju kategorije koje se nalaze na oba kraja odnosa – Rimljane i domoroce. Drugim rečima, dovodi u pitanje same osnove teorije romanizacije, sagrađene na ideji da se promene dešavaju prilikom sudaranja dvaju ili više *kultura* čime se podstiču promene kod jednih ili drugih. Kao rezultat, javlja se spremnost da se raznorodnost materijalne kulture pojednostavljuje kategorijama poput Rimljani i domoroci (Jones 1997: 132-135). Takve kategorije, koje postoje samo unutar savremenih akademskih rasprava, podrazumevaju homogene kulturne sisteme koji u realnosti ne postoje. Sa te tačke gledišta, ovako definisane kategorije „Rimljani“ i „domoroci“ nas ne obaveštavaju o konkretnim fenomenima, pa se i romanizacija kao teorijski okvir mora napustiti, budući da kao takav funkcioniše samo u determinističkom poimanju kultura koje su jasno definisane, uniformne i nepromenljive jedinice (Barret 1997, Hingley 1997, Mattingly 1997; 2002; 2011, Woolf 1997; 1998; 2001, Keay 2001; Wells 2001; 2004, Mihajlović 2012).

Džonsova predlaže rešenje vraćanjem na kontekstualne analize, kojima se pojedinačni lokaliteti posmatraju tokom svog trajanja i u kontekstu čitavog skupa materijala. Tek tada će materijalna kultura moći da se posmatra kao medijum za iskazivanje i održavanje identiteta, ne samo među različitim socio-kulturnim grupama, već i unutar njih. I mada je, kao što su Milet i drugi već prethodno pokušali da pokažu, rimska materijalna kultura pre svega povezana sa društvenom reprodukcijom kroz status i odnose moći, isti materijal je mogao biti korišćeni na različite načine, u zavisnosti od različitih društvenih konteksta, što samo dalje obara validnost termina poput „Rimljani“ i „domoroci“ (Jones 1997: 134-135).

Pored pitanja etniciteta u okviru debate o romanizaciji, važan problem predstavlja i društveni status. Status predstavlja jednu od najupotrebljavanijih kategorija kada su arheološke interpretacije u pitanju. Bavljenje materijalnom kulturom kao osnovnim medijumom za razumevanje prošlosti, dovelo je do toga da su istraživači neminovno „vrednovali“ materijalnu kulturu pokušavajući da odredi različite klase materijala u ekonomskom, odnosno simboličkom smislu.

Podaci dobijeni takvim označavanjem materijalne kulture, upotrebljavani su za iskazivanje različitih statusnih kategorija unutar društva, zasnovanih na nejednakosti raspodele određene materijalne kulture, odnosno njene ne/dostupnosti određenim delovima društva. Arheologija identiteta, polazeći pre svega od relativizacije „jasnih“ i „definisanih“ pravila, insistira na preispitivanju ovakvog pristupa problemu. Daleko od toga da se negira postojanje različitih sistema vrednovanja materijalne kulture od strane zajednica koje je koriste, pre svega se naglašava važnost konteksta u kojem posmatramo tu materijalnu kulturu, kao i razumevanje sistema vrednosti (materijalnih, ali i simboličkih) u kojem se ta materijalna kultura koristi. Nemogućnost definisanja sistema vrednosti ne sme predstavljati izgovor za svojevolsjno etiketiranje materijalne kulture iz prošlosti.

S druge strane, status se ne održava kroz jednostavno posedovanje materijalne kulture i njihovu ekonomsku vrednost tumačenu kroz savremeni sistem vrednovanja (Babić 2005: 75), već i načina na koji se ti oblici koriste i prezentuju u društvu. Na kraju, ali svakako ne najmanje važno, status se konstruiše i održava kroz različite aktivnosti i svakodnevnu praksu. Kulturne prakse i „društveni ukus“ predstavljaju ključnu temu studije *„Distinction: A Social Critique of Judgement of Taste“* Pjera Burdijea (1984), čiji rezultati mogu biti od velike važnosti za razumevanje funkcionisanja kulturnih praksi u prošlosti. Burdije svoju „teoriju klasa“ zasniva na nekoliko ključnih premisa: da estetski sudovi nisu rezultat unutrašnjeg senzibiliteta pojedinca, već da umnogome zavise od društvene okoline i nastaju kao produkt obrazovanja i vaspitanja; da se estetski osećaji i životni stilovi kod određenih grupa koriste za međusobnu distinkciju. Na taj način dominantne društvene grupe nameću svoje životne stilove kao „prirodne i opštevažne“, praveći razliku između sebe i drugih, nižih društvenih grupa. Društvene prakse se koriste kako bi grupe označile međusobnu različitost i distancu. Da bi definisao prostor na kome se prepliću životni stilovi i društvene pozicije, Burdije uvodi kategorije ekonomskog i kulturnog kapitala, čija distribucija doprinosi stvaranju konflikta unutar društva i njegovih klasa. Posmatrano na taj način, društvene klase se odvajaju na osnovu ekonomskog kapitala vertikalno, dok

se unutar klasa kulturni kapital koristi za horizontalno raslojavanje. Naravno, svaki deo društva pokušava da kroz različite mehanizme pretvara jednu vrstu kapitala u drugu, na taj način napredujući i menjajući svoju poziciju unutar društva (Wacquant 2006: 10). Burdije kategoriju životnih stilova vidi kao način na koji se simbolički prevode osnovne egzistencijalne razlike zasnovane na različitim društvenim pozicijama:

„Različitim pozicijama u društvenom prostoru odgovaraju životni stilovi, sistemi diferencijalnih odstupanja koji su simbolički prevod objektivnih, egzistencijalnih razlika. Aktivnosti i predmeti vlasništva (potrošnja), čine sistematičan izraz oblika egzistencije (ono što se naziva životnim stilom...)“

(Burdije 2012: 156)

Oblikovanje životnih stilova je ono što po Burdijeu označava distinkciju među klasama ali i unutar njih. Ne može se povući jasna linija između delova društva kojim bi odvojili jedne od drugih na osnovu zastupljenosti nekih praksi. Ipak, posmatranjem i *konstruisanjem*, mogu se izdvojiti relativno homogeni setovi karakteristika i preferenci određenih pojedinaca, čineći grupe zasnovane pre svega na sistemima različitosti (Bourdieu 1984: 259). Način struktuiranja konzumacije kulturnih produkata u stvari oslikava te društvene razlike i daje im legitimitet svesno ili ne (Bourdieu 1984: 7).

Burdijeove ideje o karakteru ukusa i životnih stilova, mogu se dovesti u vezu sa načinima na koji se materijalna kultura koristi u konstruisanju i održavanju statusnih identiteta, kada govorimo o odnosima Rimljana i nerimskih zajednica. Situacije u kojima se tradicionalno vide različiti stepeni romanizacije, mogu se na ovaj način tumačiti kao različite strategije u odnosima jednih i drugih, stvarajući posebne životne stilove na putu „postajanja Rimljanima“. Slični koncepti isprobani su u uvođenju termina poput „hibridnih kultura“ (Hingley 2005), kreolizovanih

društava (Webster 2001) ili uvođenjem „middle-ground“ teorije (Džino and Domić Kunić 2012), o kojima će biti reči u narednim poglavljima.

Postkolonijalna perspektiva: Kreolizacija i globalizacija

Malo je reći da je bibliografija na temu romanizacije od sredine devedesetih godina 20. veka do danas obimna. Istraživanja su tekla u različitim pravcima, razmatrajući karakter odnosa rimske administracije i lokalnog stanovništva, ali i samog procesa promena, preko uloga uključenih strana u procesu, sve do korišćenja materijalne kulture u konstruisanju i održavanju različitih identiteta. U velikom broju radova, tradicionalni koncept romanizacije je napušten, i započeta je potraga za novim objašnjenjima i tumačenjskim okvirima koji bi više odgovarali karakteru problema, oslanjajući se pre svega na antropološke i sociološke studije. Jedan od ključnih momenata u debati o kulturnim promenama predstavlja svakako rad Džejn Vebster (Jane Webster) koja naglašava postkolonijalnu perspektivu u proučavanju rimske prošlosti, obilato koristeći metodologiju savremenih antropoloških studija u svojim radovima. Vebsterova ukazuje na važnost istraživanja rimskog imperijalizma kao svojevrsnog kolonijalnog poretka u provincijama, koje bi pre svega podrazumevalo različite vrste eksploatacije ljudi i resursa od strane vlasti preko relativno malog broja učesnika, izbegavajući direktne analogije sa modernom pojavom imperijalizma. Ona smatra da je i pored prethodnih napora istraživača, fokus istraživanja skoro uvek bio na kolonizatoru (Rimljanima), dok se kolonizovanom (provincije) poklanjalo jako malo pažnje u interakcijama. Kako bi se ispitale kolonijalne kulturne politike u tom kontekstu, a pre svega proces kreiranja znanja o Drugom, Vebsterova uvodi postkolonijalnu teoriju i koristi analitičke instrumente razvijene unutar istraživanja modernih kolonijalnih konteksta (Webster 2001; Mihajlović 2012: 717).

Rimska imperijalna vlast može se posmatrati kao dominatorski poredak sa specifičnom ideologijom iz koje su proistekli određeni diskursi od presudne

važnosti za stvaranje i održavanje hegemonističke moći, u čemu leži mogućnost da joj se pristupi pomoću postkolonijalne metodologije. Ukoliko prihvatimo pretpostavku da su naša znanja o rimskoj prošlosti formirana pod snažnim uticajem modernog imperijalističko-kolonijalnog diskursa, ovakav postupak ima još veći značaj. Polazeći sa ovog stanovišta, Websterova predlaže nekoliko ključnih tema za istraživanje rimskih provincija iz postkolonijalne perspektive: decentriranje, odnosno izmeštanje centralne tačke gledišta (rimske perspektive) i uzimanje u obzir stanovišta sa društvenih margina; artikulaciju istorija kolonizovanih populacija na način koji ih tretira kao aktivne učesnike, uključujući i suptilne oblike otvorenog ili prikriivenog otpora; dekonstrukciju binarnih modela kakvi su centar - periferija ili metropola - kolonija; analizu kolonijalnog diskursa (Webster 1996). U svojim radovima u kojima se koristila ovakvim teorijskim polazištem, Websterova se bavi pre svega pitanjima imperijalističkog uticaja na religiju i pogotovu, pružanjem simboličkog otpora domorodačkih zajednica u ovoj društvenoj sferi. Kao primer romanizacije u okviru tradicionalnih istraživanja je često uziman fenomen sinkretističkih kultova kojima je pristupano kao obliku interakcije iza koje su stajale asimetrične strukture moći, čime je proces prikazan kao jednosmeran i u kome se lokalna božanstva pretapaju u "slična rimska". U svojim radovima, Websterova pokazuje da se radi o složenom procesu dijaloga i višeznačnosti u interakciji rimskog imperijalizma i domorodačkih društava (Webster 1995; 1997a; 1997b; 1999; 2003, 2012). Ona naglašava da se sinkretički kultovi, posmatrani iz postkolonijalne perspektive mogu posmatrati i kao vid adaptivnog otpora (Webster 1997a: 327), gde se rimska božanstva postavljaju u inferiorniji položaj u odnosu na lokalna.

Svakako najznačajniji rad Džejn Webster, predstavlja uvođenje novog koncepta iz perspektive postkolonijalnih studija – koncepta *kreolizacije*. Termin kreolizacija se pre svega odnosi na lingvistički fenomen stapanja dva jezika koji na taj način daju novi, pomešani dijalekt, a odakle se dalje koristi za izučavanje materijalne kulture u kolonijalnim kontekstima Amerika (Braithwaite 1971). U radu Džejn Webster, termin se odnosi na promene u materijalnoj kulturi stapanjem

dve tradicije u novu formu u uslovima asimetričnih društvenih odnosa. Ovaj proces ne označava postepenu zamenu jednog načina života drugim (kao što je prethodno korišćen termin asimilacije), već posedovanje oba kulturna paketa i upotrebljavanje jednog ili drugog u zavisnosti od konteksta. Kao rezultat ovakvih društvenih praksi nastaju višeznačne materijalne kulture koje mogu imati različita značenja u različitim kontekstima. To bi značilo da se materijalna kultura kolonizatora (ili u ovom slučaju rimska materijalna kultura) koristi prema setovima vrednosti i pravilima koja su vezana za kulturu i društveno ustrojstvo kolonizovanih, pa stoga ne označava istu stvar, niti indicira ista ponašanja kao u svom originalnom kontekstu (Mihajlović 2012: 720).

Sa te tačke gledišta, materijalna kultura se može posmatrati kao izraz kolonijalnog društvenog konteksta koji podrazumeva asimetrične odnose moći. Kreolizovana materijalna kultura nosi u sebi elemente otpora s obzirom da se oslanja na domorodačke kulturne tradicije i održava veze sa prošlošću, nasuprot favorizovanim dominantnim kulturnim formama koje su pod pokroviteljstvom elita. Na taj način posmatrano, kreolizacija predstavlja proces prilagođavanja uz otpor, iz kojeg se ne pojavljuje jedna normativna kolonijalna kultura već mešane (*hibridne*) kulture. U kontekstu studija materijalne kulture u rimskim provincijama, opisana perspektiva bi značila da su „rimski“ ili „romanizovani“ predmeti mogli da operišu unutar pravila domorodačkih praksi, i da:

... provincijalni predmeti rimskog sveta takođe mogu izgledati romanizovano, ali isto tako mogu u izvesnim kontekstima operisati prema različitim, lokalnim setovima pravila. Kao kreolski artefakti, oni mogu pregovarati, odupirati se ili adaptirati na rimske stilove kako bi se koristili u lokalne svrhe, i svakako predstavljaju deo procesa formiranja kreolskih društava.

(Webster 2001, 219)

Takve hibridne kulture su zapravo pokazatelj pojave kreolizovanih društava unutar rimske države koje su kombinovale različite prakse u zavisnosti od potreba i okolnosti (Webster 2001, 217–223; 2003, 35–51). Jasno distanciranje od stvarnja monolitnih blokova (bilo etničkih ili kulturnih), odbacivanje homogenosti, aktiviranje uloga slojeva društva izvan elitnih krugova, kao i konkretan predlog za tumačenje materijalne kulture, otvaraju velike mogućnosti u primeni ovog koncepta. Ipak, mora se uzeti u obzir i opasnost od prenaplašavanja strategija pružanja simboličkog otpora, budući da se svaka upotreba domorodačke tradicije može prepoznati na ovaj način, što može da stvori pogrešnu predstavu o provincijskim društvima (up. Mattingly 2011, 40–41).

Drugo značajno polje istraživanja predstavlja koncept globalizacije, predstavljen u radu Ričarda Hinglija (Richard Hingley, *Globalizing Roman Culture*, 2005), koji se bavi rimskim imperijalizmom, predstavama Rima u savremenim društvima i ruralnim zajednicama Britanije pre-rimskog i rimskog perioda (Hingley 1996a, 1996b, 1997, 2000, 2005, 2006a, 2006b, 2008, 2010a, 2010b, 2012). U svom najznačajnijem delu iz 2005. godine, Hingli napušta tradicionalni koncept romanizacije i uvodi nove perspektive u proučavanju rimske prošlosti zasnovane pre svega na teoriji globalizacije. Hingli pritom ispituje probleme moderne percepcije rimske prošlosti, rimskog identiteta, interpretacije promena u prošlosti, kao i materijalnih dokaza. On naglašava da čitanje prošlosti ne zavisi samo od konteksta u kojem prošlost nastaje i funkcioniše, već i od konteksta u kojem se ona čita i tumači.

Hinglijev rad na konceptu globalizacije, inspirisan je pre svega knjigom *Empire*, autora Majkla Harta i Antonija Negrija (Michael Hardt & Antonio Negri 2000) u kojoj se savremeni svetski sistem posmatra u odnosu na republikanski Rim. Unutar globalnog sistema, lokalni konteksti nastaju usled lokalnih, ali istovremeno i globalnih faktora, a globalni interesi se reprodukuju na lokalnom nivou (Hingley 2003: 117; 2005: 1). Shodno tom gledištu, Hingli pokušava da ponudi perspektivu posmatranja rimske kulture u globalnom kontekstu. Predstavlja je ne kao definisani i teritorijalni entitet, već kao promenljivo polje

zajedničkih struktuirajućih principa gde ljudi konstruišu značenje kroz simboličke predstave. Praveći konačan raskid sa prethodnim tradicijama, Hingli redefiniše kulturu kao identitet ljudi i načina na koji oni žive svoje živote (Hingley 2005: 51).

Kultura predstavlja način na koji ljudi svoje živote čine smislenim sebi samima, na individualnom i kolektivnom nivou, komunicirajući jedni sa drugima način života.

(Hingley 2005: 53)

Ovakav pristup omogućava preispitivanje zajedničkih imenilaca sfere rimskog delovanja uz istovremeno bavljenje alternativnim lokalnim rešenjima i fragmentarnim identitetima. Prateći ovakav koncept od vremena kasne Republike i Avgustove vladavine kroz literaturu, materijalna dobra, monumentalnost, obrazovanje i građanski status, Hingli zaključuje postojanje fleksibilnog rimskog kulturnog paketa usmerenog prvenstveno na elitu, koji je dozvoljavao fleksibilne identitete, i koji je inkorporirao i manipulirao drugim kulturama na lokalnom nivou, što je dalje opet imalo posledice na globalnom nivou (Hingley 2005: 54–71). U ovim okolnostima, pojačava se efekat uniformnosti kulturnih pojava, ali su istovremeno na snazi i lokalne kulturne različitosti uslovljene pre svega prehodnim društvenim karakteristikama (Mihajlović 2012: 722).

Na sličnim postavkama globalno-lokalne perspektive i odnosa, počiva i pristup Luis Revel (Louise Revell) koja se u svojoj knjizi *Roman Imperialism and Local Identities* (2009) bavi pre svega istraživanjem gradova u provinciji. Ideja počiva na postavci da plan i organizacija urbane arhitekture, kao i društvena organizacija i praksa u tim sredinama imaju dvostruki efekat koji se odnosi sa jedne strane na socijanu reprodukciju na lokalnom nivou, interakcijama licem u lice, dok je sa druge strane efekat bio vidljiv na nivou šire imperijalne strukture, s obzirom da su društvene prakse na lokalnom nivou bile organizovane po shemi favorizovanoj od strane centralnih autoriteta, čime su doprinosile održavanju postojećeg poretka. Na ovaj način bilo je moguće postojanje generalnih sličnosti

širog Carstva, uz istovremeno prisustvo razlika koje su bile uslovljene lokalnim praksama zasnovanim pre svega na prethodnim iskustvima, što vodi ka zaključku da rimski identitet nije jedan, niti fiksna tačka do koje treba doći, već se radi o diskursu „rimskosti” kao spektru mogućnosti unutar kojeg je postojalo mnoštvo međusobno različitih iskustava (Revell 2009).

* * *

Prethodni odeljak o preispitivanju karaktera promena u kontekstu rimske imperijalne politike, predstavlja tek jedan mali deo opsežnog korpusa radova posvećenih ovoj temi. Zastupljeni su radovi autora koji su na neki način predstavljali prekretnicu u debati, bilo da se radi o izmeni ugla posmatranja tradicionalnog koncepta ili o njegovom potpunom napuštanju. Saznanje da se bez obzira na unimorfnost rimske kulture Carstva, ona može formulisati na potpuno različite načine u okviru različitih društvenih, istorijskih i geografskih konteksta, umnogome je usmerilo istraživanja provincijalne rimske arheologije na ispitivanje tzv. *diskrepantnih* iskustava širom Carstva. Polazeći od ideje da karakter promena može biti rezultat različitih društvenih delovanja u spektru od potpunog prihvatanja do potpunog otpora rimskom imperijalizmu, tako se i konačan ishod umnogome razlikuje bez obzira na sitemske sličnosti struktura.

Veliki broj istraživanja iz poslednje decenije, fokusira se na pojedine delove Carstva, uzimajući u obzir sve kulturne i geografske specifičnosti populacija, kao i istorijski kontekst u kome do kontakta i kulturnih promena dolazi. Prethodna iskustva, kao i kontakti pre ustanovljenja rimskih provincija, sada se prepoznaju kao važni faktori prilikom definisanja pravaca i mehanizama promena (up. Madsen 2002; 2009, Roymans 2004, Curchin 2004, Oltean 2007). Stanovište po kojem se promene dešavaju u interakciji dva ili više monolitna kulturna bloka je napušteno, a velika pažnja je usmerena na društvene okolnosti iz perioda pre dolaska Rimljana. Karakter, intenzitet i dužina kontakta Rimljana sa

kasnogvozenodopskim populacijama u periodu pre osvajanja, takođe su važan faktor u proučavanju promena. Na kraju, ali ne manje važno svakako treba uzeti u obzir i tehnološko i urbanističko stanje zajednica koje Rimljani osvajaju. Ne može se na isti način sagledati karakter promene nastale u interakciji sa grčkim gradovima koji predstavljaju urbane sredine, sa književnim, umetničkim i duhovnim tradicijama i promene nastale u zapadnim delovima Carstva gde je gradnja kuća od kamena bila retkost. Bez namere da se društva i zajednice tehnološki ili kulturno „stepenuju“, treba voditi računa u kontekstu u kojem se interakcija odvija.

Da bismo stekli što jasniju sliku o dinamičnosti i promenljivosti rimskog imperijalnog sistema, potrebno je pre svega jasno definisati metodološki pristup koji se koristi u proučavanju problema. Iako, kao što Pitts kaže (Pitts 2007), u naše interpretacije prošlosti učitavamo naše svakodnevne stavove i gledišta i po tome se ne razlikujemo mnogo od Momzena i Haverfilda sa kraja 19. i početka 20. veka ma koliko naši stavovi bili „savremeniji“ i promišljeniji, najvažnije je biti svestan tih okolnosti, svih prednosti i mana, i biti spreman napustiti neke stavove ukoliko se pokažu nepouzdanim. Samo stalnim preispitivanjem stavova, metodologije i rezultata možemo biti sigurni da smo na pravom putu za rešavanje problema.

ISTRAŽIVANJA SPEKTAKLA U DALMACIJI – ISTORIJSKI PREGLED I TEORIJSKO - METODOLOŠKI PROBLEMI

Arheološka istraživanja u Dalmaciji traju već više od dve stotine godina. Još od prvih organizovanih iskopavanja u Saloni, amfiteatar je predstavljao mesto značajnog interesovanja za istraživače. Prva iskopavanja započeta su 1805. godine upravo na Grudinama u Saloni i na samom amfiteatru. U Beču je tada otvoren *Kabinet za Dalmaciju pri Carskom muzeju*, te je pokrajinska vlada za Dalmaciju i Albaniju imenovala Luku Garanjina glavnim nadzornikom za sve arheološke spomenike i umetničke predmete u pokrajini (Sedlar 2012: 370). Crteži spomenika i natpisa otkriveni te 1805. godine, poslani su Carskom muzeju u Beč, kojem su bili namenjeni i najvažniji spomenici otkriveni u Dalmaciji. Sistematska iskopavanja Salone su pokrenuta skoro istovremeno sa prvim iskopavanjima u Rimu i Akvileji, i spadaju među najranija istraživanja u Evropi (Jeličić Radonić, Pereža 2010: 167). Garanjinov posao je pre svega bio prikupljanje starina u Dalmaciji. Od lokalnih meštana i kolekcionara je otkupljivao spomenike, koje je nakon toga dokumentovao i delom slao u Beč. Austrijski car Franjo Josif I želeo je po svaku cenu predmetima napuniti Carski muzej, a sistematska istraživanja nisu ulazila u njegov plan, zbog čega je Luka Garanjin i smenjen sa funkcije konzervatora još iste godine (Jeličić Radonić, Pereža 2010: 171). Tokom kampanje u amfiteatru 1805. godine, otkriven je veliki broj spomenika i natpisa i L. Garanjin po prvi put traži stalnu zaštitu arheoloških ostataka Salone. U to vreme, donosi se niz carskih uredbi kojima se zabranjuje ilegalno iskopavanje, sakupljanje starina i njihova preprodaja, a na važnim lokalitetima uvedeni su stalni nadzor i zaštita. Međutim,

nakon odlaska L. Garanjina koji je čak predlagao dovođenje stručnjaka iz Rima koji bi u Splitu držao predavanja iz arheologije i klasične filologije, sve uredbe će ubrzo prestati da važe, a sav teret istraživanja pašće na lokalne učitelje i sveštenike.

Tokom 1818. godine Salonu posećuje i car Franjo Josif I, obilazeći veći deo poznatog antičkog grada. Dalmacija je inače, u to vreme smatrana arheološkim trezorom koji će napuniti riznice Carskog muzeja, a Salona je čak nazivana *der Österreichische Pompei* (Jeličić Radonić, Pereža 2010: 172). Prilikom carske posete lokalitetu, posebno je iscenirano otkriće reljefa sa prikazom Heraklovih zadataka, koje je navodno slučajno pronašao sam car. Kao član carske delegacije, sa carem je putovao i izvesni Anton Štajnbihel (Anton Steinbüchel von Rheinwall) u funkciji antikvara Njegovog Veličanstva. On će kasnije postati (od 1819.) i upravnik *Carskog i kraljevskog kabineta za numizmatiku i starine*. Obojica, i car Franjo i Štajnbihel su vodili svoje dnevnike u vidu putopisa, a Štajnbihelov je kasnije uz prigodne ilustracije i objavljen kao monografija (Jeličić Radonić, Pereža 2010: 175).

Slika 1. Romantičarski doživljaj Salone i njenih spomenika – *Sarkofazi*, 1872. Françoises Cassas (Jeličić Radonić, Pereža 2010: 172)

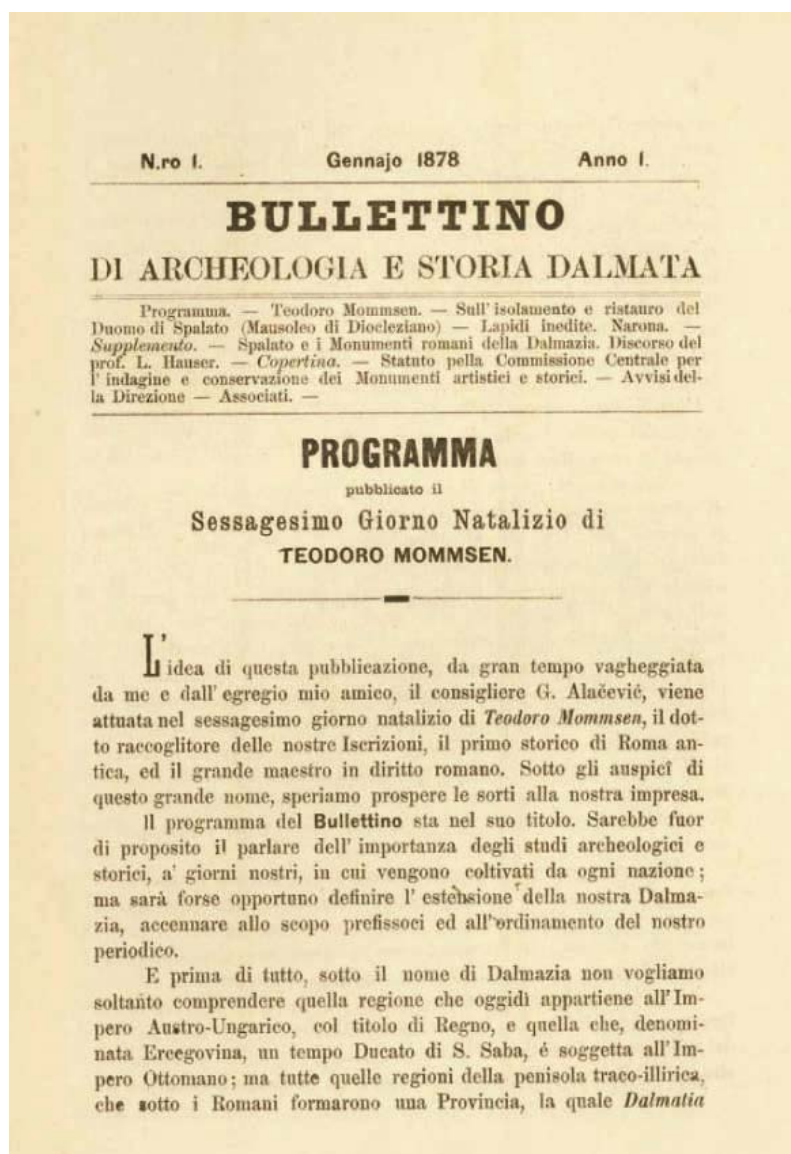

Iako se u njihovim dnevnicima ne pominje amfiteatar, carska poseta Saloni je važna jer je dovela do otvaranja prvog muzeja 1820. godine u Splitu, čiji je prvi upravnik postao Karlo Lanca. Iskopavanja vršena pod nadzorom Karla Lance, često su predstavljala potragu za senzacijama, više nego sistematska istraživanja i zaštitu spomenika. O ovakvom stavu prvog upravnika Muzeja piše i Vicko Andrić, arhitekta koji je istim carskim ukazom kojim je otvoren Muzej, postavljen za rukovodioca terenskih istraživanja u Saloni. Andrić će 1821. godine izraditi prvi precizni plan salonitanskih ruševina, na kojima je prikazan i amfiteatar. Sredinom 19. veka, kada Austrougarska otvara Centralnu komisiju za otkrivanje i održavanje građevinskih spomenika (*Kaiserliche und königliche Central-Commision zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*), postavlja se i kao prvi konzervator Vicko Andrić, koji je tom prilikom dobio titulu viteza, viteškog krsta cara Franje Josifa I (Jeličić Radonić, Pereža 2010: 175).

Prva ozbiljna iskopavanja amfiteatra, sproveo je sveštenik Frančesko Karara, koji je na mestu upravnika Muzeja proveo od 1845-1849. godine. Karara je definisao gradske zidine Salone, njegove kule i kapije, kao i neke od važnih javnih građevina poput teatra i amfiteatra. U njegovo vreme, amfiteatar je bio samo delimično poznat (Jeličić Radonić 2008: 35). Objekat je nepovratno srušen 1647. godine od strane Mlečana (Rendić Miočević 2003: 172), a iskopavan je samo kratko tokom Garanjinove kampanje 1805. godine. U periodu od 1846-50. godine Karara je u potpunosti istražio arenu, otkrio delimično očuvane pilone, kapije i vomitorija, kao i jedan od podzemnih hodnika koji su se pružali ispod arene (Bulić 1986: 73; Jeličić Radonić, Pereža 2010: 183).

Za ranu arheologiju rimske Dalmacije neizmerno je važno pokretanje splitskog muzejskog časopisa *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, koji pokreću Mihovil Glavinić i Josip Alačević 1878. godine (Duplančić 2008: 11). Proglas o pokretanju novog časopisa objavljen je 1877. godine na šezdeseti rođendan Teodora Momzena (Duplančić 2007: 7), pruskog epigrafičara i istoričara o kojem je već bilo reči u uvodnom poglavlju rada. Ovakvo pozivanje na Momzenovo

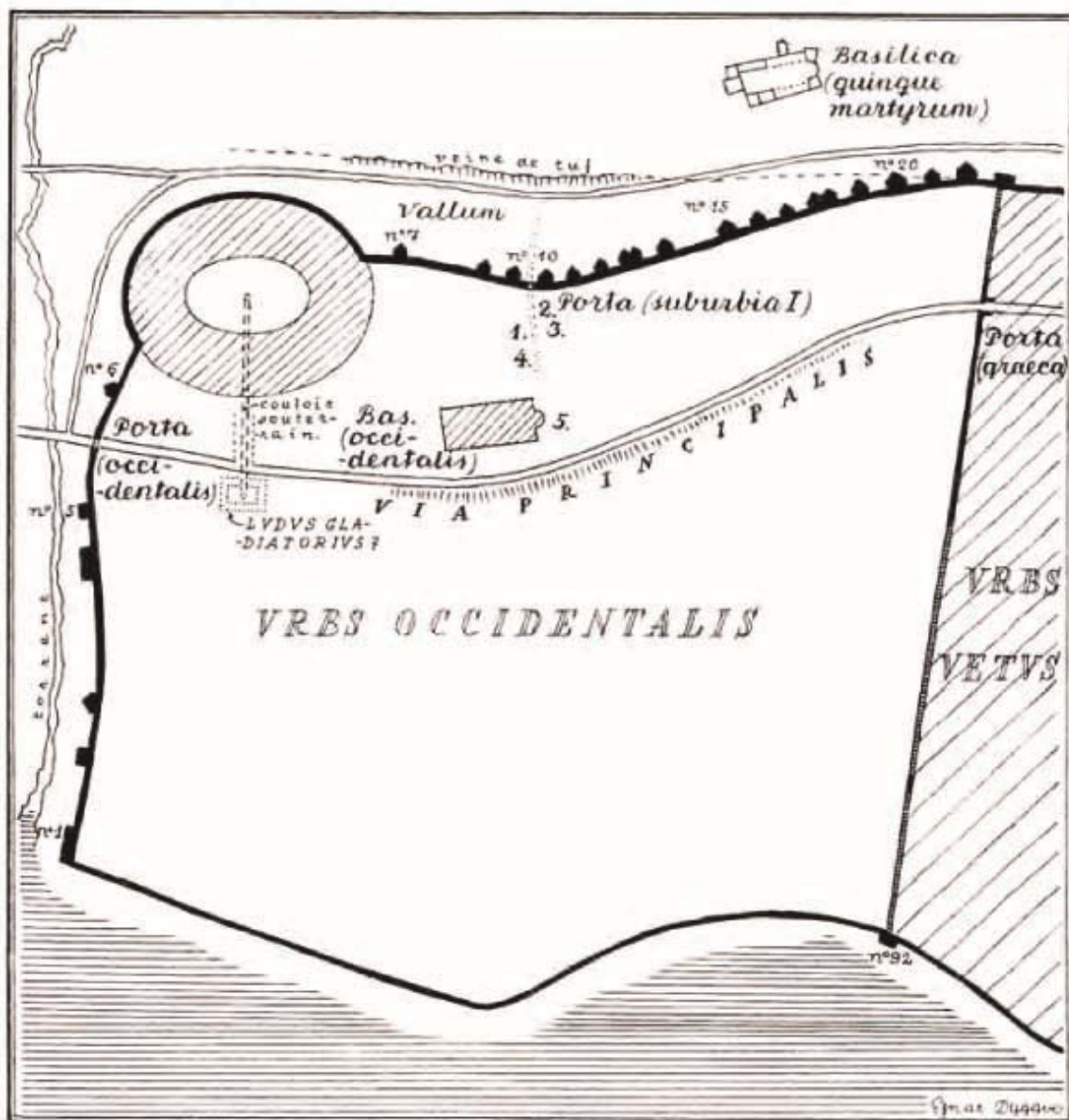
pokroviteljstvo nije bilo jedino, a ni prvo. Prethodno je don Šime Ljubić, svoju knjigu *Pregled hrvatske povijesti* (1864.), posvetio *Slavnim Theodoru Mommsenu i Franji Račkom u znak štovanja i prijateljstva*. Teodor Momzen je još 1867. godine putovao po Dalmaciji (Zaninović 1994: 17), gde se upoznao sa Glavinićem, koji će kasnije nastaviti saradnju sa njim u Berlinu, tokom svojih studija. Momzen će ostati prisutan u Dalmaciji, što fizički, što putem pošte, sve do svoje smrti 1903. godine.

Slika 2. Prva stranica prvog broja časopisa Buletino sa čestitkama T. Momzenu (Duplančić 2008: 13)

Jedan od najplodonosnijih arheologa u Dalmaciji bio je don Frane Bulić koji je radio na mestu upravnika Muzeja skoro pola veka (1881.-1926. godine). Školovan u Beču, učio je arheologiju kod važnih arheologa svog vremena, poput Aleksandra Koncea i Ota Hiršfelda, da bi se nakon polaganja državnog ispita, vratio prvo u Zadar, a zatim prešao u Split (Katić 1934: 386; Cambi 1986: 36). Tokom svog dugogodišnjeg rada u Saloni, vršio je iskopavanja na amfiteatru u više kampanja 1901, 1909, 1910, 1917-19. godine (Jeličić Radonić 2008: 35; Jeličić Radonić, Pereža 2010: 193), koje je i redovno publikovao (Bulić 1927). Pored već potvrđenih rezultata Kararinih iskopavanja, Bulićev doprinos na ovom polju ogleda se u otkrivanju celokupne površine amfiteatra i otkriću gladijatorskih urni, nađenih na prostoru neposredno uz amfiteatar (Bulić 1986: 75-77). Ove rezultate objavljivao je Bulić redovno u brojevima časopisa *Bulletino*, dajući ne samo crteže spomenika i natpisa, već i rasprave o značenju pojedinih termina i njihove važnosti za tumačenje. Tokom svojih godina u Arheološkom muzeju u Splitu, Bulić je takođe tesno saradjivao sa T. Momzenom, šaljući mu redovno nove natpise koje je Momzen publikovao u CIL-u. U više navrata će Bulić objavljivati njihova pisma u časopisu, pa čak i ona u kojima Momzen zamera na Bulićevom publikovanju spomenika koji su već obrađeni kroz CIL, podstičući na taj način otvorenu raspravu o natpisima (Duplančić 2008: 18). Bulićev doprinos arheologiji, a unutar nje i onim problemima koji se tiču ovog rada, je zaista veliki. Za razliku od svojih prethodnika, Bulić je pokušavao da ide ukorak sa kolegama iz Evrope, trudeći se da održava kontakte sa evropskim muzejima i insitutima, ali i kolegama koje su u njima radile. Objavio je veliki broj radova koji se tiču pre svega starohrišćanske arheologije, ali je takođe dobar deo svoje energije potrošio na pitanja rimske Salone. U vreme kada Bulić počinje da se bavi iskopavanjima Salone, na samom kraju 19. veka, publikuju se i prvi nalazi keramičkih lampi sa predstavama gladijatora, koje potiču iz Nina (de Bera 1919) odnosno Splita i Zadra (Brunšmid 1898: 166).

Sistematska istraživanja salonitanskog amfiteatra započeta su krajem 20-tih godina 20. veka, kada je danski arhitekta Ejnar Digve istražio jedan deo amfiteatra. Njegovi planovi i rekonstrukcije ovog objekta i danas pružaju početnu bazu svim istraživačima Salone.

Slika 3. Plan Salone E. Digvea (Jeličić Radonić, Sedlar 2011: 68)

Tokom Digveovih iskopavanja, istraženi su delovi gledališta i arena. Ono što se po prvi put pominje u Digveovim izveštajima su dve prostorije koje je Digve

interpretirao kao svetišta Nemeze kasnije pretvorena u hrišćanske martirije (Diggve 1933: 108). U blizini ove dve prostorije otkriven je žrtvenik posvećen boginji, međutim ništa od nalaza u samoj prostoriji ne upućuje na postojanje *sacellum*-a, tako da ova hipoteza ostaje zasnovana na Digveovim spekulacijama (Hornum 1993: 59). Digveov dugogodišnji rad u Dalmaciji rezultirao je velikim brojem objavljenih spomenika, naročito ranohrišćanskih, a među njima su se našli i izveštaji o amfiteatru, svetlištima Nemeze i prethodno evidentiranim urnama sa predstavama i natpisima gladijatora. Međutim, i pored pažljivih i detaljnih planova, Digveu se mogu zameriti neki važni propusti. Pre svega, Digve prilikom istraživanja nije vodio računa o stratigrafiji. Bez obzira što su sonde označene rimskim brojevima, u njegovom izveštaju ne dobijamo ni jedan jedini podatak o slojevima unutar tih sondi. Drugi propust odnosi se na neopreznost prilikom rekonstrukcija amfiteatra, pri čemu pretpostavlja arhitektonske elemente više putem analogija sa Pompejima i Koloseumom, nego sa arheološkim zapisom na terenu (Forsyth Jr. 1934: 620).

Nakon drugog svetskog rata, Salona je doživela veliki broj arheoloških iskopavanja, sistematskih i zaštitnih, kao i konzervatorskih radova kako bi se pre svega prezentovao rimski i ranohrišćanski grad u Dalmaciji. Pored Salone, istraženi su i drugi rimski lokaliteti, poput Burnuma, Tilurijuma i Aserije. Sredinom 70-tih godina Mate Suić, arheolog iz Zadra je objavio opsežno delo koje se bavi antičkim gradom na Jadranu, njegovom arhitekturom i urbanizacijom, a koje je između ostalog obuhvatalo i deo posvećen amfiteatrima, kako arheološki potvrđenim, tako i onim pretpostavljenim. Kod njega, pored amfiteatra u Saloni, saznajemo i za mogućnost održavanja igara na nekim drugim lokalitetima – *Epidaurus i Aequum* (Suić 1976: 170). Na istom mestu, Suić se zapitao i zašto nema nikakvih naznaka za postojanje amfiteatra u Burnumu, predviđajući ispravno, njegovo otkriće celih trideset godina ranije.

Međutim, tek organizovanjem simpozijuma *Antički teatar na tlu Jugoslavije* 1979. godine, veliki broj istraživača se posvetio rimskim spektaklima na tlu Jugoslavije, a unutar toga i provincije Dalmacije. Svoj doprinos ovoj temi dali su

dugogodišnji istraživači Dalmacije poput Nenada Cambija i Branka Kirigina, ali su delove zbirke sa materijalom iz Dalmacije publikovale i druge kolege, iz Novog Sada – Danica Dimitrijević, i Zagreba – Vesna Vikić-Belančić (Dimitrijević i dr. 1979). Tom prilikom prikupljen je najveći deo materijala i podataka koji se tiču spektakla na tlu Jugoslavije, a među nalazima je pored hipodroma i teatra, mesto našao i rimski amfiteatar, zajedno sa pratećim pokretnim materijalom – keramičkim lampama, natpisima, reljefima i urnama. Ova publikacija predstavlja sistematizovanu građu sa prostora SFR Jugoslavije i čini veći deo kataloga ovog rada. Među poslednjim istraživanjima salonitanskog amfiteatra, ističu se iskopavanja Franka Oreba (1981-82), kada su u potpunosti istražene podzemne prostorije, i iskopavanja Konzervatorskog odseka u Splitu 2005. i 2006. godine kada su otkriveni zapadni delovi bedema i amfiteatra (Oreb 1986; Jeličić Radonić 2005: 391-392; Jeličić Radonić 2008: 35).

Sve do početka 21. veka, najveći deo podataka se odnosio na prostor Salone, koja je ujedno i najbolje i najintezivnije istraživana tokom prethodnog veka. Sitni nalazi sa predstavama gladijatora publikovani su samo usputno kroz muzejske vodiče i izveštaje sa iskopavanja manjih obima (npr. Buškariol 1988). Ovakvoj situaciji doprinela je i činjenica da je sve do 2006. godine salonitanski amfiteatar smatran jedinim u Dalmaciji. Najbliži objekti ovog tipa na jadranskoj obali, nalazili su se u Puli na severu, odnosno Dirahijumu na jugu, oba van granica rimske Dalmacije. O postojanju amfiteatra u Zadru govori još Suić 1976. godine, ali on nije sačuvan jer je u 17. veku u potpunosti razgrađen kako bi se podigli bedemi mletačke utvrde *Mezzalune*. Ovaj događaj je dokumentovan sačuvanom prepiskom savremenika, u kojoj se govori o uništenju spomenika, ali i o postavljanju table koja je obaveštavala građane o objektu koji se nekad nalazio na tom mestu (Suić 1976: 170; Buovac 2007).

Početak 21. veka, pojavio se prvi rad koji problemski posmatra ostatke “nekropole” gladijatora otkrivene u Saloni, skoro čitav vek pre toga. Autorka je ispravno zaključila da se sa natpisa sačuvanih urni, pored očiglednih podataka o armaturi i broju borbi, mogu dobiti i podaci o kojima se inače ne zna puno - a to

su podaci koji govore o porodicama preminulih, profesionalnim kolegijima, njihovom poreklu, kao i načinu na koji su preminuli (Sanader 2001). Rad na sličnu temu sa nešto drugačijim viđenjem problema urni objavio je i autor ovog rada deset godina kasnije (Janković 2011).

Veliki pomak u proučavanju gladijatorskih spektakla došao je sa otkrićem burnumskog amfiteatra 2003. godine. Burnum je, kao legijski logor, istraživan kroz čitav 20. vek, a postojanje amfiteatra je više puta pretpostavljano (Suić 1976; Buovac 2007), ali su tek istraživanjima iz 2003. godine konačno postignuti konkretni rezultati; otkriven je amfiteatar podignut za potrebe vojske, zajedno sa tablom koja govori o vremenu njegovog podizanja (Cambi i dr. 2006: 13). Među poslednjim istraživačima spektakla treba svakako spomenuti rad Marina Buovca koji se bavi pre svega amfiteatrima, kao i njihovim lociranjem u okviru Hrvatske i u užem smislu Dalmacije (Buovac 2007; 2012).

U ovako prikazanom istorijatu istraživanja Dalmacije, koji u velikoj meri oslikava generalne tokove kada su istraživanja antike u pitanju, kako u Hrvatskoj tako i u Jugoslaviji, može se prepoznati nekoliko različitih linija kojima su se kretala istraživanja i interpretacije. Sve do dolaska F. Bulića na mesto direktora Arheološkog muzeja u Splitu, najveći deo radova se izvodi zarad prikupljanja arheoloških predmeta za ukrašavanje zbirki Carskog muzeja u Beču. Ipak, u ovom periodu se javljaju i prvi zakoni o zaštiti i otuđenju arheološkog blaga Dalmacije, koji predstavljaju prvu uređenu politiku naspram nasleđa zemlje na Balkanu. Istovremeno, izvesne količine materijala zadržavane su u lokalnim muzejima, osnivajući tako prve muzejske zbirke u Dalmaciji. Ovaj period karakteriše i veliko prisustvo arhitekata prilikom arheoloških radova, poput Vicka Andrića i nešto kasnije Ejnara Digvea. Sledstveno tome, rezultati dobijeni iskopavanjima Salone i njenog amfiteatra odnose se pre svega na arhitektonske forme, planove osnova i fasada, kao i planove čitavog grada. Ova dokumentacija, crteži i planovi, zajedno sa romantičarskim slikama razbacanih sarkofaga pored puta za Split, izlažu se u Carskom muzeju, predstavljajući *der Osterreichische Pompei* posetiocima bečkih galerija. Na taj način, austrijski vladari se brinu o držanju koraka sa drugim

evropskim vladarima koji osnivaju svoje muzeje u Francuskoj i Engleskoj (Jeličić Radonić, Pereža 2010: 170). Čitav ovaj period, uz časne izuzetke koji su se brinuli o stanju spomenika i metodologiji istraživanja, predstavlja period nesistematskog sakupljanja “lepih” predmeta koji se obično naziva antikvarstvom.

Sa stupanjem F. Bulića na scenu dolazi do naglog zaokreta u istraživanju Dalmacije. Školovan na evropskim univerzitetima, Bulić je jedan od prvih koji kroz akademske kanale dobija potrebna znanja o arheologiji. Na njegov rad, veliki uticaj će imati istoričar Teodor Momzen, te će se najveći broj Bulićevih radova i baviti epigrafikom i numizmatikom. Sam Bulić, posmatrao je arheologiju kao istorijsku nauku:

“Arheolog ponajviše spravlja kritičkim okom materijal povjesničaru, a ovaj ga uređuje prema svojemu cilju, te ga upotrebljava u svoju povjesnički zgradu.”

(Bulić 1984 [1922]: 55)

Slika 4. Don Frane Bulić u radnoj sobi (Jeličić-Radonić i Pereža 2011: 195)

Bulić takođe smatra da između arheologije i istorije nema puno razlike, osim da istoričar može imati problema jer ne zna da li su njegovi izvori, pisani na pergamentu, kasnije izmenjeni, za razliku od arheologa koji ima zapis u kamenu (Bulić 1984 [1922]: 55). Bulić je zaslužan za rasvetljavanje pojedinačnih problema antičke i ranohrišćanske Dalmacije, ali se nikad nije pozabavio temom romanizacije, bar ne na neki konkretan način, sličan onom na koji se bavio njegov kolega i prijatelj T. Momzen. U svojim radovima, Bulić daje jasne izveštaje i opise, navodeći karakteristike, formu i dimenzije predmeta kojima se bavi, nijednom ne ulazeći u pitanja etničke, kulturne ili političke pripadnosti ljudi koji su predmet koristili.

O doprinosu hrvatskoj arheologiji govori i akademik Nenad Cambi koji svoje vreme (1984.) naziva “postbulićevskim”, i kaže da je na njegovoj generaciji teret interpretacije Bulićevih rezultata. Pokušavajući da objasni Bulićeve teorijske i metodološke nazore, Cambi stavlja Bulićev rad u istorijski kontekst u kome on vidi dve velike struje u tadašnjoj arheologiji kada je u pitanju klasični period. Jedna struja se naslanja na Vinkelmanov rad i predstavlja istoriju umetnosti sakrivenu ispod naziva *klasična arheologija*, i tzv. filološku arheologiju, gde se uz pomoć klasičnih tekstova i epigrafskih natpisa interpretiraju arheološki rezultati. Drugu struju čine istraživači-pioniri koji vrše iskopavanja na velikim lokalitetima poput Mikene, Troje, Pompeja, Rima, Olimpije, Delosa i Delfa, i obezbeđuju senzacionalne nalaze za svoje muzejske zbirke (Cambi 1984). Bulić, po povratku iz Beča, se ne može osloniti na preglede istorije umetnosti Dalmacije jer u tom trenutku ne postoje, te se okreće iskopavanjima Salone (*der Österreichische Pompei*) u potrazi za nalazima i podacima. Ipak, Bulić za razliku od nekih svojih savremenika, vrši iskopavanja pažljivo dokumentujući nalaze i arhitekturu, a muzejska zbirka Salone konačno dobija svoje prepoznatljive obrise, gde se svi nalazi brižljivo beleže i čuvaju.

Bulićev uticaj na početke savremene arheologije u Hrvatskoj i Jugoslaviji, ogleda se najbolje u nekoliko zbornika posvećenih njegovom radu. Jedan od prvih

zbornika ovog tipa objavljen je još 1924. godine, u spomen njegovog 75. rođendana koji mu je posvećen "od učenika i prijatelja" (Abramić i Hoffiller, ur. 1924). U ovom zborniku (*Strena Buliciana*) našli su se među učenicima i prijateljima brojne njegove kolege iz Hrvatske, iz inostranstva poput Premerštajna, Kubičeka, Pača i Rostovceva, kao i kolege iz Srbije - Nikola Vulić, Miloje Vasić i Sima Trojanović (Abramić i Hoffiller, ur. 1924). Zbornici sličnog tipa publikovani su povodom 50 godina od smrti, jedan posvećen od strane generacije arheologa koja je došla nakon F. Bulića (Marin ur. 1986), a drugi koji je sakupio izabrane radove F. Bulića na jednom mestu (Cambi ur. 1984).

Sa ove vremenske distance možemo slobodno reći da Bulićev rad predstavlja sam začetak tradicionalne – kulturno istorijske paradigme u arheologiji, koja se pre svega brine o sistematizaciji materijala, traženju analogija i objašnjenima porekla materijala na osnovu analogija, ne ulazeći previše u tumačenja koja bi ikako zašla u razumevanje života ljudi u antici. U ovakvom metodološkom okviru, rimski identitet se često podrazumeva, razlikuju se stanovnici sa i bez rimskog građanskog prava. O tome kako se gradi odnos između rimske administracije i lokalnih zajednica, kao i na koje načine te zajednice učestvuju u novonastalim okolnostima rimskog prisustva, po pravilu ne saznajemo mnogo. Međutim, kada su spektakli u pitanju ističe se pojava čitave jedne struje istraživača koja se između ostalog bavi i "prirodom" igara i "psihologijom" posetilaca u amfiteatrima Carstva. Rekonstrukcije jednog dana u životu gladijatora/posetioca čine nezaobilazan deo svih publikacija posvećenih ovom problemu (Auguet 1972; Barton 1993; Bujuklić 2007; Fagan 2011). Jedan od pionira ovakvog pristupa je David Ože, koji igre posmatra sa moderne tačke gledišta i karakteriše ih kao nehumane i surove (Auguet, *Cruelty and Civilization* 1972). Dalje se postavlja pitanje kako jedna rafinirana civilizacija može sebi priuštiti takve "divljačke" vrste zabave. Ovakav pristup prihvaćen je i kod istraživača dalmatinskih spektakla, a može se prepoznati u uvodnom tekstu *Antičkog teatra na tlu Jugoslavije* (Dimitrijević i dr. 1979: 35), ili Bulićevoj posthumno dovršenoj knjizi *Po ruševinama stare Salone* (1986.). Što se tiče učešća ove vrste nalaza u procesima kulturnih transformacija lokalnog

društva, u ovom periodu ne nalazimo odgovore, a najčešće ni sama pitanja. Iz tekstova koji se ovim problemom bave (Suić 1976; Dimitrijević i dr. 1979) može se videti da se pitanja porekla igara i amfiteatara, korišćenja i posećivanja, podrazumevaju, a odigravaju se u sredinama koje su već “romanizovane”, pa stoga nema ni potrebe raspravljati o procesima koji su do tog stanja doveli.

Romanizacija Dalmacije i rimski spektakli

Kao što smo videli, sve do perioda posleratne Jugoslavije, na ovim prostorima se ne raspravlja o romanizaciji kao društvenom fenomenu unutar klasične arheologije. U radovima F. Bulića stavovi o ovim pitanjima se mogu posmatrati samo posredno, a činjenica da se najvećim delom svoje karijere bavio ranohrišćanskim nalazima Salone i Dalmacije, samo otežava problem (Novaković 2011: 374). Spomenici kojima se bavio su uredno dokumentovani i publikovani, ali se Bulić ni u jednom trenutku ne zadržava nad pitanjima interpretacije, osim ako se ne radi o istorijskim događajima. Bulić se pre svega brinuo o datovanju određenih događaja, poput boravka Dioklecijana u Saloni ili stradanja sv. Dujma (Bulić 1910; 1919b).

Sve do pre jedne decenije, klasična arheologija na Balkanu je funkcionisala skoro isključivo u okvirima kulturno istorijske paradigme. Pitanja romanizacije predstavljala su pitanja arheologije Ilira, te su ova pitanja uglavnom postavljana u vezi sa njihovom duhovnom i materijalnom kulturom. Iliri su sa druge strane posmatrani kao skup politički različito organizovanih plemena ali istovremeno i etnički srodnih, o kojima svedoče klasični i epigrafski izvori, i posmatraju se kao populacija koja je u potpunosti zaokružena jedinstvenim jezikom, religijskim verovanjima i materijalnom kulturom (Гарашанин 1973; Човић 1987; Benac 1987). U kontaktu sa Rimljanima, primećuje se stav arheologa da Iliri pružaju otpor, zadržavajući oznake svog pre svega etničkog identiteta. Ovom temom se sa najviše žara bavio akademik Duje Rendić Miočević. U seriji radova koji se bave

onomastikom i topografijom Ilira, Rendić Miočević, postavlja pitanje etničkog i kulturnog kontinuiteta (Rendić Miočević 1956;1967; 1971; 1981). Iako na dobrom tragu da prepozna specifičnost i osobenost kulture nastale u sudaru Rimljana sa lokalnim populacijama, on ipak pretpostavlja očuvanje pre-rimskih crta kulture sakrivene u nekim formalnim i zvaničnim institucijama, poput natpisa, sepulkralnih spomenika ili zvaničnih titula i funkcija. Nedostatak njegovih ideja se ne ogleda toliko u razumevanju rezultata procesa koliko u pretpostavci da u njemu učestvuju dve monolitne strane koje osvajaju međusobni ograničeni prostor – Rimljani, okupatori koji uništavaju lokalnu duhovnu, jezičku i materijalnu kulturu kako bi nivelisali Carstvo i slomili otpor, i Iliri koji su u vekovnoj samoodbrani pokušavali da sačuvaju svoj nacionalni identitet. Raspravljajući o značenju romanizacije, Duje Rendić Miočević smatra da:

“Kada je riječ o romanizaciji, koja u ušima mnogih zvuči kao gubitak svih jezičkih atributa jednoga naroda, potrebno je prije svijega pokušati definirati taj pojam, da bi se, konkretno, mogao odrediti intenzitet i stupanj odstupanja od autohtonih formi života i kulturnih tradicija, a istodobno i prilagođavanje novonastaloj situaciji prihvaćanjem novih oblika i vidova kulturnog života, koji su značili uključivanje u kozmopolitski svijet antike.”

(Rendić Miočević 1967 : 140)

Rendić Miočević definiše “intenzitet i stupanj odstupanja od autohtonih formi života i tradicija” onomastičkim i epigrafskim materijalom. Primećuje da je latinski jezik najverovatnije bio jezik administracije u većoj meri prihvaćen u urbanim centrima primorske Dalmacije, nego što je to bio slučaj sa “ruralnim” delovima dalmatinskog zaleđa. Ovakvi argumenti podržani su i u njegovoj tezi da su neka ilirska naselja potpuno urbanizovana po rimskom šablonu, pa ih više ne možemo dovoditi u vezu sa ilirskim etničkim supstratom, za razliku od drugih koja su nastavila da žive svoj život kao i pre Rimljana, koristeći uglavnom ilirski jezik.

Kada Rendić Miočević govori o kosmopolitizaciji, ovde pre svega misli na okolnost da su Iliri, radi lakše komunikacije govorili i na latinskom, a ne da su potpuno izbacili iz upotrebe svoje lokalne jezike (Rendić Miočević 1967: 140). Tezu o etničkom kontinuitetu Ilira Rendić Miočević fundira analizom spomenika na kojima prepoznaje neku vrstu lokalnog upravljanja (*praepositii, principii*), kao i likovnom i sepulkralnom umetnošću. Naglašavajući osobenost dalmatinskog područja unutar rimskog Carstva, Rendić Miočević insistira na redefinisaju romanizacije. On smatra da proces nikako ne bi smeo da uključuje bilo kakve etničke promene kod populacije koju Rim (svesno i namerno) romanizira. Sumirajući svoj stav o kulturnim transformacijama u rimskoj Dalmaciji Rendić Miočević smatra da su:

*“Rezultati koje daju ovakve analize...više nego interesantni za praćenje procesa romanizacije, koja je imala nesumnjivo **dvosmjerno djelovanje**, tj. kretala se u pravcu davanja, ali i primanja vrijednosti duhovne kulture određenog područja. Krajnji efekat toga bilo je **sažimanje i kondenziranje u nove kozmopolitske forme.**”*

(Rendić Miočević 1967: 155)

Iako su stavovi kruto ograničeni kulturno-istorijskom paradigmom, u radovima Rendića Miočevića prepoznajemo tragove interpretacija o kojima će tek Martin Milet (Millet 1990) nešto reći nekih dvadesetak godina kasnije, na šta će se naslanjati cela jedna generacija arheologa.

Kada govori o Dalmaciji, Rendić Miočević pre svega misli na primorski deo sa urbanim centrima, ostavljajući po strani unutrašnjost provincije, za koju pretpostavlja da zadržava odlike prerimske organizacije života. Ova teritorija predstavlja najmanje poznat region Ilirika, kada je rimski period u pitanju. Teritorija je dobrim delom bila neprohodna, što može pružiti odgovor na relativno slabu gustinu naseljavanja u antičkom periodu, ali i na intenzitet istraživanja.

Pitanjem unutrašnjosti Dalmacije bavio se Ivo Bojanovski, pokušavajući da odgonetne sistem naseljavanja i municipalizacije naselja u Bosni i Hercegovini (Bojanovski 1988). Oslanjajući se delimično na rad akademika Rendića Miočevića, Bojanovski razmatra proces romanizacije kao neodvojivi deo urbanizacije Dalmacije. Ovakav stav podržava i Nenad Cambi, takođe posmatrajući romanizaciju i urbanizaciju kao neodvojive procese (Cambi 2002: 52). Bojanovski odlazi korak dalje, naglašavajući da je romanizacija proces koji je započet i pre nego što je Dalmacija postala rimska. Bazirajući svoje argumente na istorijskim spisima, epigrafskim spomenicima o rimskim konventima i trgovačkim putevima, Bojanovski pretpostavlja da je *“romanizacija proces dug koliko i sama rimska vlast u Dalmaciji i nikada nije postigao potpuni uspeh”* (Bojanovski 1988: 65). Kao konačni efekat romanizacije, Bojanovski vidi prerastanje peregrinih civiteta u rimske municipije, bez obzira na činjenicu što u takvim mestima, nisu svi stanovnici imali ista građanska prava, čije dodeljivanje opet smatra najefikasnijim sredstvom romanizacije (Bojanovski 1988: 69).

Problemima kulturnih procesa na teritoriji provincije Dalmacije, odnosno jednog njenog dela, bavila se i R. Zotović, pokušavajući da putem analize epigrafskih spomenika i predstava na njima definiše način na koji se odvijala kulturna promena među stanovnicima jugoistočne Dalmacije. Kao i kod kolega koje su se bavile centralnim, odnosno primorskim delom provincije, stavovi R. Zotović ostaju u okvirima tradicionalne kulturno-istorijske paradigme. Kao nosioce procesa romanizacije ona vidi delom romanizovanu lokalnu elitu, ali i stanovništvo iz primorskih delova provincije, već romanizovano u svojim domovima na obali (Zotović 2004). O sličnim rezultatima govori i rad o Delmatima raseljenim iz zaleđa Salone na jugoistok provincije, opet putem analize epigrafskih spomenika (Лома 2004). Obe autorke pre svega posmatraju podatke o rimskom građanskom pravu, iskazanom kroz imenske i druge formule na spomenicima, kao jedini pokazatelj korenitih društvenih i kulturnih promena.

U poslednje vreme javljaju se radovi koji menjaju tačku gledišta na probleme procesa kulturnih transformacija, uvodeći arheologiju identiteta kao

jednu od ključnih paradigmatičkih promena u arheologiji Dalmacije. Etnički identiteti se više ne posmatraju kao monolitni, a kulturna transformacija se posmatra kao fleksibilan proces koji se u zavisnosti od mesta i vremena može odvijati na različite načine i sa različitim ciljem. Postavlja se bitno pitanje provincijske arheologije: šta znači “biti Rimljanin”? Kakve to konsekvence nosi, i na kraju, kako se to i da li se ogleda u arheološkom zapisu? Za posmatranje problema u ovom kontekstu, posebno su važni radovi Danijela Džina (Džino 2008a; 2008b; 2010; 2011) i Alke Domić Kunić (Džino & Domić Kunić 2012), u kojima se pre svega tretiraju odnosi stanovnika prerimskog Ilirika sa rimskom vlašću. Iliri, kao etnički i kulturni blok su redefinisani, pa je samim tim i njihovo učešće u procesima transformacije društva dobilo novu ulogu (Džino 2008a; 2013).

O vezi romanizacije i spektakla govore, tek usputno, radovi nastali povodom poslednjih istraživanja salonitanskog i burnumskog amfiteatra. Dok Jasna Jeličić Radonić naziva amfiteatar “simbolom romanizacije” bez daljih objašnjenja (Jeličić Radonić 2008: 41), autori teksta kataloga *Amfiteatar u Burnumu* (Cambi i dr. 2007) nam pružaju malo bolji uvid u značenje ovakvog stava. U tekstu se naglašava uloga amfiteatra (posebno u vreme Flavijevaca) u romanizaciji lokalnog stanovništva:

*“Viši rimski civilizacijski standard, a u taj su pripadale gladijatorske borbe i drugi gore pomenuti spektakli, privlačio je lokalno stanovništvo na **asimilaciju**, koja je oko logora najlakše i najbrže provođenja.”*

(Cambi i dr. 2006: 28)

Ovakav stav pokazuje oslanjanje na ideju o postojanju zadatih pozicija, koje se dostižu društvenim promenama one strane koja je u izvesnom smislu inferiorna (lokalno stanovništvo). Nažalost, za sada ne postoje istraživanja koja se bave problemima spektakla u okviru debate o identitetima i ovaj rad bi trebalo da

predstavlja jedan od prvih iskoraka u tom pravcu. Međutim, svakako treba naglasiti da se u poslednjih deset godina pojavio izvestan broj radova koji kritički preispituje ranije rezultate istraživanja amfiteatara i koji pokušavaju da rezultate ranijih istraživanja sagledaju u kontekstu vremena u kojima su se odigravali (Jeličić Radonić 2008; Jeličić Radonić, Sedlar 2009; 2011; Jeličić Radonić, Pereža 2010; 2011), a koji su od velike pomoći za razumevanje ovog problema.

* * *

I pored duge tradicije istraživanja objekata i predmeta vezanih za gladijatorske spektakle u Dalmaciji, rezultati su do sada tumačeni u okviru pojedinačnih slučajeva, poput salonitanskog amfiteatra i njegove uloge u hrišćanskim progonima, ili kamenih urni otkrivenih u njegovoj neposrednoj blizini u kontekstu salonitanskih nekropola. Ono što izostaje, nakon više od dve stotine godina istraživanja je posmatranje ovih nalaza kao dela svakodnevnice i koji se odnose na isti fenomen - gladijatorske igre. Stavljanje gladijatorskih igara u kontekst društvenih odnosa i promena u okvirima provincije od velike je važnosti za njihovo razumevanje. U takvom kontekstu, igre pružaju uvid u svakodnevnu praksu stanovnika provincije i u razumevanje konstruisanja lokalnih, provincijskih identiteta. S druge strane, do sada su rezultati istraživanja tumačeni skoro isključivo u okvirima tradicionalnog koncepta romanizacije, te su i opterećeni etiketama „rimske“ materijalne kulture. Sve do poslednjih radova o amfiteatrima, oni se posmatraju kao signali romanizacije, završenog procesa asimilacije. Stoga je potrebno ove objekte posmatrati u kontekstu društvenih odnosa rimske imperijalne vlasti i lokalnog stanovništva, kao mesta na kojima se stvaraju novi odnosi društvene moći i pozicija.

GEOGRAFSKE SPECIFIČNOSTI PROVINCIJE DALMACIJE I ISTORIJSKI KONTEKST ODNOSA SA RIMOM

Kada se govori o odnosima Rimske imperijalne vlasti i ne-rimskih zajednica, neizbežno je osvrnuti se na odnos osvajača prema osvojenom prostoru, načina na koji ga doživljavaju, menjaju i koriste u svojim dnevno-političkim aktivnostima. Do sada je na tu temu napisan veliki broj radova koji se bavi pre svega urbanizacijom i menjajem pejzažnih odlika osvojenih prostora (up. Parkins 1997; Mattingly 2008; Revell 2009). U poslednje vreme su urađena istraživanja rimskog poimanja i doživljaja prostora u kojem žive, naglašavajući pritom vezu između rimske percepcije prostora i načina na koji su Rimljani praktikovali moć nad njim. Dva osnovna viđenja prostora su podrazumevala prostor koji je jasno definisan, izmeren, organizovan i sa jasnom administracijom i prostor nad kojim se uspostavlja isključivo politička, ali ne i administrativna vlast. S tim u vezu se dovodi i dvoznačnost termina *provincia*, koja se može odnositi na vlast nad nedefisanom i neosvojenom teritorijom, ali i na jasno omeđeni prostor koji čini deo rimske države (Džino 2008a: 70). Prostori koji nisu ulazili u sastav rimske države zamišljeni su ne kao geografske oblasti sa prirodnim granicama, već kao oblasti definisane zajednicama koje ih naseljavaju i koje nisu pod direktnom vlašću i uticajem države (Džino 2010: 18-19).

Kada je u pitanju Ilirik, oblast u kojoj će kasnije biti definisane granice provincije Dalmacije, situacija nije mnogo različita kada govorimo o doživljavanju prostora od strane rimske administracije. Od prvobitnog grčkog termina *Illyris*, koji je podrazumevao zapadne zajednice koje ne govore grčkim jezikom, latinski

termin *Illyricum* se proširio na oblast između Dunava i Jadrana, odnosno istočnih Alpa i Trakije. Naime, kako se menjao karakter kontakta sa zajednicama koje su naseljavale taj prostor, i način administriranja tih oblasti, menjala se i koncepcija geografske oblasti Ilirika (Džino 2010: 20). Na taj način Ilirik predstavlja rezultat načina razumevanja jednog prostora i održavanja rimskih političkih, ekonomskih i vojnih interesa. Ilirik kao geografska celina ili uniformni entitet nije postojao, kao što nisu postojali ni jedinstveni Iliri koji su taj prostor naseljavali, pre nego što su ga Rimljani konstruisali kao vid upotrebe moći nad heterogenim prostorom (Džino 2008b: 418, 2010: 20).

Geografske odlike i specifičnosti provincije Dalmacije

Provinciju Dalmaciju čine dve velike, međusobno geografski različite oblasti – priobalje sa ostrvima i uskim pojaseom zaleđa na jugu i severni pojas dinarskih planina. Međusobno su ova dva regiona prilično odvojena jedan od drugog, sa izuzetkom nekoliko manjih prirodnih prolaza, uglavnom tokova reka poput Neretve i Cetine, koji dozvoljavaju komunikaciju. Jadranska ostrva poput Korčule, Hvara, Visa i ostrva u Kvarnerskom zalivu pogodna su za zemljoradnju, zbog velikih površina obradivog zemljišta, dok je na kopnenom delu obale ovakvo zemljište ograničeno na ravnice između Splita i Zadra, odnosno dolinu Neretve (Džino 2010: 31). Mediteranska blaga klima, uz povoljno zemljište, uslovile su uzgajanje maslina i vinove loze, što je predstavljalo jedan od važnih ekonomskih resursa provincije Dalmacije. Drugu pogodnost priobalne Dalmacije predstavljao je, u vreme rimskog osvajanja, veliki broj prirodnih luka na Jadranu, a samim tim i pogodnih mesta za podizanje naselja i trgovačkih centara koji su povezivali unutrašnjost sa ostatkom Mediterana.

Za razliku od pristupačne i naseljene Jadranske obale, unutrašnjost provincije Dalmacije izgleda potpuno drugačije. Veći deo ovog prostora čine gusto pošumljene planine dinarskog venca koji se proteže paralelno sa obalom,

odvajajući Mediteran od kontinenta. Ovaj deo provincije čini planinski reljef sačinjen od poroznih stena, prilično nepogodan za život usled manjka obradivog zemljišta i pijaće vode. Ipak, za razliku od južnog dela, planinski masivi severne Dalmacije bogati su različitim rudama, što će ovom prostoru dati poseban kontekst kada je administracija i upravljanje rudničkim oblastima u pitanju. S. Dušanić u nekoliko svojih radova raspravlja o načinu upravljanja ovim prostorom i naglašava njegovu važnost kada su rudnici u pitanju (Dušanić 1977; 1989; 1990; 2004). Na prostoru severoistočnog dela provincije, eksploatisane su rude srebra i olova (*Domavia*), centralna Bosna (*Ad Matricem*) bila je bogata zlatom, dok je gvožđe moglo biti eksploatisano u različitim delovima današnje Bosne i Crne Gore (Dušanić 2010 [1977]: 492-495). Ovakav pejzaž umnogome će uticati i na urbanistički izgled provincije Dalmacije. Južni deo provincije, priobalje sa ostrvima predstavlja potpuno urbanizovanu regiju sa mrežom puteva koji povezuju rimske kolonije i municipijume, u kojima su izgrađene monumentalne javne zgrade poput teatra i amfiteatra, brojna kupatila, hramovi i trgovačke luke. Nasuprot tome, severni deo provincije predstavlja regiju u kojoj funkcioniše nekoliko važnih municipaliteta koji se oslanjaju na prerimsko peregrino stanovništvo i čija se ekonomsko-monetarna politika zasniva na eksploataciji ruda. Kada govorimo o predmetima i arhitekturi kojom se ovaj rad bavi, na prostoru današnje Bosne, odnosno severnog dela provincije Dalmacije otkriven je samo jedan predmet, kod Dubljana (kat.br. 4). Ovakva situacija objašnjavana je na nekoliko načina, u spektru mogućnosti od potpunog otpora rimskoj vlasti u vidu neprihvatanja običaja i materijalne kulture, preko smišljene rimske politike depopulacije i raseljavanja stanovništva u cilju smirivanja zajednica, do važnosti uticaja samog reljefa na kretanja i komunikacije ljudi unutar provincije (Wilkes 1969; Bojanovski 1988).

Ipak, severne oblasti planinskog masiva današnje Bosne i Hercegovine pristupačne su tokovima reka koje se ulivaju u Savu – poput Une, Kupe i Vrbasa. Upravo će ovim putevima rimska vojska dospeti u unutrašnjost Ilirika koji je

prethodno predstavljao tampon zonu. Radi lakšeg upravljanja, ovaj deo Ilirika prisajedinjen je priobalju čineći sa njim Donji Ilirik, odnosno Dalmaciju.

Balkanske populacije i rimska Republika

Konačno formiranje administrativnih oblasti na prostoru zapadnog Balkana teklo je u nekoliko faza, koje su bile u direktnoj vezi sa vojnim operacijama rimske vojske na tom prostoru. Situacija koju Rimljani zatiču na jadranskoj obali i unutrašnjosti nije nimalo homogena kako bi se očekivalo po svedočenju grčkih i rimskih hroničara i geografa. Naime, niti su Iliri predstavljali homogeni kulturni, politički ili etnički entitet, niti su jadranske kolonije bile „grčki polisi“ sa grčkim stanovništvom. Odnosi među ovim zajednicama bili su daleko komplikovaniji, i ne mogu se pojednostaviti na nekoliko strogo i jasno definisanih entiteta (Džino 2010).

O kritici klasičnih tekstova na generalnom planu, kao i onih koji se konkretno bave prostorom Balkana, već je dosta toga rečeno (up. Hingley 2005, Džino 2010, Mihajlović 2011). Ipak, nedostaci klasičnih tekstova ne znače da ih treba u potpunosti odbaciti, naprotiv, treba ih razumeti u kontekstu u kojem oni nastaju. Treba voditi računa ko piše tekstove i za koju čitalačku publiku, kao i sa kojim ciljem. Tek u jasno definisanom kontekstu, klasični tekstovi mogu nam pružiti obilje informacija sa kojima možemo raspolagati u cilju argumentacije određenih tumačenja (Hingley 2005; Džino 2010).

Termin Iliri, odnosno *Illyrii propriae dicti*, kako se prvobitno pojavljuje u delima klasičnih autora, odnosio se u početku na zajednice severozapadno od kopnenog dela Grčke, da bi se do vremena rimskih osvajanja proširio na daleko veću teritoriju koja podrazumeva zapadni Balkan (Džino 2010: 3). Među Ilirima, pominje se veliki broj skupina koje se smenjuju na istorijskoj pozornici (ili bar u klasičnim tekstovima), čiji etnicitet ili kulturna pripadnost često nisu precizno definisane (karta 1). S druge strane, opisi klasičnih autora se često ne poklapaju sa

arheološkim podacima, što komplikuje situaciju. Kao rezultat često se pojavljuju teritorije omeđene bilo svedočanstvima klasičnih autora, bilo epigrafskim spomenicima sa onomastičkim obeležjima, kojima se onda pripisuje zatečena materijalna kultura. Rasprava među tradicionalnim istraživačima se kreće u domenu etničke atribucije materijalne kulture, etnogeneze tih naroda, kao i njihovog tehnološkog i kulturološkog razvoja naspram grčkih trgovaca i rimskih vojnika (Papazoglu 1980, Benac 1987).

Karta 1. Lokalne populacije Ilirika, opisane u klasičnim tekstovima (Džino i Domić Kunić 2012: 94)

Iako su kontakti među stanovništvom Apeninskog i Balkanskog poluostrva potvrđeni u ranijim periodima praistorije, kontakti među populacijama Jadrana intenziviraju se u periodu 3. veka p.n.e. u vreme ratova Rimljana sa Makedonijom i Ilirskom kraljevinom. O nastanku Ilirske kraljevine na južnom i srednjem Jadranu nemamo puno informacija. Klasični autori okreću se balkanskim populacijama usputno i tek kada iz nekog razloga uđu u njihov vidokrug. Tekstovi nam prenose

tradiciju po kojoj su plemena ujedinjena u kraljevstvo u vreme vladavine Aleksandrovih naslednika, kada se i kuje novac u jadranskom gradu Dirahiju oko 280. godine p.n.e. (Wilkes 1969: 15; Παπαζογλυ 2007 [1988]: 71; Bojanovski 1988: 27) Međutim, Ilirska kraljevina će vrhunac svoje moći i teritorijalne ekspanzije doživeti nekih pola veka kasnije u vreme dinastije Ardijejaca koji sebe nazivaju ilirskim kraljevima (Papazoglu 2007 [1988]: 71). Ilirska flota, sastavljena od laganih i brzih brodova pustošila je obale i ostrva jonskog mora i ugrožavala pomorske trgovačke puteve, ulazeći na taj način u interesnu sferu rimske Republike. Dok su Rimljani pokušavali da diplomatskim putem reše spor sa Teutom, kraljicom Ilira i naslednicom osnivača dinastije – Agrona, njeni brodovi su opseli Epidamnos i Korkiru, potpuno uništivši flotu grčkih saveznika u bici kod Paksosa tokom tog pohoda (Wilkes 1969: 16). Nakon osvajanja gradova, Teuta je postavila Demetrija sa Farosa kao upravitelja nad novim teritorijama. Vrlo brzo nakon ovih događaja, 229. godine p.n.e. Rimljani šalju svoje konzule na čelu vojske kako bi zaustavili ilirske pirate i osigurali nesmetano odvijanje trgovine. Demetrije sa Farosa će bez ulaženja u sukob, predati Korkiru Rimljanima i učestvovati u rimskoj kampanji kao vojni savetnik na njihovoj strani. Ovakve promene strana obeležiće sva tri rimsko-ilirska rata (229 – 167. g.p.n.e.), tokom kojih će ilirske populacije učestvovati na strani Rimljana ili Makedonskih vladara, a politika naspram ilirskih populacija će biti formirana u odnosu na pozicije Makedonije koja je zapravo predstavljala pravu opasnost za Rimljane. Tokom šezdeset godina konflikta, Rimljani će ulaziti u sukobe sa balkanskim populacijama bez teritorijalnih pretenzija. Grčki gradovi su „oslobađani“, saveznici su nagrađivani teritorijama i ukidanjem taksi, dok su pobeđene strane plaćale porez. Čak i nakon potpunog poraza ilirskih vojnih jedinica 167. godine u samo trideset dana, Rimljani neće osnovati provinciju, kao što je slučaj bio sa Makedonijom nekih 20 godina kasnije (148. g. p.n.e.). Ilirska kraljevina je rasparčana na delove nakon poraza iz 167. godine, a jedan njen deo prisajedinjen je Makedoniji (Šašel Kos 2005: 239).

Period nakon 167. g. p.n.e. biće obeležen pojedinačnim i kratkotrajnim sukobima rimske vojske i balkanskih zajednica. Neki od istoričara koji se bave ovim periodom skloni su mišljenju da je prostor Ilirika služio kao poligon za vežbanje vojnih jedinica i mesto na kome su neiskusni generali sticali vojna iskustva i obezbeđivali trijumfe tokom ovog perioda (Wilkes 1969). Ono što predstavlja važnu okolnost je naseljavanje italskih trgovaca na istočnoj jadranskoj obali, a od čijih naselja će nastati kasniji konventi rimskih građana u Saloni, Skardoni i Naroni (Džino 2010: 64). Kao važan činilac rimske politike na Jadranu učestvovali su gradovi Faros i Isa sa svojim kopnenim naseljima Epetionom i Tragurionom. Njihova naselja na obali biće ugrožena neprekidnim pritiscima zajednica iz zaleđa, što će najčešće služiti kao povod rimskom prisustvu na tom prostoru.

Tokom ratnih sukoba između zajednica na istočnom Jadranu, Rimljani će biti uključeni kao važan vojni i politički činilac. Savezništva sklopljena tokom ovog perioda, umnogome će pomoći kasnijem osvajanju ovog prostora. Ipak, u ovom periodu, rimska administracija tretira Ilirik kao imperijalnu granicu. To je prostor na kojem se dinamika odvija van direktnog učešća rimske vojske i administracije, koje će se uključivati samo u trenucima kada njihovi interesi budu ugroženi.

Oktavijanova osvajanja i formiranje Ilirika

Zajednice istočnog Jadrana i njegovog zaleđa, ponovo će ući u žižu političkih zbivanja u vreme građanskih ratova četrdesetih godina 1. veka stare ere. Nakon formiranja prvog trijumvirata i potvrđivanja konzulske vlasti Cezara nad Galijom, njegovom *imperium*-u dodata je i teritorija Ilirika (Wilkes 1969: 37; Šašel Kos 2004: 161). Klasični tekstovi koji se odnose na zbivanja na Jadranu u ovom periodu obaveštavaju nas o složenim odnosima slobodnih gradova, rimskih provincija i balkanskih populacija (Strabo.Geo. VII) . Zajednice Delmata, Liburna i Pirusta više puta se pominju u kontekstu sukoba sa Rimom, bilo indirektno –

ugrožavanjem teritorija rimskih saveznika, bilo direktno učestvujući u sukobu trijumvira (Cezara i Pompeja) na jednoj ili drugoj strani. U ovom periodu, pominju se i zajednice rimskih građana na istočnoj obali Jadrana i ostrvskim gradovima u kontekstu sukoba zaraćenih strana u ratu trijumvira (Wilkes 1969: 37-45). Zbog Delmata koji više puta ugrožavaju Salonu i liburnske teritorije, Cezar šalje rimske legatske na čelu jedinica sastavljenih od savezničkih vojnika koji se sa promenljivom vojnom srećom bore sa Delmatima na kopnu i moru (Šašel Kos 2005: 342). Delmatske zajednice staviće se na stranu Pompejevih trupa, nastavljajući sukob čak i nakon Pompejevog poraza i smrti u Farsali 48. godine p.n.e. Nakon ubistva Cezara i sukoba sa njegovim atentatorima, rimske vojne jedinice učestvuju u međusobnim sukobima tokom građanskog rata koji se završava 40. godine p.n.e. podelom rimskih teritorija među učesnicima drugog trijumvirata. Linija odvajanja teritorija Marka Antonija i Oktavijana Avgusta polazila je od grada *Scodre* (Skadar), na mestu gde albanske i crnogorske planine čine fizičku kopnenu prepreku između njih.

Vojne kampanje Oktavijana Avgusta 35-33. godine p.n.e. uslovljene su nemirima na severnim granicama Italije i ugrožavanjem stanovnika tog područja. Neki od susednih populacija, poput Karna, Tauriska i Japoda, odbili su plaćanje taksu nametnutih od strane Rima dok su Japodi otišli korak dalje pljačkajući Tergestu i Akvileju, rimske gradove u severnoj Italiji. Oktavijanov dvogodišnji pohod u Ilirik, mada važan za istoriju Dalmacije, pun je nepoznanica i spekulacija, kako klasičnih tako i modernih autora (Wilkes 1969, Bojanovski 1988, Džino 2010). Naime, osvajanje Ilirika, odnosno uspostavljanje rimske moći nad njim često se interpretira u različitim konteksima. Dok jedni vide nasumične poteze izazvane pobunom zajednica u susedstvu, drugi vide planirane političke poteze u cilju ojačavanja strateške pozicije u predstojećem sukobu sa Markom Antonijem (Wilkes 1969, Bojanovski 1988, Džino 2010). Tok pohoda, kao i detalji kampanja takođe su predmet žučnih rasprava. Sukob sa panonskim populacijama (Segesti) na severu i Delmatima i Japodima na jugu predstavlja se nekad kao potpuno razbijanje lokalnih jedinica i osvajanje celokupne teritorije buduće provincije, a

nekad kao pohod skromnih razmera tokom kojih su centralne oblasti ovog prostora ostale netaknute. U svakom slučaju, tokom niza borbi sa zajednicama na prostoru Ilirika, utvrđene su nove teritorije, a populacije koje su se na početku sukoba odmetnule sada su ponovo plaćale porez. Konventi rimskih građana su zaštićeni i ojačani, a ostrvske flote u Jadranu su svedene na minimum. Sila od osam do dvanaest legija, odnosno 40 – 60 000 vojnika, sa Avgustovim najboljim generalima, po prvi put je uključena u borbe na zapadnom Balkanu, koji više nije predstavljao vojni poligon, kao što je bio slučaj tokom 2. veka p.n.e. U periodu između 32. godine p.n.e. iz koje je sačuvan popis provincija vernih Avgustu (gde Ilirik nedostaje) i 27. godine p.n.e, kada klasični tekstovi pominju Ilirik kao senatorsku provinciju, formiran je Ilirik kao administrativna celina (Džino 2010: 119).

Tokom Oktavijanovih osvajanja, primetna je promena politike Rima u odnosu na prethodni period. Umesto rizika koje nemirna granična područja Rima donose, osvajanjem ovih oblasti granica carstva se pomera dalje na sever, a dojučerašnji protivnici postaju deo tog istog Carstva. U takvom kontekstu, kada ovaj prostor predstavlja imperijalnu periferiju, ostvaruju se i preduslovi za društvene i kulturne promene koje se odnose pre svega na promenu urbanog pejzaža, ali i načina funkcionisanja društva u izmenjenim okolnostima političkog uređenja.

Ilirik kao deo rimske Imperije

U periodu neposredno nakon Oktavijanovih vojnih kampanja, konventi rimskih građana na istočnom Jadranu, koji su već tokom Cezarovog upravljanja Ilirikom i građanskog rata dobili različite benificije, dobijaju status rimskih kolonija koje će predstavljati važna središta rimske vlasti i administracije provincije – *Salona*, *Iader*, *Narona*. Neki od manjih urbanih centara poput *Aenona-e*, *Scodra-e*, *Lissus-a* i *Tragurium-a*, možda su u ovo vreme dobili status

municipijuma, mada su takvi zaključci diskutabilni (Džino 2010: 120). U svakom slučaju, bez obzira na status naselja na istočnoj jadranskoj obali, u ovom periodu dolazi do uvođenja novih urbanističkih rešenja, i do naseljavanja italskog stanovništva na istočnoj obali Jadranskog mora, pogotovu u njegovom severnom delu – Istriji i Liburniji. O sudbini gradova saveznika Pompeja tokom građanskog rata nemamo direktne informacije - u periodu nakon 33. godine p.n.e. *Issa* više ne stoji na čelu zajednice gradova kao što je bio slučaj u prethodnom periodu. Zajednica je rasformirana 46. godine p.n.e. mada njeni građani ubrzo dobijaju rimsko državljanstvo i podležu upravljanju Salonitanske *Res Publica*, koja je u tom trenutku obuhvatala teritoriju u svom zaleđu i ostrva koja su prethodno pripadala Isejskoj zajednici (Džino 2010: 121).

Rimska vlast u Iliriku protezala se uglavnom na uski pojas obale sa zaleđem i ostrvima u Jadranskom moru. Unutrašnjost Ilirika nije još uvek percipirana kao deo rimske države, već više kao tampon zona između priobalja i panonskih zajednica koje su živеле u dolinama Save i njenim pritokama (Džino 2011: 464). Ova situacija će se umnogome promeniti nakon završetka Panonskog ustanka (12 – 9. godine p.n.e.). Hronologija dešavanja tokom panonskog ustanka vrlo je otežana nedostatkom valjanih izvora za proučavanje ovih događaja. Apijanova *Illiryke*, koja predstavlja osnovni izvor za prethodne događaje, ne osvrće se na zbivanja nakon Oktavijanovih osvajanja, te smo osuđeni na fragmente sačuvane kod drugih klasičnih autora i na moderne rekonstrukcije događaja. Kao osnov za početak rata u Iliriku uzimaju se događaji iz 16. godine p.n.e. kada panonske i noričke zajednice ugrožavaju rimske posede u Istriji, još jednom prilično blizu samog Apeninskog poluostrva. Guverner Ilirika Silije Nerva, koji je sa svojom vojskom trenutno boravio u Galiji, odbio je ove napade, ali je mogućnost novih upada ponovo bila otvorena. U periodu nakon ovih dešavanja, dolazi do pripajanja Norika rimskoj državi koji je do tada imao status klijentelske države i saveznika. Istraživači se slažu da je ustvari rat trajao tokom kampanja 13 – 11. godine p.n.e. dok je period do 9. godine obeležilo smirivanje manjih pobuna i utvrđivanja rimske moći u unutrašnjosti Ilirika (Džino 2010: 131). Kao i tokom Oktavijanovih

kampanja dvadeset godina ranije, u vojnim pohodima tokom panonskog ustanka učestvovali su Avgustovi najbolji generali i zvanični naslednici poput Marka Agripe i Tiberija. Izvori ne spominju direktno učešće Marka Agripe u vojnim sukobima, pa se pretpostavlja da je Avgust više polagao na diplomatsko umeće i reputaciju svog iskusnog generala, nego na njegovo aktivno učešće u borbama (Džino 2010: 131). Međutim, Agripa ubrzo umire i komandu preuzima Avgustov usvojeni sin Tiberije. U prvim sukobima, vojne operacije su vođene najverovatnije protiv panonskih zajednica Breuka, na prostoru između Save i Drave, gde su Rimljani vodili rat u savezništvu sa Skordiscima. Tek u sledećoj kampanji, 12. godine p.n.e. Tiberije vodi rat protiv populacija u unutrašnjosti Ilirika, otvarajući dva fronta – severni, dolinom Save i južni, polazeći od Dalmatinskog priobalja. Nakon pobeda u ovoj kampanji, Rim će kontrolisati ceo Ilirik, gušeći lokalne pobune sve do 9. godine p.n.e (Wilkes 1969: 65; Džino 2010: 131). U isto vreme, provincija Ilirik koja je smatrana mirnom pa je stoga 27. g. p.n.e. bile dodeljena na upravu Senatu, postaje carska provincija kojom upravlja legat u Avgustovo ime (Džino 2010: 133).

U periodu između panonskog i Batonovog ustanka koji će uslediti ubrzo potom, Ilirik još uvek nije bio provincija u punom smislu. Ilirikom su upravljali vojni magistrati umesto civilnih administratora sa iskustvom. Iz vremena sukoba tokom Batonovog ustanka, imamo informacije o naseljavanju veterana i trgovaca na ovom prostoru, pa možemo pretpostaviti da je nastavljena politika naseljavanja osvojenih oblasti vojnim veteranima, trgovcima i siromašnima. Nakon panonskog ustanka, oči Rima bile su uprte u Dačku i Markomansku kraljevinu kao izvor moguće pretnje po rimske interese, a sever Ilirika je služio kao baza planiranih vojnih poteza prema severu. Međutim, planirani rat biće odložen zbog izbijanja sukoba 6. godine n.e. koji će zahvatiti čitav Ilirik. Razlozi izbijanja sukoba nisu najjasniji i klasični tekstovi se prema njima odnose sa ravnodušnošću, kriveći njihov „nemirni duh“ koji nije mogao dugo živeti u miru pod okriljem Rima (Bojanovski 1988: 50; Džino 2010 : 142). Ipak, moderni istraživači pretpostavljaju visoke takse i regrutaciju vojnika za ratove sa Markomanima kao moguće razloge ustanka. Učesnici Batonovog ustanka su brojni i klasični autori navode veliki broj

populacija poput Dezidijata, Breuka, Delmata, Amantina, Mezeja i Pirusta koji se najčešće od strane klasičnih izvora nazivaju jednim imenom – *Pannonii*, što može ukazati na jezgro pobune bilo u geografskom, bilo u političkom smislu. U svakom slučaju, za razliku od prethodnih pobuna u Carstvu, Batonov ustanak predstavljao je organizovanu pobunu čije su vođe istovremeno izvodile vojne operacije na više frontova. Baton Dezidijat napao je Salonu i gradove u zaleđu, njegov imenjaka Baton Breuk napao je sa svojim jedinicama Sirmijum, dok je jedan deo vojske pljačkao južnu obalu Jadrana u okolini Apolonije (Wilkes 1969: 70; Bojanovski 1988: 50; Džino 2010: 145). Tokom dejstava, četvrti deo vojske predstavljao je rezervu stacioniranu u dolini Save, koja je opskrbljivala namirnicama, opremom i ljudstvom sva tri fronta (Džino 2010: 148). Međutim, nakon prvih uspeha pobune, Avgust šalje Tiberija stacioniranog u Karnuntumu na čelu ogromne vojne sile koja se sastojala od njegovih legija, ali i jedinica na čelu sa Germanikom i Cecinom Severom (Wilkes 1969: 70-71). Rimska vojska bila je pojačana pomoćnim kohortama regrutovanim među loklanim stanovništvom, ali i tračkom konjicom kralje Remetalka, koja je učestvovala u razbijanju opsade Sirmijuma. Nakon smeštaja rimskih jedinica u Sisku i Germanikovih pobeda u dolinama Une i Vrbasa, Panonske populacije Breuka predale su se Rimljanima, da bi Tiberije njihovog vođu Batona ostavio na čelu svojih ljudi i pridodao mu još i upravljanje nad populacijama u okolini teritorije Breuka. Ipak, Baton Dezidijat ubija svog imenjaka i povlači se u planine današnje centralne Bosne. Poslednje godine rata, rimske jedinice polazeći iz Siska, Sirmijuma i sa jadranske obale opkolile su Batonovu vojsku i slomile otpor pobunjenika. Sam Baton uhvaćen je u okolini Salone nakon kratke opsade *Andretium*-a, rat je završen sukobima sa manjim jedinicama u Iliriku (Wilkes 1969: 75-76; Džino 2010: 152).

Nakon panonskog rata, a pogotovu nakon Batonovog ustanka, pokazalo se da rimska strategija u Iliriku nije bila dovoljno promišljena. Provincija je bila prevelika, vojne jedinice povučene na sever i pripremljene za rat, komunikacija između obale i zaleđa gotovo da je bila nemoguća bez prethodno izgrađenih puteva, a mali broj utvrđenja na severu nije bio ni propisno utvrđen. Kada u tom

kontekstu sagledamo visoke poreze i regrutaciju vojske, ustanak je bio neizbežan. Ili rečima Danijela Džina: „*bila je to katastrofa koja je čekala da se desi* „ (Džino 2010: 154). Tek nakon ugušenja ustanaka u Iliriku, rimska administracija će početi da radi na uključenju provincije u Carstvo, u primorskim delovima će se graditi prve javne građevine po uzoru na ostatak Carstva, dok će u njenoj unutrašnjosti biti započeto eksploatisanje ruda.

Formiranje provincije Dalmacije

Batonov ustanak predstavlja poslednji interni vojni sukob na teritoriji zapadnog Balkana. Ilirik više nije predstavljao nemirno susedstvo koje su smirivali magistrati poslani iz Rima na čelu sa lokalnim savezničkim vojskama, već je predstavljao teritoriju Carstva koju je trebalo urediti, smiriti i na kraju eksploatisati kao i sve druge delove Carstva. To nije bilo moguće sve dok Ilirik obuhvata teritoriju koju je, pre svega zbog svoje veličine i specifičnosti reljefa, bilo nemoguće kontrolisati. Zato je ubrzo nakon Batonovog ustanka, Ilirik podeljen na Gornji i Donji, odnosno na Panoniju i Dalmaciju, sa legijama smeštenim u utvrđenim logorima. O tačnom datumu podele i dalje se raspravlja u akademskim krugovima, dok jedna strana predlaže 8. g.n.e. odnosno predaju Breuka, druga strana se zalaže za kasniji datum, odnosno rane godine Tiberijeve vlade – 19/20. g. n.e. (up. Novak 1966; Wilkes 1969; Bojanovski 1988; Džino 2010). I dok se Panonija posmatra kao granična i potencijalno nestabilna provincija, Dalmacija predstavlja provinciju koja donosi prihode i koja će vrlo brzo postati integrisani deo Carstva.

Politika municipalizacije provincije umnogome je zavisila i istovremeno puno polagala na prethodno, zatečeno stanje u provinciji. Peregrine zajednice sačuvale su svoje svakodnevne aktivnosti i odnose, ali su polako ulazile u administrativni sistem Carstva. Postojeće kolonije poput Narone, Salone, Lissusa, predstavljale su uporišta rimske urbane kulture, čemu su dalje doprinosile

zajednice trgovaca i veterana naseljenih u blizini urbanih centara. Ne treba svakako zanemariti ni deljenje rimskog građanskog prava lokalnoj eliti, o čemu svedoče brojni epigrafski spomenici koji pominju lokalno stanovništvo u službi rimske administracije (Bojanovski 1988: 70; Džino 2010: 159). Poučeni ranijim iskustvom, rimska administracija radi na izgradnji mreže puteva, pogotovu u vreme guvernera Kornelija Publija Dolabele, i javnih zgrada namenjenih pre svega stanovništvu (Bojanovski 1988: 64). Legije su smeštene u logorima u Burnumu i Tilurijumu oko kojih će se vremenom organizovati i značajna civilna naselja (Zaninović 1984; Sanader 1998; Cambi i dr. 2007) . U vreme dinastije Flavijevaca, u Burnumu će biti sagrađen amfiteatar, pre svega posvećen vernim vojnicima (Cambi i dr. 2006, Glavičić & Miletić 2009) a poslednja istraživanja pokazuju da je i amfiteatar u Saloni bio izgrađen u istom periodu, ako ne i nešto ranije u vreme dinastije Julijevaca i Klaudijevaca (Jeličić-Radonjić 2008).

Upravljanje provincijom je nešto komplikovanije pitanje i najčešće nije sinhrono sa odvajanjima granica provincija. Upravljanje vojskom bilo je u početku nezavisno od civilne uprave, a generali su imali vlast nad legijama u Iliriku i Noriku, što je bilo u direktnoj vezi sa spoljnom opasnošću od Markomana i Dačana (Džino 2010: 160).

Druga otežavajuća okolnost, kada je reč o administrativnim pitanjima je postojanje paralelnih struktura upravljanja nad *metalla Illiryca* koje su obuhvatale Dalmaciju, Meziju i Norik (Dušanić 1977) Rudnici iz unutrašnjosti Dalmacije, predstavljaju važan ekonomski činilac u rimskoj politici u provinciji. O organizaciji trgovine rudom imamo podatke već od vremena boravka Marka Agripe na ovim prostorima (Dušanić 2009), a resursi ruda biće eksploatisani sve vreme rimske dominacije nad ovim prostorom. Rude eksploatisane na ovom prostoru, zajedno sa rudama iz rudnika Mezije, Panonije i Norika predstavljaju važan izvor metala za Carstvo (Dušanić 1989; 1990).

Granice odvajanja provincija i dalje su nejasne i predmet su žučne rasprave, a granične linije se definišu deo po deo u naporima da se jasno definišu provincijske administracije. Na jugu, granicu čini Jadran, odnosno ostrva koja se

nalaze u njemu, a linija Ilirika a zatim i Dalmacije ide od reke Arsie (Raša) do Lissusa (Lješ) u Albaniji. Problem predstavljaju severna i istočna granica Dalmacije, čije se linije još uvek utvrđuju, uglavnom uz pomoć epigrafskih podataka (npr. Mirković 1968; Петровић 1999) . Iako bi logičnim zaključivanjem reka Sava bila prirodna linija razgraničenja, moderni istraživači se slažu da je granica ipak išla nešto južnije od ove linije, mada se ne slažu u tome koliko južnije treba pratiti liniju (up. Wilkes 1969, Džino 2010). Granica prema istoku, prema Gornjoj Meziji je najproblematičnija i do sada su predlagane doline Drine i Kolubare kao potencijalne linije demarkacije. Poslednja istraživanja pokazuju da je u okolini današnjeg Čačka, postojala beneficijarna stanica (Ферјанчић и др. 2008: 12), te se linija sa sigurnošću može povući na toj strani, međutim južnije od Čačka, svako iscertavanje linija predstavljalo bi spekulaciju za sada.

U ovom periodu, novoformirana provincija Dalmacija će postati deo Carstva, i čak više neće predstavljati ni graničnu provinciju. Ubrzo nakon početka izgradnje urbanih centara na primorju, promeniće se politička situacija na ovom prostoru. Rimljani prostor Dalmacije smatraju delom Carstva i umirenom provincijom, te vojska koja je bila stacionirana u Tilurijumu i Burnumu napušta svoje logore i seli se u provinciju Gornju Meziju.

GLADIJATORSKE IGRE – POREKLO, RAZVOJ I ZNAČAJ

Kada je u pitanju poreklo igara, raspolažemo sa malim brojem pouzdanih podataka. Klasični autori ostavili su nam oprečne podatke, a situacija nije bolja ni sa dosadašnjim rezultatima arheoloških istraživanja. Istraživači koji su se bavili poreklom spektakla podeljeni su među sobom, zastupajući uglavnom dve različite hipoteze – hipotezu o etrurskom poreklu i hipotezu o osko-samnitskom poreklu (Salmon 1967: 60; Hopkins 1983: 4; Welch 2007: 11). Ono što je zajedničko ovim hipotezama je okolnost da igre, bez obzira na različitu pretpostavku o mestu porekla, predstavljaju strani fenomen koji je u jednom trenutku „prenet“ među Rimljane.

Osko-samnitska hipoteza zasniva se na običajima opisanim kod Strabona i Livija, a koji se odnose na kampanske bankete tokom kojih su organizovane međusobne borbe poraženih neprijatelja (Liv. Ab urbe 9.40.17; Strabo. Geo. 5.4.13; Welch 2007: 11). Opisujući dekadentne običaje (za razliku od rimskih), izvori opisuju i slučajeve u kojima su robovi tokom borbi, nosili oružje poraženih neprijatelja i nazivani Samnitima. Ipak, nijedan od autora ovih hronika ne govori o poreklu samih igara, već svedoči o običajima u južnoj Italiji sredinom 4. veka p.n.e. Rezultati arheoloških istraživanja delimično potvrđuju ovu hipotezu. Scene sa freski iz grobnica (*Pestum*) i sa slikanih južnoitalskih vaza svedoče o borbama u funerarnom kontekstu, datovanim u isto vreme koje se opisuje i u tekstovima – 4 vek. p.n.e. Ipak, svi ovi slučajevi predstavljaju su zabeleženi isključivo u periodu 4. veka p.n.e. i ne javljaju se u arheološkom zapisu nakon ovog perioda (Welch 2007:11).

Hipoteza o etrurskom poreklu je dosta zastupljenija u ranijim istraživanjima, a postavljena je još sredinom 19. veka. Kao i prethodna teza, zasniva se na fragmentima klasičnih tekstova i posrednim dokazima kao što je recimo prisustvo lika sa maljem u gladijatorskim borbama koji predstavlja etrurskog demona smrti i podzemlja – Haruna (Welch 2007: 15). Po rimskoj tradiciji, gladijatorske igre u Rim stižu posredstvom etrurskog kralja Tarkvinija Priska, kome se daje u zasluge čitav niz civilizacijskih inovacija poput gradnje hrama na Kapitolu, isušivanja foruma i cirkuskih igara (Kyle 1998: 44). Iz perioda 6. veka, kada se po tradiciji smešta vladavina Tarkvinijevaca u Rimu, potiče niz etrurskih grobnica poput *Tomba degli Auguri*, *Tomba delle Bighe* ili *Tomba della Pulcinella* u kojima su zidovi oslikani naoružanim ljudima i scenama atletskih borbi.

Slika 5. *Tomba degli Auguri*, Tarkviniji, predstave atleta (Kleiner 2007: xxxiv)

Na sceni iz grobnice augura oslikana je borba između psa i čoveka sa batinom u ruci. Scena je tumačena na razne načine, kao preteča venacija, kažnjavanja

životinjama (*damnatio ad bestias*) ali i kao ritualno žrtvovanje u pogrebnom ritualu Etruraca. Na predstavama iz drugih grobnica, vide se naoružani ali statični ljudi, kao i ljudi koji posmatraju atletske takmičenje. Ipak, nijedna od ovih predstava ne pruža ubedljiv dokaz o održavanju gladijatorskih igara u Etruriji 6. veka. Pitanje porekla gladijatora predstavljalo je predmet debate još u antičko vreme. Kako smo videli, neki od Rimljana verovali su da je običaj preuzet od Etruraca, ali nas ne obaveštavaju o tome da li su Etrurci zaslužni za organizovanje prvih igara. Drugi nas izvori obaveštavaju o običajima Kampanaca i njihovim javnim borbama. Moderni istraživači se takođe vode za jednom ili drugom hipotezom, mada neki od njih dopuštaju mogućnost da su igre mogle preći i komplikovaniji put do Rima, odnosno da su mogle biti preuzete od Kampanaca ali posredstvom Etruraca (Welch 2007: 16). U svakom slučaju, s obzirom na stanje i kvalitet sačuvanih klasičnih tekstova i kvalitet rezultata arheoloških istraživanja ovo pitanje ostaje otvoreno za sada.

Gladijatorske igre kao *Ludi Funebres*

Prve zabeležene igre u Rimu, odigrale su 264. godine p.n.e. U pitanju je borba tri para gladijatora koja je organizovana na *Forum Boarium* u Rimu povodom smrti izvesnog Decima Junija Bruta Pere. Borbu gladijatora su organizovali ožalošćeni sinovi u spomen na svog oca (Auguet 1972: 19-20; Hopkins 1983: 4; Wiedeman 1992: 5; Welch 2007: 19). Komentarišući ovaj događaj, različiti klasični autori nas obaveštavaju o detaljima koji se ponešto razlikuju, a koji se odnose na mesto održavanja, na karakter boraca, kao i razloge održavanja. Ipak, svi klasični izvori se slažu da su borbe u spomen na Junija Bruta održavane u sklopu pogrebnih praksi (Val.Max. 2,4.7; Liv. Ab urbe. 16). Ono što predstavlja novinu u odnosu na prethodno zabeleženu funerarnu praksu, kako u klasičnim tekstovima, tako i kroz arheološka istraživanja, je izvođenje dela te prakse kroz javni nastup, održavanjem borbi na gradskom trgu, čime se naglašava i održava

važnost pokojnika i njegove porodice (koja je organizator) u rimskom društvu (Wiedeman 1992: 5).

Kroz sledeća dva veka, sve do vremena Julija Cezara, gladijatorske borbe će se organizovati kao deo *munus*-a, obaveze koja se ispunjava prema zaslužnim pokojnicima, ali će njihov značaj u održavanju i postizanju statusa biti sve veći, a obeležja javnog će skoro u potpunosti potisnuti privatne aspekte sahrane. Velika prednost *munera* u odnosu na privatne sahrane je mogućnost odlaganja održavanja igara i čekanje pogodnijeg trenutka za njihovu organizaciju. Tako je Julije Cezar organizovao igre u spomen na pokojnu kćer, čak osam godina kasnije, koristeći pogodan trenutak za političku propagandu. Do ranog principata, običaj organizovanja gladijatorskih borbi se toliko ustalio da Tiberije mora da šalje vojnike u Polentiju (Ligurija) zbog smirivanja pobune nastale zbog izbegavanja takve „obaveze“. Lokalno stanovništvo je odbilo da dozvoli sahranu centuriona, sve dok njegovi naslednici ne obećaju održavanje igara (Wiedeman 1992: 7).

O vezi pogrebnih praksi i začetka gladijatorskih igara je već raspravljano i neki od autora u ovom običaju vide varijaciju na temu ljudske žrtve u spomen duše pokojnika (Plass 1995; Futrell 1997). Kao jedan od argumenata za ovu tezu uzima se običaj da se krvlju poginulih gladijatora zaliva oltar/bista Jupitera Lararijusa u Rimu (Plass 1995: 29). Međutim, ljudske žrtve i ritualna ubistva predstavljaju posebno polje istraživanja rimske religije koje je prilično otežano zbog različitih informacija koje nam nude klasični autori (Schultz 2010). Okolnosti smrti u religijskom kontekstu su poznate tokom čitave istorije rimskog carstva – sahranjivanje živih Vestalki, ubijanje androgine dece, običaj zlatne grane u Dijaninom svetilištu ili sahrana grčkih i galskih parova – ali sami Rimljani se nisu jednako odnosili prema svim slučajevima (Schultz 2010). Naime, dok se prema ubijanju androgine dece odnose kao prema uspostavljanju prirodnog poretka uklanjanjem nepravilnosti, žive sahrane se posmatraju na drugačiji način. Sami Rimljani, ili bar oni koji su nam ostavili tekstove, smatrali su ljudske žrtve stranim običajem koji oslikava varvarstvo i necivilizovanost, pa su često preuveličavali ili potpuno izmišljali epizode žrtvovanja ljudi kod Gala i Kartaginjana. Kada

govorimo o rimskom kontekstu, ovakav varvarski čin obično se stavljao na teret diktatorima i ličnostima koje nisu bile omiljene u tom trenutku – kao što je navodno Oktavijanovo žrtvovanje tri stotine zarobljenika u čast upravo deifikovanog Cezara (Eck 2007: 21; Warner 2012). Na kraju, klasični i hrišćanski izvori prebacuju jedni drugima ovaj „necivilizovani“ čin, pokušavajući na taj način da iskvare sliku onog drugog. Tekstovi koji se bave živim sahranama vestalki i galskih i grčkih parova svedoče o drugačijem tretmanu društva prema njima u takvim okolnostima. Zanimljivo je da ovaj običaj ne uključuje ljudsku krv, kao što je slučaj sa žrtvovanjem životinja, već se smrt obezbeđuje tako što se uskraćuje kontakt sa svetom. Sva tri zabeležena puta kada su parovi sahranjeni, ovaj običaj nametnut je kao rešenje za kršenje vestalskih zaveta, a od strane Sibilinskih knjiga (Schultz 2010: 535). Na kraju, može se reći da su Rimljani tolerisali, čak praktikovali ritualno ubistvo, ali su ljudsku žrtvu smatrali društveno neprihvatljivom.

Ni u jednom od brojnih klasičnih tekstova, gladijatorske igre nisu okarakterisane kao žrtva u bilo kom smislu. Raspravljajući o poreklu, autori se odnose prema igrama kao prema elementu pogrebnih svečanosti, ali se borbe parova vremenom pretvaraju u spektakle. Broj parova gladijatora se kroz 3. i 2. vek stare ere postepeno povećavao, da bi Senat u jednom trenutku morao da zabrani Cezaru organizaciju borbe između 320 parova iz straha od velike popularnosti (Wiedeman 1992: 6). Igre su do kraja zadržale brojne elemente pogrebnih svečanosti, mada ostaje otvoreno pitanje da li su ih Rimljani do kraja i doživljavali kao takve ili su ih jednostavno posmatrali kao deo spektakla. Jedan od takvih elemenata predstavljala je i *pompa*, procesija gladijatora u amfiteatru, koja je sadržala elemente pogrebnih procesija ali i vojnih trijumfa. Na pojedinim očuvanim spomenicima, poput reljefa iz Pompeja, mogu se videti i učesnici procesije – organizatori igara, liktori, gladijatori i muzičari. Osobe koje idu iza organizatora nose ploču na kojoj stoje figure koje predstavljaju pokojnike ili pretke (Wiedeman 1992: 94).

Sve dok je organizacija igara bila u privatnim rukama, spektakli koji su uključivali borbe gladijatora odigravani su povodom sahrana uglednih ljudi. Tako se tokom Republike organizuje čitav niz igara prilikom sahrana – Emilija Lepida, Valerija Levina, Publija Licinija i Tita Flaminina – koje su svaki put trajale sve duže i okupljale sve veći broj gladijatora (Wiedeman 1992: 6). Pred kraj Republike, gladijatorski i cirkuski spektakli predstavljaju jedno od najmoćnijih sredstava propagande. U političkoj borbi Cezara i Pompeja ono će biti nemilice korišćeno, u tolikoj meri da će Senat morati da interveniše zbog sve veće popularnosti Cezara (vidi prethodnu stranu). Tokom Carstva, od Avgusta nadalje, vladari će samo sistematizovati bogato iskustvo stvarano tokom Republike, pokušavajući na taj način da sistematizuju same odnose moći unutar rimskog društva.

Gladijatorske igre u carskom periodu

Svoj razvojni put od borbe u slavu pokojnika i njegove porodice do monumentalnog sredstva propagande, spektakli su prevalili još tokom kasne Republike. Ipak, u vreme Carstva mnogi aspekti gladijatorskih igara će biti izmenjeni kako bi se mogli eksploatisati u najvećoj meri, u sada izmenjenim društvenim i političkim okolnostima. Uvreženo mišljenje da su gladijatorski spektakli eksponencijalno rasli, kako u broju učesnika, tako i u trajanju igara tokom Carstva je nedavno napušteno u korist hipoteze da su svoj najveći rast igre doživele upravo u vreme kasne Republike (Welch 2007). Nasuprot tome, u vreme ranog Carstva donosi se niz različitih uredbi kojima se regulišu pravila održavanja igara i čak ograničavaju neki aspekti spektakla. Oktavijan Avgust ograničava učestalost organizacije na dva puta godišnje, ukidajući pritom pravila poput *sine missione* (borba na smrt) i organizujući raspored sedenja u amfiteatrima. Igre nisu smele imati više od 120 učesnika, a pretori nisu smeli organizovati igre bez prethodne saglasnosti Senata. Oktavijanov naslednik, Tiberije, otišao je korak dalje

ograničavajući broj učesnika u privatnim borbama i pokušavajući da izbací lov na divlje životinje (*venationes*) iz Rima. Njegove restrikcije su bile toliko oštre, da je rimska masa nakon Tiberijeve smrti pretila kako će spaliti njegovo telo na sred amfiteatra kako bi Tiberije konačno pružio neku zabavu ljudima (Welch 2007: 6). Slične zabrane, pojavljuju se i u vreme vladavine Nerona, koji konačno zabranjuje provincijskim zvaničnicima da organizuju igre bez carske dozvole.

U vreme Domicijanove vladavine, donete su odredbe koje zabranjuju organizaciju igara u Rimu, svima osim caru i carskoj porodici, odnosno magistratima koji organizuju igre u ime cara. U isto vreme, završena je konačna izgradnja Koloseuma i započeta izgradnja gladijatorske škole – *Ludus Magnus*, koja se nalazila u neposrednoj blizini amfiteatra (Auguet 1972:31; Guerrieri 2011: 42). Ipak, pretpostavlja se da je kontrola trgovinom gladijatora od strane Carstva započeta još u vreme Avgustove vladavine (Wiedemann 1992: 8). Na ovaj način, ukinuti su posrednici u vidu *lanista*, a država je raspolagala ogromnim brojem gladijatora potrebnim za održavanje spektakla. U Rimu su potvrđene četiri velike škole za trening gladijatora, a svaka od njih mogla je primiti na obučavanje nekoliko stotina, pa i hiljada ljudi. Pored prethodno pomenute *Ludus Magnus*, u gradu su, najverovatnije u vreme Trajana podignute *Ludus Gallicus* i *Ludus Dacicus* koje su služile za obučavanje različitih tipova gladijatora, ali i *Ludus Matutinus* (jutarnja škola) u kojoj su se obučavali *bestiarii*, odnosno borci sa divljim životinjama (Auguet 1972: 31; Wiedemann 1992: 22). Otvaranje gladijatorskih škola u Rimu, svakako ne znači potpuni monopol, pogotovu kada se radi o provincijama. Gladijatorske škole posvedočene su u velikom broju gradova u Italiji (Kapua, Palestrina) ali i u drugim provincijama poput Azije, Galije, Egipta, ili nedavno otkrivene škole u glavnom gradu rimske Panonije – Karnuntumu (Neubauer et al. 2012: 25). Ove škole, iako manjeg značaja i kapaciteta služile su pre svega za organizaciju spektakla u provincijama, ali i za popunjavanje redova u prestoničkim školama.

Do kraja 1. veka naše ere, gladijatorski spektakli su u potpunosti sistematizovani – kontroliše se broj gladijatora, mesto i način na koji se njima

trguje ali i način i dinamika organizacije igara. Period nakon toga obeležiće više uzastopnih pokušaja da se gladijatorski spektakli obustave, kao i jednaka ravnodušnost prema carskim dekretima. Jedan od prvih pokušaja desio se tokom vladavine Marka Aurelija (177. g.n.e.), ali već u vreme njegovog naslednika, Komodusa, igre dobijaju nov zalet, a sam car će učestvovati u spektaklima u amfiteatru. Nakon krize trećeg veka, rimska država uvodi organizovanje igara kao obavezu za magistrate, insistirajući na njihovoj važnosti za javni red i mir. Sledeći ukaz o zabrani igara doneće Konstantin I da bi ga sam prekršio petnaest godina kasnije, kada organizuje spektakle o trošku države (Potter 2010: 596). Poslednji zakon o zabrani gladijatorskih spektakla donet je 404. godine kada Honorije konačno zabranjuje održavanje igara u zapadnom delu Carstva. Valentinijan III učiniće isto u istočnom delu Carstva 438. godine, mada će lovovi na egzotične životinje biti održavani 536. godine, a verovatno i kasnije.

Spektakli u Dalmaciji – epigrafski i arheološki podaci

O vrsti i načinu organizacije spektakala u Dalmaciji uglavnom saznajemo, pored direktnih arheoloških iskopavanja objekata koji su tome služili, iz epigrafskih izvora koji se odnose na organizaciju spektakla, a često nose i druge podatke koji govore o osobama koje su ih organizovale ili vrstama priređenog programa. Javne predstave su potvrđene na više mesta u Dalmaciji. Teatri u Saloni i na Visu, kao i neki natpisi iz Narone i Epidaurusa, govore o održavanju *ludi scaenici* širom Dalmacije (Cambi 1979: 287). Scene sa hipodroma, atlete i pozorišne maske prisutne su takođe na velikom broju predstava na pokretnom arheološkom materijalu koji nije ušao u okvire ovog rada. Natpisi koji se odnose na gladijatorske borbe i lovove višestruko su korisni. Na teritoriji Dalmacije otkriveno je nekoliko spomenika i natpisa koji nam pružaju uvid u način na koji su one organizovane i način funkcionisanja (Cambi 1979).

O održavanju igara svedoče dva natpisa otkrivena u Saloni (kat.br. 53), odnosno Epidaurumu (kat.br. 54). Oba natpisa govore o organizaciji spektakla, međutim ni u jednom se direktno ne pominju gladijatori. Sa natpisa iz Salone saznajemo da izvesna Pantera organizuje atletska takmičenja (*agones*), dok epidaurski natpis govori o majci i baki koje organizuju borbe šakanja u čast sina, odnosno unuka. Nijedan od natpisa nam ne daje podatak o mestu održavanja igara, a oba potiču iz privatnih zbirki i nepoznatog prvobitnog konteksta, te ne možemo sa sigurnošću govoriti o tome da li su se organizovale u nekom od amfiteatara ili nekom drugom pogodnom mestu. Zanimljiv podatak sa ovih natpisa je da oba takmičenja organizuju žene, što je izuzetno redak slučaj kada su spektakli u pitanju. Da su se u amfiteatrima održavali i drugi tipovi igara, sem gladijatorskih, potvrđeno je otkrivenim reljefima koji potiču iz zone salonitanskog amfiteatra. Na reljefu otkrivenom sredinom 19. veka u istočnom delu amfiteatra prikazan je pas koji liže prednje šape (kat. br. 51). Pretpostavlja se da se radi o fragmentu koji je nekad činio deo scene lova iz amfiteatra, pa se obično uzima kao dokaz održavanja venacija u amfiteatru Salone (Cambi 1979: 276). Na drugom reljefu, otkrivenom u sklopu kuće porodice Parać, prikazana su dva rvača tokom borbe (kat.br. 52). Iako su raniji istraživači opredelili ovaj prikaz kao predstavu gladijatora (Bulić 1986: 75; Jeličić Radonić, Pereža 2011: 62), na samom prikazu ne postoji ništa što na to ukazuje. Verovatnije se radi o atletama, čije su se borbe takođe mogle organizovati u amfiteatru.

Predmet koji je privukao najviše pažnje istraživača predstavlja svakako mermerni kalup sa predstavom borbe tračanina i mirmilona i pratećim natpisom, otkriven u Saloni (kat. br. 37; CIL III: 8831; Bulić 1884: 165; Dyggve 1933: 89; Cambi 1979: 267-268; Buškariol 1988: 275; Sanader 2001; Buljević 2004; Buljević 2005: 98-99). Kratki natpis sa kalupa govori o izvesnom Misceniju Amplijatu koji je organizovao igre u Saloni. Međutim, sam predmet je tumačen kao kalup za izradu neke vrste nagrade prilikom igara. U početku je tumačen kao kalup za hleb koji se delio prilikom igara, a Miscenije je prepoznat kao vlasnik pekare koji je hleb poklonio (CIL III: 8831). Nešto kasnije Ejnar Digve je odbacio ideju o hlebu i

pekari i pretpostavio da se radi o odlivanju metalnih pločica koje su deljene ili prodavane kao suveniri tokom igara koje je organizovao Miscenije Amplijat (Dyggve 1933: 89; Sanader 2001: 27-8). Poslednja u nizu interpretacija predstavlja hipotezu Z. Buljević da je mermerni kalup iz Salone zapravo predstavljao kalup za izlivanje dna staklenih boca (Buljević 2004; 2005). Pokušavajući da fundira svoju tezu, autorka tekstova, navodi nekoliko različitih analogija koje se odnose kako na formulu natpisa, tako i na predmete koji su mogli biti izrađivani u kalupu. Sam kalup, nažalost, nema poznatih analogija i predstavlja jedinstveni primerak za izlivanje dna staklenih boca ukrašenih figurama. Takođe, ono što predstavlja daleko veći problem je nedostatak bilo kakvih predmeta, keramičkih, metalnih ili staklenih koji nose otisak koji bi odgovarao ovom kalupu.

U svakom slučaju, bez obzira na to da li se u kalupu otiskivao hleb, metalni suveniri ili staklene boce, važnost ovog predmeta je u tome što nam pruža uvid u prateće aktivnosti tokom organizacije igara u Saloni, i obezbeđuje nam još jedno ime organizatora. Klasični tekstovi često govore o poklonima posetiocima, bez obzira da li se radi o hrani (*panem et circenses*) ili o poklonima poput krstarenja Mediteranom, kuće na moru, novca i sl (Auguet 1972: 62). S druge strane, tokom igara su otvarane prodavnice koje su prodavale suvenire, koje su posetioци mogli poneti sa sobom kao uspomenu na boravak u amfiteatru. Natpis sa mermernog kalupa govori nam o tome da su predmeti izrađivani u njemu bili vezani za određene igre, one koje je organizovao Miscenije Amplijat.

Organizacija i program spektakla

Iako nam rimski kalendari svedoče o velikom broju dana posvećenih festivalima (*Ludi Romani, Ludi Apolinales, Ludi Cereales, Ludi Florales, Ludi Megalenses...*) nisu svi podrazumevali i održavanje gladijatorskih borbi. Naime, tokom praznika veliki deo programa je bio posvećen *ludi scaenici* odnosno pozorišnim predstavama, sportskim takmičenjima, ili *ludi circensis* – trkama u

hipodromima. Jedan od najstarijih praznika – *Ludi Romani* – nije ni imao gladijatorske borbe, već jedan dan trka nakon tri dana pozorišnih predstava. U vreme Avgusta, sedam državnih festivala obuhvatalo je ukupno 65 dana, od kojih je samo četiri bilo rezervisano za gladijatorske borbe. Tokom 1. veka, povećava se broj festivalskih dana, tako da Marko Aurelije (161-180.) smanjuje broj na “samo” 135 tokom godine. Sredinom 3. veka, Aleksandar Sever pokušava da poveća broj dana posvećenih gladijatorima na ceo mesec, a koji će biti raspoređeni tokom cele godine. Ovaj podatak može biti nešto jasniji ako u obzir uzmemo podatak iz Filokalovog kalendara (4. vek), koji nas obaveštava da u njegovo vreme postoji samo oko 10 dana gladijatorskih borbi i to smeštenih krajem godine tokom Saturnalija (Wiedemann 1992: 11; Bomgardner 2000: 206). Naravno, treba uzeti u obzir da su ovo podaci o regularnim igrama organizovanim od strane države i da tu nisu ubrojane sve prilike tokom kojih car organizuje igre o svom trošku.

U prethodnim poglavljima smo videli da se neki od događaja održavaju na različitim mestima tokom Republike, odnosno pre gradnje stalnih amfiteatara. Tako je najčešći izbor za održavanja venacija bio *Circus Maximus*, ili čak neki od teatar, dok su pomorske bitke odigravane na Tibru. Ipak, amfiteatar je predstavljao mesto na kome su održavani spektakli sa celodnevnim programom, a čiji je vrhunac predstavljala borba gladijatora. Program je bio najvećim delom ustaljen što se tiče satnice. U prepodnevnom časovima održavane su borbe sa životinjama, pa otud i ime gladijatorske škole koja je obučavala lovce – *Ludus Matutinus* ili jutarnja škola (Kyle 1998: 80). U vreme ručka, oko podneva u amfiteatru su vršena javna pogubljenja koja su bila različito zamišljena i realizovana, da bi u popodnevnom časovima na pesak arene stupili trenirani gladijatori. Od vremena Julija Cezara, učešće životinja u spektaklima dobija novi momentum i ovakve predstave počinju da se održavaju u “udarnim terminima”, odnosno u popodnevnom časovima koji su ranije bili rezervisani samo za gladijatorske borbe. Pored ovih, manje-više ustaljenih delova spektakla, u amfiteatrima se moglo prisustvovati i specijalnim predstavama koje su u najvećoj meri podrazumevale rekonstrukciju dešavanja iz rimske prošlosti, stvarne ili

mitske. Gladijatori, venatori, životinje i osuđenici uzimali su na sebe uloge istorijskih i mitskih ličnosti dočaravajući na taj način realnost predstave (Coleman 1990).

Borbe sa životinjama organizovane su u različitim prostorima – *Septa*, *Forum*, *Circus Maximus* – i različitim povodom. Naime, sve do 169. g.p.n.e. lovovi (*venationes*) su organizovani *ad hoc*, obično u sklopu *ludi votivi*, ili nekog drugog prigodnog praznika. Prvi zabeleženi lov organizovao je Marko Fulvije Nobilior 186. godine p.n.e. upravo u sklopu votivnih igara koje je prethodno obećao u slučaju pobeđe u Grčkoj (MacKinnon 2006: 5). Tek 169. godine p.n.e. one su bile uvršćene u stalni program *Ludi Circenses*, koje su organizovane jednom godišnje (Bomgardner 2000: 35). Kada govorimo o lovu na životinje, treba razlikovati one koji su održavani svakodnevno tokom jutarnjih časova, najčešće u Koloseumu, i one koji su organizovani povremeno i koji su uključivali unapred planirane borbe različitih suparnika – životinja i ljudi.

Životinje nisu nužno ubijane tokom svakog performansa. Takođe su mogle biti prikazivane kao egzotični trofeji, pogotovu kada se radilo o prethodno nepoznatoj vrsti. Oktavijan Avgust uveo je dvorsko pravilo da se svaka nova životinjska vrsta koja stigne u Rim mora izložiti na Forumu, gde će svi građani moći da je vide i uživaju u prizoru (Auguet 1972: 83). Tokom predstava borbi, životinje su uparivane jedna sa drugom, slično gladijatorima, gde se vodilo računa da životinje budu međusobno ujednačene po snazi i brzini, kako bi borba bila što kvalitetnija i duža. Posebno trenirani borci – venatori, borili su se pojedinačno ili u grupi protiv životinja. Klasični tekstovi nas obaveštavaju o različitoj opremi koju su ovi borci koristili - dugačkom koplju koje je životinje držalo na distanci, ali se uporedo pominju i slučajevi gde su specijalno trenirani borci ulazili goloruki u borbe sa medvedima, bikovima ili krokodilima. Ovakve borce ne treba mešati sa bestijarijima, koji su najčešće predstavljali osuđenike (*noxii*), silom prinuđene da se uhvate u koštac sa divljim životinjama (*damnatio ad bestias*). U nekoliko slučajeva, ovakve borbe organizovane su tako da su im se suprotstavljale grupe naoružanih lovaca. Nekad su to bili strani, egzotični vojnici, poput Getula koje je

mauritanski kralj Bokus poslao u Rim, kako bi učestvovali u borbi sa slonovima (Auguet 1972: 86; Bomgardner 2000: 35; MacKinnon 2006: 7), a nekad su to bili dobro istrenirani rimski strelci.

Najveći broj istraživača koji se bavio učešćem životinja u spektaklima, slaže se u interpretaciji da njihovo prisustvo, pripitomljavanje, i na kraju savladavanje i ubijanje predstavlja predstavu pobjede rimske države, vojske, političkog uređenja nad egzotičnim krajevima sveta. Borbe predstavljaju pobjede Rimljana nad nepoznatim krajevima čiji su životinje živi simbol, ali i pobjedu civilizacije nad divljom prirodom (Shelton 2001:3; MacKinnon 2006: 20). Indijski slonovi, germanski i kaledonski medvedi, afrički lavovi, kilikijski panteri, egipatski krokodili, samo su neke od životinja sa krajeva rimskog sveta koje se pominju u fantastičnim lovovima i predstavama širom Carstva. Nabavka, prodaja i transport divljih životinja predstavljali su jedan kompleksan i dinamičan posao, često striktno organizovan kroz državne institucije, ali i preko privatnih posrednika. U vreme carstva, često se pominju slučajevi u kojima se opisuju zadaci specijalno opremljenih vojnih jedinica čiji je zadatak, na određeno vreme, bilo hvatanje opasnih životinja. Tako se u tekstovima pominju *ursarii*, čiji je zadatak bio hvatanje medveda (*Xanten*, Zugmantel, Keln), ili vojnici sa titulom *ad leonas* (*Dura-Europos*), gde je nejasno da li se radi o vojnicima koji su hvatali, ili su brinuli o lavovima (Epplert 2001: 214). U naselju Montana u Meziji Inferior (današnja Bugarska), posvedočeni su natpisi koji govore u učešću pripadnika kilikijskih kohorti Legije I Italike, Legije XI Klaudije i mornara mezijske flote u pribavljanju i transportu evropskih bizona, najverovatnije za potrebe venacija povodom proslave 900 godina Rima (Epplert 2001: 213; Вагалински 2009:158).

Među životinjama koje su privlačile najviše pažnje posebno se ističu slonovi, sa kojima su Rimljani imali neprijatne susrete u svojim ratovima sa sicilijским gradovima i Kartaginom. Naime, prvi susret rimske vojske sa slonovima, dogodio se u vreme ratova sa Pirom 280. godine p.n.e, kada je Pir doveo sa sobom dvadeset slonova. Manije Kurije Dentat, uspeo je da sačuva četiri slona nakon svoje pobjede i da ih u trijumfalnoj procesiji pokaže Rimljanima, pokazujući kolika je zapravo moć

rimske vojske i njenih generala. Trideset godina kasnije, 251. g.p.n.e. Rimljani pobeđuju Kartaginjane, a general Cecilije Metel šalje u Rim čak 140 slonova, koji su u Cirkusu mučeni i ubijeni, kao simbol omrznute kartaginske vojske (Shelton 2006: 10). Svakako najpoznatija upotreba slonova u ratu sa Rimljanima je Hanibalov prelazak preko Alpa sa 37 slonova. Među Rimljanima se 217. g.p.n.e. pronela vest da Hanibal lično jaše na jedinom preostalom slonu na svom pohodu na Rim. Tokom ratova Rima i Kartagine, Hanibal i njegova vojska koristili su slonove u svim velikim bitkama, često ipak izazivajući haos kako u redovima rimske, tako i kartaginske vojske. Jedan od uslova predaje Kartagine Scipionu Afrikancu, bila je i predaja svih ratnih slonova kao i zabrana treniranja drugih. Kao i Metel i Dentat pre njega, i Scipion je poslao slonove u Rim, pokazujući sugrađanima da su kartaginski slonovi sada samo životinje koje paradiraju po cirkusu radi zabave rimskih posmatrača (Shelton 2006: 12). Dugo nakon ovih događaja, Rim se sećao slike Hanibala i Pira sa ratnim slonovima. Porodica Dentata generacijama je kovala novac sa likom slona na reversu, podsećajući Rimljane na strahote rata, ali i nadmoć rimskih generala. U rimskoj poeziji i prozi, česta su mesta na kojima se slonovi “*sa zmijskim očima i kulama na leđima*” dovode u vezu sa neprijateljem, stalno vraćajući slike bliske propasti Rima pred oči savremenika (Luc. De rerum. 5.1302-04). Ipak, slonovi se ujedno dovode i u vezu sa najsjajnim republikanskim generalima, pa u vreme Carstva jedino car ima monopol na držanje slonova, kao jedini koji je dostojan slavnih predaka koji su te slonove pobedili i doveli ih Rimljanima (Shelton 2006: 14). Slonovi su trenirani, mučeni i ubijani do poslednjih venacija u Rimu. Iako su Rimljani smatrali slonove pametnim životinjama, sposobnim da pokazuju emocije i da komuniciraju sa ljudima, ipak je njihova simbolika neprijatelja bila duboko ukorenjena. Slonovi su trenirani da izvode trikove tokom predstava, pa su zabeleženi primeri gde hodaju po razvučenom konopcu, ili sede za stolom i koristeći surle umesto ruku služe poslasticama sa stola (Shelton 2001: 3). Jedini slučaj gde je svetina pokazala naklonost prema ovim životinjama desio se tokom Pompejevih igara. Nakon uspešne vojne kampanje u severnoj Africi 81. g.p.n.e. Pompej je isprva imao ideju

da u Rim uđe u kočijama koje bi vukla četiri slona, ali je od takve ideje morao odustati iz praktičnih razloga – gradske kapije su bile preuzane. Želeo je da svojim sugrađanima pokaže kako je rimska vojska porazila kako političke protivnike, tako i divlju prirodu severne Afrike. Međutim, plan je propao, a slonovi su bili prikazani u procesiji u Cirkusu. Dvadeset šest godina kasnije (55.g.p.n.e.) u jeku političke borbe sa Cezarom, Pompej je želeo da podseti Rim na svoje zasluge, te je priredio venacije u kojima je stradalo 600 lavova, 400 leoparda, izvestan broj pavijana i nosoroga. Za poslednji dan, bilo je predviđeno da se u cirkusu ubije dvadeset slonova. Slonovi su se u početku borili protiv kopljanika, ali su nekoliko puta pokušali da pobegnu nasrćući na metalnu rešetku koja je štitila posetioce. Na kraju, slonovi su se okupili na sredini Cirkusa i krenuli da se glasno oglašavaju dižući uspravno surle. Posetioci su u ovome prepoznali direktan poziv za poštedu od smrti, običaj koji je postojao u borbama gladijatora. S obzirom da su posmatrači donosili odluke o životu i smrti u spektaklima, uspeali su da prekinu borbu i da slonovima poštede život, a Pompej je ostao bez podrške građana zbog ovako loše predstave (Shelton 2001: 6).

Nakon punskih ratova, broj divljih afričkih mačaka koji se uvezio u Rim radi učešća u igrama, naglo je skočio. Studije koje se bave ovom temom, bazirajući svoja istraživanja na arheološkim i zooarheološkim analizama raspravljaju o ekološkoj katastrofi, dovodjenju određenih vrsta do izumiranja (Bomgardner 1992; MacKinnon 2006). Od 2. veka n.e. venacije sve više podrazumevaju trenirane životinje koje izvode trikove, a sve manje lov i ubijanje, dok se sa druge strane povećava broj lokalno dostupnih vrsta poput medveda, bikova, divokoza, jelena i divljih veprova u amfiteatru (Bomgardner 1992: 161). Ono što danas predstavlja ozbiljnu nedoumicu je sudbina životinja iz amfiteatra. Ako je verovati klasičnim tekstovima o enormnom broju ubijenih životinja, postavlja se pitanje kakva je bila njihova sudbina nakon amfiteatra. Iako su kosti životinja pronađene u okolini amfiteatara, jako mali broj pripada egzotičnim vrstama koje su toliko omiljene. Neki od autora postavili su hipotezu da su životinje stradale u amfiteatru

završavale kao poklon gladnim posetiocima, osiguravajući i na taj način naklonost sugrađana (Kyle 1995: 199-200; 1998: 187-8).

U vreme podnevnog odmora, kada je najveći deo posetilaca odlazio kući na ručak, a u amfiteatru ostajali samo najsiromašniji koji su čuvali svoja mesta za stajanje, vršena su javna pogubljenja u areni. Ovakvi performansi bili su rezervisani samo za najgore zločince – ubice, izdajice, ratne zarobljenike. Najčešće su se pogubljenja osuđenika odvijala izvan grada dekapitacijom (*ad gladius*), da bi već od Avgustovog vremena ona bila preseljena u amfiteatre, forume i teatre. Pogubljenja su neretko bila režirana i pažljivo planirana, a učesnici predstave su u najvećem broju slučajeva završavali fatalno. Kao što je već rečeno, kazna za osuđenike u amfiteatru je uvek bila najveća – *summa sulphicia*, mada su osuđenici mogli imati različiti status, te su tako i učestvovali u različitim predstavama. Osuđenici su u najširem smislu (*damnati*) mogli biti stranci (robovi i ratni zarobljenici) ili Rimljani sa dna društvene lestvice, najčešće bez rimskog građanskog prava (Kyle 1998: 53). Za razliku od kriminalaca koji su bili kažnjavani na *damnatio ad ludum* i koji su mogli očekivati pristojan tretman u vidu priprema i treninga u gladijatorskim školama, pa samim tim i mogućnost ne samo preživljavanja, već i slave i zarade, kriminalci osuđeni na smrt (*noxii*) nisu imali takvu mogućnost. Oni su bili dostupni za režirane spektakle, a zakoni koji brinu o tome propisuju jako niske cene po kojima ih država prodaje, kao i obavezu kupca da ih pogubi u “razumnom” periodu, najčešće od godinu dana. U slučajevima kada se radilo o takvim kriminalcima, samo je na organizatoru igara bilo da odluči u kakvoj predstavi će osuđenici umreti. Od Avgustovog vremena, u amfiteatru se pojavljuju tzv. “fatalne šarade”, odnosno predstave u kojima učesnici igraju uloge iz najčešće mitoloških scena (Coleman 1990; Kyle 1998: 54), pa klasični izvori govore o Prometeju kojeg su rastrgli medvedi, Heraklu kojeg su ubili leopardi i lavovi, ili Grku koji je učestvovao u sceni koja je predstavljala erupciju Vezuva, prilikom koje se platforma na kojoj je bio vezan urušavala unutar kaveza sa medvedima (Kyle 1998: 58).

Kao poseban vid prikazivanja čuvenih bitki, izdvajaju se *naumachiae*, predstave tokom kojih su se na Tibru, jezerima u okolini Rima ili u Koloseumu odigravale prave pomorske bitke. Svi učesnici su bili primorani da se bez prethodnog treninga upuste u borbu jedni sa drugima, da bi preživeli možda dobili carski oprost i šansu da dočekaju sledeću borbu. Sa jedne takve bitke u vreme Klaudija, sa jezera Fućino, potiče i čuveni pozdrav: *Ave imperator, morituri te salutant!* (Pozdrav imperatore, pozdravljaju te oni koji će umreti), na šta im je Klaudije navodno odgovorio *aut non!* (Ili ne!). Ovaj pozdrav nije zabeležen nigde više u klasičnim tekstovima, niti je ikad bio povezan sa pravim, treniranim gladijatorima, ali je u popularnu kulturu ušao kao jedna od najprepoznatljivijih sentenci kada su gladijatori u pitanju (Auguet 1972: 69, Coleman 1993: 55; Kyle 1998: 94). Prvu zabeleženu predstavu *naumachiae* organizovao je 46. g.p.n.e. Julije Cezar, a služila je kao predstava rimskog naoružanja i strategije, sa vojnicima kao učesnicima. Tek od Avgusta će *naumachiae* postati deo “fatalnih šarada” u kojima je smrt učesnika više nego izvesna, ali će zbog složenosti organizacije i velikih finansijskih sredstava potrebnih za njihovo održavanje, one ubrzo nestati. Već posle prvog veka, ovakve predstave se više ne pominju u klasičnim izvorima. *Naumachiae* su organizovane kao pažljive rekonstrukcije prošlosti, najčešće grčke – u vreme Avgusta i Nerona, Rimljani su mogli posmatrati bitke kod Salamine, Korkirane kako zarobljavaju korintsku flotu ili Atinjane koji napadaju Sirakuzu. Za potrebe poslednje rekonstrukcije, izgrađena je i mala drvena tvrđava koju su “Atinjani” morali da osvoje pred očima posmatrača (Auguet 1972: 69-70, Coleman 1993: 67).

Među osuđenima na smrt u areni, često su se nalazili i ratni zarobljenici, za koje je smatrano, kako Avgust kaže, da su previše divlji da bi služili kao robovi. Zarobljenici, kao zločinci protiv države, bili su u potpunoj (ne)milosti Rima, pa samim tim je i njihova kazna priređivana tako da se “oduže” rimskom narodu. Pogubljenja su mogla biti vršena masovno, bez pompe i predstava, kao što je slučaj sa jevrejskim zarobljenicima nakon Judejskog ustanka ili nakon Trajanovih ratova u Dakiji, ali su im priređivane i posebne kazne. Seneka nam prenosi zgroženost

lošom organizacijom pogubljenja, gde su zarobljenici nastupali u borbama jedan na jedan, tokom kojih je samo jedan od njih bio naoružan. Pobjedniku dvoboja bi se odmah oduzelo oružje i bilo predato sledećem učesniku, a dvoboji bi trajali sve dok ne bi ostao samo jedan osuđenik, koji je najčešće ili pogubljen u areni ili sačuvan za sledeću borbu. Klasični tekstovi sačuvali su i nekoliko primera gde su stranci odbijali poniženje borbe u areni, i počinili samoubistva kako bi izbegli kaznu koju im je nametnuo Rim. Zabeleženi su slučajevi Germana koji su sebi oduzimali život u latrinama Koloseuma, ali i grupe od dvadeset saksonskih gusara koji su se međusobno ubijali, radije nego da pruže zabavu posmatračima u amfiteatru (Kyle 1998: 86).

Sličan tretman, doživljavali su i rani hrišćani u amfiteatrima. Proganjani u rimskom carstvu i često obeleženi kao narušavaoci reda i poretka, ili čak izazivači požara (u vreme Nerona), Hrišćani su osuđivani na smrt na različite načine. Stereotipna slika hrišćana i lavova u amfiteatru takođe je jedna od najčešćih kada se govori o ovoj temi. Hrišćani su, jednako kao i drugi osuđenici bili osuđivani na spaljivanje, razapinjanje na "krst", ali i na *damnatio ad bestias* ili *damnatio ad ludum*, što je uključivalo egzekuciju u amfiteatru. Iz tih razloga, mnogi rani hrišćanski spisi koji se bave Rimom govore sa zgroženošću o amfiteatrima i borbama u njima. Jedan od najpoznatijih opisa dolazi nam iz pera hrišćanskog autora Tertulijana i njegovog dela *De Spectaculis*, iz kojeg saznajemo o mnogim detaljima kada su gladijatorske igre u pitanju, pogotovu kada se radi o rekonstrukcijama mitoloških scena (Coleman 1990: 44). Hrišćani su proganjani skoro sve vreme dok su trajale organizacije gladijatorskih igara i lovova u amfiteatrima Carstva. Jedan od poslednjih velikih pogroma održan je pred kraj Dioklecijanove vladavine 303. godine n.e. mahom u istočnom delu Carstva. Upravo u ovakvom kontekstu, i u svedočanstvima o mučeništvu ranih hrišćana poput Perpetue u Kartagini, grupe hrišćana u Lugdunumu, ili hrišćanki iz Tuburba, ostali su nam sačuvani zapisi o amfiteatrima i predstavama koje su se u njima održavale (Keresztes 1967; Shaw 1993) . Iz sličnog razloga su u kasnijim

periodima na mestima nekadašnjih stradanja podignute kapele i svetišta, a neka su zahvaljujući tome i sačuvana od rušenja.

Informacije iznete u ovom poglavlju odnose se na rezultate istraživanja spektakla tokom skoro tri stotine godina. Većina njih odnosi se na prostor Rima i Italije, gde su igre najčešće i održavane i gde su dobile svoju osnovnu formu. Ceremonijal koji ih prati, program, učesnici, kao i objekti u kojima se spektakli odigravaju dobili su svoj prepoznatljivi oblik još tokom kasne Republike na prostoru Italije. Amfiteatri i spektakli koji su u njima održavani, kao i druge javne građevine i dešavanja poput festivala i pozorišnih predstava, predstavljaju deo rimskog iskustva. Njihova monumentalnost pre svega svedoči o tehnološkom napretku i simbolu moći rimske države i kao takvi predstavljaju važan deo urbanog pejzaža gradova u kojima su podignuti. Odlazak u amfiteatar, predstavljao je deo svakodnevnice koja je naglašavala “rimski” način života, pa se samim tim može i posmatrati kao deo rutine neophodne za održavanje lokalnih identiteta u sklopu šireg diskursa “postajanja Rimljaninom”.

Postavlja se pitanje da li su spektakli u provincijskom kontekstu bili izmenjeni i u kojoj meri. Pregled osnovnih informacija, poslužiće nam za poređenje arheoloških zapisa iz provincije sa onim koji su zabeleženi u Rimu i Italiji. Ukoliko prihvatimo pretpostavku da gladijatorski spektakli funkcionišu drugačije u kontekstu provincije Dalmacije, možemo dalje pretpostaviti i da su održavani sa drugom namerom u odnosu na one u Italiji.

AMFITEATRI

Na čitavoj teritoriji Carstva potvrđeno je više od dve stotine amfiteatara, a ukupan broj je daleko veći kada se tome pridoda broj potencijalnih mesta na kojima su se mogle održavati gladijatorske igre, poput stadijuma, trgova i teataru. Ovakva distribucija izgradnje javnih objekata ukazuje na popularnost koju su spektakli uživali tokom Carstva, na čitavoj njegovoj teritoriji. O poreklu prvih amfiteatra se i dalje vodi raspravlja u akademskoj zajednici koja se bavi ovim problemom. Po svemu sudeći na izgled prvih kamenih, stalnih amfiteatara, veliki uticaj je imao izgled Foruma, na kome su se odigravale prve gladijatorske borbe. Od ranih jednostavnih amfiteatara koji su građeni kao privremeni objekti, vrlo brzo su nastale građevine koje svojom monumentalnošću i luksuznom čine centralna mesta u urbanim pejzažima Italije, ali i provincija. Spektakli koji su u njima organizovani diktirali su i arhitektonske elemente objekata, pa su za razne prigode dodavane prostorije za smeštaj životinja i ljudi, ili su delovi preuređivani za organizovanje pomorskih borbi. U vreme Carstva, amfiteatri postaju mesta u kojima se prikazuje moć i ugled države, ali se istovremeno i održava red u društvu. Kao i u drugim delovima Carstva, i u Dalmaciji su sagrađeni amfiteatri brzo postali centralna mesta dešavanja u svakodnevnom životu njenih stanovnika.

Amfiteatri - preteče i alternative

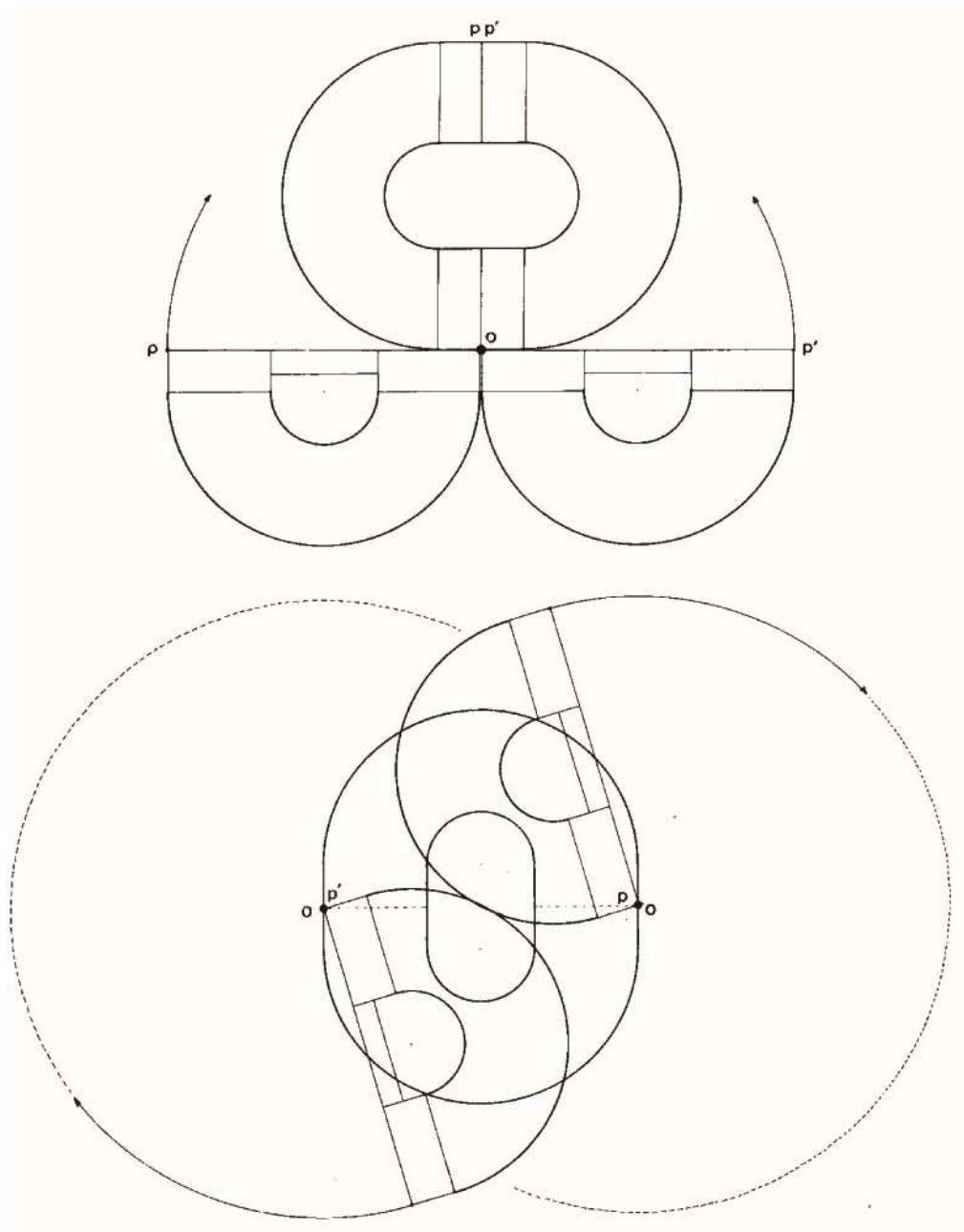
Iz opisa prve zabeležene gladijatorske borbe 264. godine p.n.e, ne može se sa sigurnošću doneti sud o tačnom mestu njihovog održavanja, ali ono što je sigurno, a to je da je borba održana na “otvorenom prostoru”, odnosno da nije održana u prostoru predviđenom isključivo za održavanje spektakla. Ipak, autori koji su se bavili ovom temom, češće su skloni mišljenju da se ova čuvena borba odigrala na stočnoj pijaci Rima – *Forum Boarium* (Auguet 1972: 19; Hopkins 1983:4; Golvin 1988: 17; Slapek 1998: 42; Bomgardner 2000: 32; Welch 2007: 30). Vodeći se analizom klasičnih tekstova, autori predlažu *Forum Boarium* kao izbor mesta za održavanje gladijatorskih igara pre svega zbog prisustva Herkulovih svetilišta na tom mestu, za čiji kult se vezuje i zaštita atleta i agona (Rauh 1992: 324; Welch 2007: 30). Borbe opisane nakon 264. godine p.n.e. jasno su opisane kao događaji koji su se odigravali na glavnom rimskom trgu - *Forum Romanum*, a poslednji pomen gladijatora na ovom prostoru vezuje se za organizaciju munera posvećenih Avgustu, od strane Tiberija sredinom 20-tih godina p.n.e (Welch 2007: 31).

O tome kako je izgledao rimski forum tokom održavanja igara, svedoči veliki broj pisanih tekstova, ali i podaci dobijeni arheološkim iskopavanjem na ovom mestu. Vitruvije nas obaveštava da su na forumu postojale drvene konstrukcije – klupe/sedišta (*spectacula*) i balkoni (*maeniana*), čiji nazivi jasno upućuju na njihovu vezu sa gladijatorskim spektaklima (Bomgardner 2000: 42). Na istom mestu, obavešteni smo o vezi duguljastih oblika foruma sa izduženim oblikom kasnijih amfiteatara, tezi koju su prihvatili i moderni istraživači amfiteatra (Golvin 1990). Dakle, pored drvenih klupa i najverovatnije stajaćih mesta pored samog foruma, Rimljanima su bili dostupni i drveni balkoni izgrađeni u sklopu taverni i privatnih kuća koje su okruživale forum. Tokom arheoloških iskopavanja početkom 20. veka (1901-1904) na prostoru ispod rimskog foruma otkriven je *hypogeum* – podzemni prostor koji se sastojao od dugog hodnika sa četiri prostorije na krajevima. Istovremeno, otkriveni su i ostaci drvenih mehanizama

koji su najverovatnije služili za podizanje platforme sa nivoa podzemnih prostorija na nivo foruma, nekih 3, 50 m iznad. Prostorije su izgrađene sredinom 1. veka p.n.e. i korišćene su sve do trenutka kada je Forum stradao u požaru i nanovo popločan negde oko 7. g.n.e. a kada su i podzemne prostorije konačno zatvorene (Golvin 1988: 46; Patterson 1992: 212). Isprva je ovaj podzemni prostor interpretiran kao prostor u kome su pripremani gladijatori i životinje pre ulaska na forum, da bi se nešto kasnije doveo u vezu sa izgradnjom Cezarovog “lovačkog teatra” izgrađenog povodom četvorostrukog trijumfa u Galiji, Egiptu, Africi i Pontu 46. g. p.n.e. Cezarov teatar je opisan kao mesto gde su sedišta izgrađena tako da okružuju centralni prostor sa svih strana, bez mesta za scenu (Welch 2007:42). “Lovački teatar” bio je izgrađen od drvenih delova, kao i u svim prethodnim slučajevima kada su gradjeni privremeni objekti koji su mogli biti brzo montirani i rasklopljeni po potrebi. Gradnja privremenih zgrada od drveta je običaj koji se dugo zadržava u Rimu. Drveni teatri i amfiteatri sastavljeni su svake godine povodom rimskih festivala i ubrzo potom rasklapani. Drvena konstrukcija na rimskom forumu važna je za istoriju amfiteatra pre svega što se njoj duuguje prepoznatljiva forma kasnijih drvenih i kamenih amfiteatara. Naime, rekonstrukcija prostora i sedišta na rimskom forumu u doba kasne Republike, pokazuje da su drvena sedišta najverovatnije bila postavljena tako da čine ovalnu konstrukciju na trapezoidnom prostoru Foruma, dajući mu konačan ovalan oblik. Iako ranije rekonstrukcije postavljaju sedišta duž linije bazilika na forumu, čineći tako dva dugačka reda sedišta (100 m) koji se približavaju jedan drugom na istočnom kraju (Golvin 1990), K. Velč je nizom argumenata pokazala da je najverovatnija rekonstrukcija upravno ovalnog oblika (Welch 2007:54) i da takav raspored sedišta na forumu daje svim gledaocima potpuni pregled dešavanja u areni i ujedno maksimizuje upotrebu dostupnog prostora.

Kao mesto održavanja gladijatorskih borbi, Forum je važan iz još jednog razloga – načina na koji je uređen okolni prostor. Na Forumu su stajali obešeni trofeji iz rata sa Samnitima, ali i drugim populacijama, kao ratni trofeji, a nasuprot njima stajala je *Rostra*, bina ukrašena pramčevima potopljenih brodova rimskih

neprijatelja. U ovakvom ratničkom kontekstu, održavane su najranije borbe gladijatora. Uz neke druge podatke, o kojima će biti reči u drugim poglavljima ovog rada, ova okolnost se koristi kao važan argument teze da su gladijatorske borbe i njihova organizacija u bliskoj vezi sa ratničkim duhom i vojničkim načinom života (Hopkins 1983: 29; Wiedemann 1992: 44; Kyle 1998: 47; Welch 2007: 27).

Slika 6. Rekonstrukcija Kurijevog teatra/amfiteatra (Golvin 1988: Pl. IV)

Kada se govori o poreklu amfiteatra, među Rimljanima je negovana tradicija, zapisana u Plinijevoj *Naturalis Historia* i pomenuta u nekim drugim dokumentima (Plin. NH; Cic. Epist.), a koja se tiče Gaja Skribonija Kurija i njegovih igara 53. g. p.n.e. Naime, priča govori o arhitektonskom čudu i rođenju amfiteatra u Rimu povodom obeležavanja smrti Kurijevog oca. Kako je Kurije, zbog finansijske situacije bio onemogućen da publici priušti veliki broj gladijatora ili do tada nepoznatih egzotičnih životinja, smislio je drugačiju predstavu za njih. Sagradio je dva drvena teatra koji su zadnjom stranom bili oslonjeni jedan o drugi i koji su stajali na dva masivna pokretna stuba. Prvog dana igara održane su u teatrima *ludi scaenici*, da bi sledećeg dana, dok su posmatrači još uvek bili na svojim sedištima, Kurije pokrenuo mehanizam koji je uz pomoć stubova okrenuo teatre oko svoje vertikalne ose, tako da su se savršeno uklopili na krajevima, načinivši tako ovalnu konstrukciju za održavanje gladijatorskih igara (Bomgardner 2000: 37; Welch 2007: 63). Ipak, koliko god bila zanimljiva anegdota sa Kurijevim izumima, poreklo amfiteatra ne treba tražiti na ovom mestu. U isto vreme kada se održavaju igre u Rimu, u Kampaniji već postoje stalni kameni amfiteatri za održavanje gladijatorskih igara.

Danas na žalost, ne raspoložemo potrebnim podacima o ranim amfiteatrima jer se većina kasnijih građevina nalazi na mestu ranijih, koji su ili ugrađeni u novu zgradu ili potpuno uništeni pre izgradnje novih objekata. S druge strane, podaci pokazuju da je veliki broj ranih amfiteatara bio skromnijih dimenzija pa su samim tim u najvećoj meri neuočljivi u okviru modernih urbanih celina i stoga neistraženi. Na kraju, sačuvani objekti su u veoma lošem stanju – bez obzira na njihovu monumentalnost, amfiteatri su trajno oštećeni dugim periodima korišćenja nakon prestanka njihove prvobitne namene, materijal je odnošen i ugrađivan u druge celine, a delovi postojećih zgrada su prepravljani ili rušeni (Bomgardner 2000: 39). Sve to doprinosi činjenici da o arhitektonskoj formi amfiteatra ne znamo puno kada je poreklo u pitanju. Sve pretpostavke ostaju na nivou spekulacija, a kao jedini izvor za proučavanje ovog problema ostaju dva

prostorno i hronološki udaljena primera. Tokom iskopavanja Korinta, u neposrednoj blizini stadijuma korišćenog za trčanje, otkrivena je platforma za “kontaktne sportove”. Naime, u periodu 5. i 4. veka p.n.e. na ovom prostoru je izgrađena arena, tako što je ovalna platforma (18 x 16, 5 m) usečena u podnožje brda, ostavljajući na taj način mesto za posmatrače na njegovim padinama. Neposredno pored ove arene, na jednoj od padina otkriven je veliki broj pravilno raspoređenih jama stubova, koji su interpretirani kao stubovi – nosači sedišta, koji su pratili gabarit arene u $\frac{3}{4}$ njenog obima (Williams and Russell 1981: 3). Ovaj prostor predstavlja važnu preteču rimskih amfiteatara kada je u pitanju oblik kasnijih amfiteatara ali i isključiva namena prostora za održavanje i posmatranje borbi. Neki od istraživača u ovome vide važnu vezu sa činjenicom da najranije zabeležena tradicija podizanja stalnih amfiteatra potiče upravo iz Napuljskog zaliva gde su potvrđene najranije grčke kolonije na italjskom tlu (Bomgardner 2000: 39). Među trenutno najstarijim otkrivenim amfiteatrima nalaze se oni podignuti u Kapui, Kumi, Liternumu, Puteolima i Pompejima (Golvin 1988).

Slika 7. Amfiteatar u Pompejima, ulaz (Kleiner 2007: 27)

Okolnost da su ovakvi objekti povezani sa grčkim prostorom svakako treba imati u vidu kada se raspravlja o najranijim formama rimskog amfiteatra, kao i njegovoj konačnoj formi koju može dugovati pretečama sa drugog dela Carstva.

Treba svakako naglasiti da drveni amfiteatri ne predstavljaju samo hronološku fazu u evoluciji razvoja amfiteatra. Iako su najraniji objekti izrađivani

od drveta, sve do 2. veka drveni amfiteatri širom Carstva, uporedo se grade sa stalnim, kamenim građevinama. O drvenim amfiteatrima saznajemo iz klasičnih tekstova, arheoloških iskopavanja ili predstava sa spomenika, poput Trajanovog stuba. Klasični tekstovi obavješavaju nas o drvenim amfiteatrima u Fidenama i Placentiji (Welch 2007: 65-6), dok su arheološkim i geofizičkim istraživanjima oni potvrđeni u *Forum Cornelia* (Imola) i *Forum Novum* (današnja oblast Lacija). Neki od drvenih amfiteatara načinjeni su od jednostavnih zemljanih nasipa, ograđenih drvenim konstrukcijama, poput ranih faza vojnih amfiteatara na severnim granicama – *Colonia Ulpia Traiana*, *Carnuntum*, *Silchester*, *Noviomagus Batavorum*, *Augusta Raurica* ili *Vindonissa* (Welch 2007: 70), da bi neki od objekata, poput amfiteatra Statilija Taura, bili izgrađeni kombinovanjem drveta i kamena (Golvin 1988: 52).

Stalni amfiteatri

Za prve amfiteatre od kamena, veruje se da svoju arhitektonsku formu duguju drvenim pretečama, pre svega privremenoj konstrukciji na rimskom forumu. Ovalni prostor arene, njene dimenzije kao i natpis koji zgradu naziva „*spectacula*“ u Pompejima, često se koriste kao argument direktne veze između najstarijeg zabeleženog amfiteatra (Pompeji) i drvene konstrukcije na rimskom Forumu. Naziv za balkone –*meaniana* – takođe vode poreklo od izvesnog Menijusa, rimskog cenzora iz 338. g.p.n.e. koji je proširio drvena gledališta na Forumu (Bomgardner 2000: 37, Welch 2007: 76).

Ipak, rani republikanski amfiteatri odlikuju se jednostavnim i rudimentarnim arhitektonskim rešenjima i često predstavljaju „arhitektonski uređen prostor“ pre nego arhitekturu *par excellence*. U najvećem broju slučajeva, rani amfiteatri sagrađeni su tako što su u mnogome iskorišćene karakteristike terena na kome se gradi, ili su zidovima od cementa ograđeni zemljani nasipi. Kod najranijih slučajeva ne postoje podzemne prostorije (kao prethodno zabeležene na

Forumu) koje će predstavljati nezaobilazan detalj kod kasnijih, carskih amfiteatara. Kod pompejanskog amfiteatra, gde su gradski bedemi takođe iskorišćeni kao deo arhitekture *cavea-e*, rešenje hodnika kojim se ulazilo u amfiteatar je u najmanju ruku neuobičajeno. Ulaz je izgrađen sa spoljne strane, ulazilo se sa vrha amfiteatra, a postojala je mogućnost da na svom putu do sedišta susretnete gladijatore na putu do arene, jer su se hodnici ukrštali sa njihovim putanjama (Bomgardner 2000: 43; Welch 2007: 75-6). Na kraju, važno je napomenuti „funkcionalnu estetiku“ kako je naziva K. Velč, koja podrazumeva jednostavnu, neukrašenu fasadu Pompejanskog, ali i drugih ranih amfiteatara. Pompejanski amfiteatar je najstariji do sada potvrđeni kameni amfiteatar, koji je ujedno i najbolje dokumentovan. Sagrađen oko 70. g. p.n.e. i je korišćen je do erupcije Vezuva 79. g. n.e. kada je uništen čitav grad (Bomgardner 2000: 41; Cooley 2004: 44; Pedrazzi 2007: 82) . Doniran je od strane dvojice magistrata Porcija i Valgusa koji su postavljeni na čelo kolonije vojnih veterana nakon građanskog rata iz kojeg je Sula izašao kao pobednik. Magistrati su poklonili zemlju i podigli kameni amfiteatar kao dar rimskim kolonistima Pompeja, što je potvrđeno epigrafskim podacima. U približno isto vreme grade se stalni amfiteatri u u Kumama, Pestumu i Puteolima, u neposrednoj blizini Pompeja (Bomgardner 2000: 42).

U vreme ranog Carstva, već od Avgusta, pojavljuju se amfiteatri čije su fasade bogato ukrašene pre svega tzv. etrurskim stubovima, lukovima, ali i upotrebom kamena umesto ranijeg cementa (*Augusta Emerita, Luca, Lupiae*). Upotreba etrurskih stubova tumači se na dva načina koji se međusobno ne isključuju. Pre svega, smatra se da se od vremena Avgusta, amfiteatri podižu kao simbol i amblem Rima, njegove moći i monumentalnosti (Welch 2007). Za razliku od drugih javnih i religijskih građevina koje su u vreme Avgusta ukrašavane dorskim, jonskim i korintskim stubovima, etrurska varijanta je korišćena skoro isključivo na fasadama amfiteatra. Po ugledu na najstarije objekte u Rimu, poput hrama Jupitera Kapitolinskog, koji je ukrašen etrurskim stubovima, amfiteatri se oslanjaju na arhitektonsku tradiciju sopstvene starine. U ovom kontekstu etrurski

elementi arhitekture posmatraju se kao veza sa rimskom prošlošću i naglašava se mogućnost da su se na taj način amfiteatri obeležavali „rimskim“. S druge strane, insistiralo se na vezi gladijatorskih igara sa etrurskim poreklom, idejom koja je u to vreme bila široko prihvaćena (Welch 2007: 109). U vreme ranog Carstva, interesovanje za etrursku istoriju, umetnost i kulturu u Rimu je bila znatno pojačano. Pisana su različita književna dela sa etrurskom tematikom (poput *Etruscae* Valerija Flaka), a izvođena su u tradicionalnim etrurskim gradovima (Tarkviniji) koji su u to vreme već nosili sva obeležja rimskih urbanih centara. Između ostalog, zabeležen je i izvesni elitizam među patricijima kada su etrurski preci u pitanju, od kojih je najpozantiji Avgustov prijatelj i saradnik Mecena (Harris 1971: 14).

Avgustova vladavina važna je iz više razloga za istoriju gladijatorskih igara. Pored toga što im daje dozu „rimskosti“ koristeći monumentalne ukrase na spomenicima, istovremeno donosi nekoliko zakona i uredbi koje se tiču uređenja ovog aspekta društvenog života Rima. Jedan od najznačajnijih zakona je svakako *Lex Iulia Theatralis* koji uređuje raspored sedenja u amfiteatrima, strogo odvajajući posetioce po svom društvenom, ekonomskom, političkom ili religijskom statusu, tako da je vrlo precizno određeno mesto grupe posetilaca u amfiteatrima (Futrell 2006: 81). U njegovo vreme se na novcu po prvi put pojavljuje naziv *amphitheatrum* koji ulazi i u klasične tekstove, umesto ranijeg korišćenog termina *spectacula*, potvrđenog na epigrafskim spomenicima. Upravo na samom početku Avgustove vladavine, Rim će dobiti prvi stalni amfiteatar izgrađen na Marsovom polju (Futrell 2006: 61). Statilije Taur, nakon uspešnih kampanja u Africi izgradio je amfiteatar od kamena i drveta, na ravnom polju, po prvi put bez oslanjanja na fizičke karakteristike terena. Iako nas izvori obaveštavaju o „kamenom“ amfiteatru, okolnost da je ova zgrada u potpunosti uništena tokom velikog požara 64. g.n.e. navodi nas na zaključak da je za jedan deo zgrade bilo korišćeno drvo. Na jednom fragmentu reljefa, otkrivenog u Rimu, prikazan je amfiteatar izgrađen od kamena sa drvenim gredama na poslednjem spratu, a za koji se pretpostavlja da predstavlja prvi rimski amfiteatar (Welch 2007: 70). O važnosti ovog amfiteatra,

svedoče brojni tekstovi u kojima se govori o Avgustovim igrama u amfiteatru, Tiberijevim igrama posvećenim svom ocu ili Kaligulinim igrama u Septi i amfiteatru (Welch 2007: 114-115).

Kao i u Pompejima, gde su prvi stalni amfiteatar podigli Sulini generali za vojne veterane, tako je prvi stalni amfiteatar u Rimu podigao Avgustov general. Veza monumentalnih amfiteatara sa vojničkim etosom, naglašena je i u odabiru mesta za izgradnju – Marsovo polje, mesto gde se vekovima okupljala rimska vojska. Amfiteatar Statilija Taura posmatra se kao veza između ranih republikanskih građevina sa „funkcionalnom“ estetikom i imperijalnih sa bogato ukrašenim fasadama. Ipak, u imperijalnom periodu, pored veličanstveno ukrašenih građevina u Veroni, Puli ili Rimu (Koloseum), gradi se i veliki broj „vojničkih“ amfiteatara uglavnom na granicama Carstva, poput onih u Karnuntumu i Akvinkumu (Welch 2007: 127). Statilijev amfiteatar, uništen je u požaru 64.g.n.e. i nikad nije obnovljen. Drvenu verziju amfiteatra, Neron je izgradio u okviru svoje *Domus Aurea*, ali će Rimljani morati da čekaju na dinastiju Flavijevaca kako bi dobili novi stalni amfiteatar.

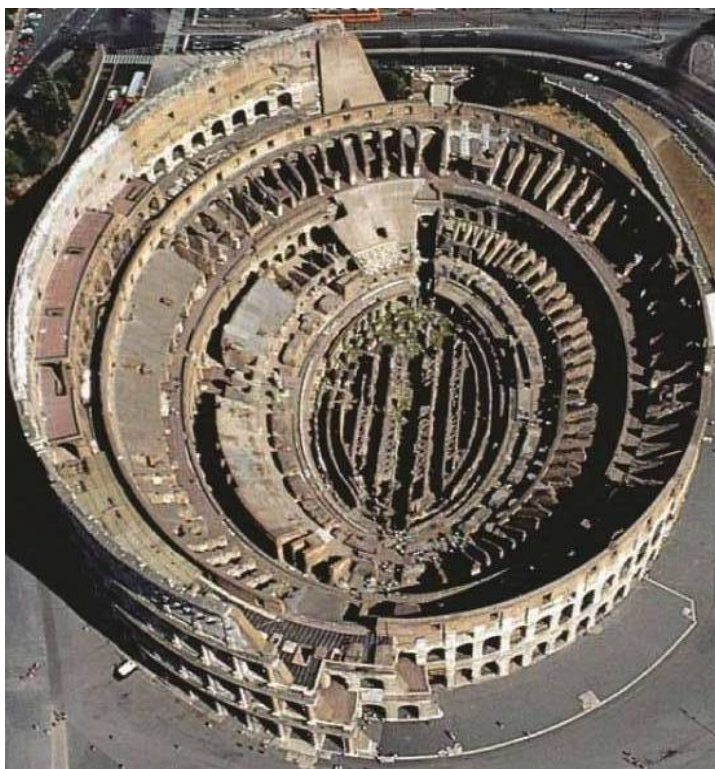
Nakon velikog požara u Rimu, Neron je oduzeo veliku površinu zemljišta u samom gradu za potrebe izgradnje veličanstvene palate *Domus Aurea* u okviru gradskih zidina. Sve do ovog trenutka, rimski carevi nisu imali palate u okviru grada, već su živeli u rezidencijalnom delu Palatina, a svoje luksuzne letnjikovce gradili su van gradskim zidina. Utoliko je ogorčenost rimskih građana bila veća, koji ne samo da su ostali bez svojih kuća, već je Neron zemlju proglasio svojom i izgradio ogroman luksuzni kompleks koji se sastojao od rezidencijalnih zgrada, ali šuma, pa čak i jednog veštačkog jezera. Pored jezera, stajala je ogromna carska statua, izvedena po uzoru na Apolona, ali sa Neronovim likom koja je nazivana Kolosom, zbog svoje sličnosti sa Rodoskim Kolosom (Bomgardner 2000: 3; Boatwright 2004: 386). Zbog ovakvih okolnosti, Neron je često kroz istoriju bio optuživan za izazivanje požara, a pored toga je označen kao jedan od najgorih careva rimske države. Nakon Neronove smrti i jednogodišnjeg civilnog rata, nazivanog još i godinom četiri cara, na vlast dolazi jedan od najsposobnijih

Neronovih generala – Vespazijan. Za razliku od osnivača prethodne dinastije, Avgusta, koji je svoje poreklo vukao od porodice Julija Cezara, a samim tim i boginje Venere, Vespazijan je imao problema kada su ugled porodice, tradicija i slavni preci u pitanju. Da bi učvrstio dinastiju i njeno božansko pravo na vladanje, Vespazijan je jednim potezom uspeo da postigne dvostruku dobit. Započeo je izgradnju kamenog amfiteatra na jednom od najomraženijih mesta u gradu – veštačkom jezeru *Domus Aurea* (Kleiner 2007: 127). Na taj način, poklonio je građanima veličanstvenu građevinu namenjenu isključivo njihovoj zabavi, a istovremeno je „vratio“ građanima zemlju koju je prethodno nepravedno oduzeo Neron. Amfiteatar je među Rimljanima tokom njegove prvobitne upotrebe bio poznat kao Flavijevski amfiteatar, da bi ime Koloseum dobio kasnije, po imenu Neronove statue koja se nalazila neposredno uz amfiteatar.

Vespazijan je započeo izradnju amfiteatra uz pomoć plena otetog u Judeji tokom gušenja ustanka, da bi otvaranje bilo održano 80. godine u vreme njegovog starijeg sina Tita. Konačan izgled i forma, bili su ipak postignuti u vreme poslednjeg flavijevskog cara – Domicijana (Bomgardner 2000: 30) . Koloseum predstavlja najveći amfiteatar sa prostora rimskog carstva, sagrađen je na ravnom prostoru od kamena, ukrašen spoljnim stubovima i lukovima ispod kojih su stajale skulpture bogova i zaslužnih Rimljana. Sastojao se od četiri sprata, od kojih je poslednji bio predviđen isključivo za stajanje, i to za najsiromašnije delove građanstva. Spoljna fasada takođe je bila različito ukrašena tipovima apliciranih stubova (etrurskih, jonskih i korintskih), jasno odvajajući spratove sa spoljne strane. Mesta za posmatranje unutar amfiteatra (*cavea*) podeljena su na pet vertikalnih nivoa – *podium*, *imma cavea*, *media cavea*, *summa cavea* i *summum meaniannum in ligneis*. Svaki od nivoa bio je horizontalno podeljen na grupe koje su bile predviđene za različite posetioce – Vestalke, Arvalsko bratstvo sveštenika, senatore (Bomgardner 2000: 19).

Slika 8. Koloseum, spoljna fasada (fotoarhiva M. Janković)

Slika 9. Koloseum, unutrašnjost (Kleiner 2007: 127)

Redovi najbliži areni bili su predviđeni za najuglednije građane, dok su na posljednjem spratu stajali najsiromašniji delovi rimskog građanstva. Sama arena predstavljala je složen arhitektonski sklop. Od podijuma je bila odvojena visokim, glatkim zidom, a ponekad je razapinjana i metalna mreža kako bi posmatrači bili dodatno zaštićeni. Pod arene je bio specijalnim otvorima povezan sa hipogeumom – podzemnim spletom hodnika i prostorija u kojima su pripremane životinje i gladijatori pred početak borbe. Specijalnim liftovima od poluga, čekrka i užadi životinje i ljudi su bili prebacivani na nivo poda arene. Većinu vremena, pod arene je bio pokriven peskom koji je krv ranjenih i poginulih brzo upijao. U posebnim prigodama, dno arene je bilo hermetički zatvarano i ispunjeno vodom kako bi se priredile *naumachiae*, koje su do izgradnje Koloseuma bile priređivane na Tibru, a posebnu pogodnost za posmatrače u Koloseumu predstavljala je pokrivka (*vela, velarium*) koja je na vrhu amfiteatra, uz pomoć sistema jarbola bila razapeta iznad posmatrača, kako bi ih štitila od sunca. Kada je reč o arhitekturi Koloseuma, na njegov konačan izgled uticale su građevine podignute u prethodnom periodu. Ovde se pre svega misli na Marcelov, i nešto stariji Pompejev teatar, kao i na amfiteatar Statilija Taura. Način na koji su izvedeni ukrasi na fasadi Flavijevskog amfiteatra, direktno su preuzeti sa starijih spomenika i integrisani u jedan monumentalni sklop (Kleiner 2007: 130).

Koloseum je u svakom pogledu predstavljao centralnu tačku urbanog Rima. Njegova monumentalnost i luksuz svedočili su o uspehu, ugledu i moći kako carske porodice Flavijevaca, tako i same rimske države. Društvena hijerarhija iskazana kroz raspored sedenja u amfiteatru potvrđivala je društvene relacije svakodnevnice, a moć i ugled rimske imperije iskazivane su i predstavljane kroz performanse borbi gladijatora, pogubljenja rimskih neprijatelja i varvara ili kroz režirane scene lova na divlje i egzotične životinje sa krajeva Carstva. Upravo iz ovih razloga, Koloseum zaslužuje svu pažnju istraživača, kao mesto na kojem se ukrštaju, održavaju i bore različiti društveni identiteti. Svaki aspekt amfiteatra – monumentalnost arhitekture, podeljenost posmatrača, jasno izdvajanje socijalnih grupa, ceremonijal, predstave životinja i ljudi, privid o odlučivanju o nečijem

životu – predstavlja neiscrpan izvor podataka za istraživače koji se bave društvenim odnosima Rima, kako u samom rimskom društvu, tako i u odnosu na svet koji ih okružuje.

U svakom slučaju, izgradnja imperijalnih amfiteatara doživljava vrhunac u vreme dinastija Julio-Klaudijevaca i Flavijevaca, kada je izgrađen veliki broj amfiteatara u provincijama (*Puteoli, Florentina, Augusta Pretoria, Salona, Burnum, Pola, Arelate, Nemausus, Camulodunum, Aquincum,...*). Nakon dinastije Antonina izgradnja amfiteatra je sve ređa, u 2.veku izgrađen je jako mali broj amfiteatara, da bi u trećem veku bila podignuta samo dva amfiteatra u *Thysdrusu* (El Jem, Tunis) i *Amphitheatrum Castrense* u Rimu koji je ustvari predstavljao lični carski amfiteatar u okviru palate Elegabala (Bomgardner 2000: 200). Pored vidnog opadanja izgradnje novih građevina, primetno je i sve ređe održavanje gladijatorskih igara. Od kraja 3. veka, one se organizuju veoma retko, da bi bile potpuno ugašene sredinom 5. veka.

Većina amfiteatara je kasnije delimično korišćena za druge namene, ili su obeleženi kao mesta na kojima su stradali hrišćani. Ipak, veliki broj ovih spomenika je potpuno uništen, pogotovu kada se radi o manjim građevinama na obodima carstva. Flavijevski amfiteatar, bez obzira na njegovu namenu, predstavlja skoro već 2000 godina važnu tačku urbanog pejzaža Rima. Iako je veći broj spomenika koji je povezivan sa paganskim ritualima i običajima srušen u vreme jačanja hrišćanstva, Koloseum je uspeo da bude sačuvan sve do današnjih dana. Njegova namena je tokom vremena menjana – korišćen je kao fabrika vune, kao utvrđenje, da bi u jednom trenutku čak kamen sa Koloseuma bio odnošen za izgradnju srednjevekovnog Rima. U 18. veku papa Benedikt XIV je konačno zaštitio amfiteatar, dao da se njegovi delovi obnove i rekonstruišu, a spomenik je sačuvan kao mesto mučeništva ranih hrišćana (Bomgardner 2000: 31). Poslednji detalj obeležavanju mesta hrišćanskih mučenika predstavlja krst postavljen u vreme fašističkog režima u Italiji (Hopkins and Beard 2005: 175)

Arhitektonskim odlikama amfiteatra, republikanskim i imperijalnim, bavilo se više autora koji su definisali osnovne tipove, odnosno „familije“ ovih spomenika

(Golvin 1988, 1990; Bomgardner 1992, 2000; Welch 2007). Veliki broj amfiteatara, kao i građevina koje služe istoj nameni, zahtevao je brižljivu sistematizaciju. Jedno od najkompletnijih monografija te vrste je Golvinovo sveobuhvatno delo *L'amphitheatre romain: Essai sur la theorisation de sa forme et de ses fonctions* (1988) u kojem se pre svega bavi tipologijom i sistematizacijom amfiteatra, podelivši ih pritom na otvorene (nadzemne) strukture, građevine delimično ukopane u tlo, nedovršene i hibridne strukture (Golvin 1988). Golvinova tipologija je značajna jer predstavlja temelj istraživanja svih kasnijih radova koji su se bavili amfiteatrima (npr. Bomgardner 2000). Kriterijumi na osnovu kojih je njegova tipologija izvedena, kao i argumentacija za svaku od grupa mogu se dovoditi u pitanje (Dodge 1992: 268), ali ostaje činjenica da je Golvinovo delo jedno od najkompletnijih i najuticajnijih dela koja se bave ovom temom. kada govorimo o Golvinovoj metodologiji, smatram da je značajno pomenuti sličnost njegove tipologije sa onom Ejnara Digvea, objavljenom nekih 40 godina ranije. Naime, Digve takođe razlikuje "šuplje" građevine, odnosno one sa hodnicima i svodovima ispod gledališta i one koje to nemaju, odnosno koje se naslanjaju na okolni teren (Dyggve 1933: 40). S obzirom na činjenicu da i Digve i Golvin pišu na francuskom, treba uzeti u obzir mogućnost da je Golvin preuzeo tipologiju od svog prethodnika. Pored tipološkog određenja amfiteatra, J.C. Golvin se bavio i njihovom distribucijom. Uvidevši da najveći broj građevina potiče iz zapadnog dela Carstva u kom je preovladavao latinski jezik, prepoznao je važnost specifičnosti lokalnih konteksta u kojima su gladijatorske igre održavane u istočnom delu carstva. Igre su mogle i bile su najčešće održavane u prepravljanim teatrima i stadijumima širom istočnog dela, a sličan običaj zabeležen je i u rimskoj Galiji (Golvin 1988; Potamianos 2011: 35). Ovakav kontekst održavanja igara na za to „nepredviđenim“ mestima umnogome otežava kompletnu sliku, uvodeći mogućnost da su borbe u manjem ili većem obimu mogle biti održavane u većini javnih građevina poput teatra, foruma, kurija, itd (Jory 1986: 539, Golvin 1988: 237-247).

Kada govorimo o različitim tipovima amfiteatara, razlike među njima odnose se pre svega na način izgradnje, odnosno na korišćenje odlika terena koji je zatim blago modifikovan (Pompeji) ili gradnju amfiteatra na nivelisanom terenu (Koloseum, amfiteatar S. Taura). Generalna razlika koja se najčešće pravi između republikanskih i imperijalnih građevina, odnosi se na rudimentarnost i jednostavnost ranijih, odnosno složenost i luksuznost mladih spomenika. Ipak, ovakvu podelu otežava okolnost da su „vojni“ amfiteatri na granicama carstva (npr. Akvinkum, Karnuntum) upravo karakteristični po svojoj jednostavnosti iako su izgrađeni u vreme Carstva. Detaljna tipološka određenja za ovu vrstu spomenika mogu poslužiti u svrhu lakšeg datovanja, pa zatim i poređenja sa istovremenim amfiteatrima, pogotovu kada se radi o provincijskim kontekstima. Ipak, mora se voditi računa o lokalnim potrebama, mogućnostima i na kraju namena.

Amfiteatri u Dalmaciji

Do danas je potvrđeno postojanje svega tri amfiteatra u rimskoj Dalmaciji, uključujući i objekat srušen u Zadru u 17. veku. Za razliku od salonitanskog amfiteatra koji je skoro u celini bio vidljiv do 13. veka, i čiji su spoljni zidovi bili delimično vidljivi sve do početka 19. veka kada su počeli prvi radovi, burnumski amfiteatar je otkriven tek 200 godina nakon prvih radova u Saloni. S obzirom na kontekst otkrivanja, korišćene metodologije i načina prezentovanja, podaci kojima danas raspolažemo o ova dva sačuvana amfiteatra su raznorodni.

Datum podizanja amfiteatra u Saloni je trenutno predmet rasprave. Naime, na osnovu ranijih istraživanja, smatrano je da salonitanski amfiteatar potiče iz perioda oko 170. godine, kada su u vreme Marka Aurelija podignuti spoljni bedemi Salone, koji su ugrađeni u deo spoljne fasade amfiteatra (Cambi 1979: 246; Bomgardner 2000: 198). Jedan od prvih istraživača amfiteatra, Frano Bulić, smatrao je da je amfiteatar izgrađen ranije, verovatno u vreme Klaudija (41-54. g.n.e.). Svoje zaključke Bulić je doneo na osnovu sačuvanog natpisa otkrivenog u

ruševinama koji govori o izvesnom Zosimu Sekstu koji je sagradio amfiteatar. Odlike natpisa i njegova rekonstrukcija teksta pružili su Buliću argumente za ovu tezu (Bulić 1986: 74). Ejnar Digve se u svojoj monografiji o amfiteatru takođe bavio ovim natpisom, ali je smatrao da nije očuvan u dovoljnoj meri da bi pokazao ime donatora i vreme gradnje. On je ipak pretpostavio da je postojao jedan raniji objekat na mestu stalnog amfiteatra Salone, koji u njegovo vreme više nije bio sačuvan. Izgradnju bedema i njihovo uklapanje u fasadu amfiteatra datirao je previše kasno u 536. godinu i vreme gotsko-vizantijskih ratova (Dyggve 1933: 139-140). Poslednje prepravke na salonitanskom amfiteatru su najverovatnije izvedene u vreme Dioklecijana, kada je sagrađen poslednji sprat od drveta, uređen u kamenu i kada su dozidani podzemni hodnici ispod arene (Wilkes 1969: 385; Bomgardner 2000: 198; Buovac 2012a: 90). Iz tog perioda (304. g.n.e.) potiču i podaci koji se tiču poslednjih zabeleženih spektakala u amfiteatru Salone. Poslednji period korišćenja amfiteatra pripada periodu ranog srednjeg veka. Poslednjim iskopavanjima amfiteatra, otkriveni su kapiteli sa akantovim lišćem, datovani u 5. i 6. vek naše ere, slični onima koji su otkrivani u ranijim istraživanjima Karare, Digvea i Bulića. Stubovi sa ovakvim kapitelima su verovatno ukrašavali neku od prostorija koje su u tom periodu korišćene kao martirijumi. Bulić pretpostavlja da je deo amfiteatra u toku gotsko-vizantijskih ratova, bio pretvoren u utvrđenje (Bulić 1927). U centru arene nalazila se podzemna pravouglava prostorija povezana hodnicima sa oratorijumima smeštenim u gledalištima. Prostorija je bila ukrašena freskama na kojima su prikazani mučenici stradali za vreme Dioklecijanovih progona Hrišćana s početka 4. veka (Bulić 1927). Među njima, sačuvalo se ime đakona Asterija, koji je i sahranjen na obližnjoj nekropoli u Kapljuču (Jeličić Radonić, Sedlar 2011: 74). Među pogubljenim Hrišćanima, pominju se i salonitanski biskup Dujam, kao i četvorica pripadnika lične Dioklecijanove garde (Bulić 1986: 75), koji su takođe verovatno prikazani na freskama u oratorijumu.

Pažljiva istraživanja iz 2005. i 2006. godine, pokazala su da je amfiteatar ipak stariji od onoga što se do tada smatralo, a svakako stariji u odnosu na

pomenute bedeme. Objekat je verovatno započet u vreme julijevsko-klaudijevske dinastije, a završen u vreme Flavijevaca (Jeličić Radonić 2008: 42), što trenutak izgradnje salonitanskog amfiteatra stavlja u skoro isto vreme sa završetkom izgradnje amfiteatra u Burnumu (Cambi i dr. 2006: 13; Glavičić i Miletić 2009: 76). O izgradnji salonitanskog amfiteatra govori i natpis otkriven na ostrvu Braču gde se eksploatisao kamen za gradnju salonitanskih spomenika (kat. br. 56). U sačuvanom natpisu, pominje se centurion 3. kohorte (*Alpinorum Antoninianum*) Vibije Vibijan, koji je zadužen za nadgledanje radionice za radove na amfiteatru (Kirigin 1979a; Buovac 2011). Na osnovu natpisa i podataka koje nam on pruža, pre svega ime kohorte koje se vezuje za dinastiju Antonina iz 2. veka, spomenik je datovan u isto vreme. S obzirom na nove podatke iz 2006. godine, teško je pretpostaviti da natpis koji potiče iz 2. veka zapravo govori o prvobitnoj izgradnji amfiteatra. U svetlu tih podataka, autori su više skloni tezi da se na spomeniku govori o radionici koja je preuređivala amfiteatar u vreme podizanja gradskih bedema, što se takođe uklapa u postojeće vremenske okvire.

Kako veći deo salonitanskog amfiteatra nije očuvan, kada govorimo o njegovom izgledu, moramo se osloniti na pažljiva iskopavanja i rekonstrukcije koje su predlagane u poslednjih 80 godina, počevši sa Ejnarom Digveom. Digve je na osnovu rasporeda i broja pilona koji su nosili gledalište pretpostavio da je amfiteatar u Saloni imao tri sprata, od kojih su dva na nižem nivou bila za sedenje a poslednji na vrhu za stajanje. Severna strana amfiteatra ležala je na prirodnoj padini, a zapadna je u 2. veku spojena sa bedemima grada. Bedemi su zatvorili spoljnu fasadu i arkade amfiteatra sa zapadne i delimično severne strane. Samo su južna i istočna strana objekta bile u potpunosti podržane nosećim stubovima. Kapacitet mesta za sedenje koje Digve predviđa iznosio je oko 16 - 17 000, a Bulić čak 18- 20 000, što je značilo da je salonitanski amfiteatar na devetom mestu po veličini ovih objekata u Carstvu (Bulić 1986: 74). Istraživači ovog amfiteatra podvlače činjenicu da objekat veoma liči na umanjenu repliku rimskog Koloseuma, po čijem uzoru je verovatno i pravljen, što bi opet značilo da je konačan izgled salonitanski amfiteatar dobio u vreme dinastije Flavijevaca, ili u periodu nakon

toga. Spoljašnje fasade imale su otvore u vidu arkada, sa dorskim i korinjskim polustubovima, čiji su kapiteli otkriveni na prostoru amfiteatra tokom arheoloških istraživanja. Pored pomenutog natpisa sa eventualnim imenom donatora, otkriven je i fragment natpisa (AMPHITH...) koji je verovatno stajao na nekom od ulaza objekta (kat.br. 59). Veličina i izgled slova jako su slični onima na natpisu koji je stajao u burnumskom amfiteatru (kat.br. 58), pa je i ovo jedan od argumenata za datiranje gradnje amfiteatra u vreme Flavijevaca (Jeličić Radonić 2008: 41). Salonitanski amfiteatar pripadao bi tipu Golvinovih amfiteatara sa "šupljom" konstrukcijom, odnosno amfiteatrima koji su podignuti na ravnom terenu, bez obzira što se jednim svojim delom naslanja na prirodnu padinu (Golvin 1988: 206-7, #181). Ovakav tip predviđa pre svega postojanje hodnika i prolaza ispod nivoa gledališta, za razliku od amfiteatra gde je gledalište naslonjeno na okolni teren, pri čemu nije ostavljen prostor za izgradnju unutrašnjih koridora. Zahvaljujući viševjekovnom odnošenju kamena sa salonitanskog amfiteatra, dobar deo informacija koje se tiču konstrukcije gledališta, kao i eventualnih natpisa i obeležja sedišta i ulaza je izgubljen. Iz tog razloga, predmeti sačuvani u privatnim zbirkama ili uzidani u seoske kuće, poput onih u Paraćima (kat. br. 57, 62-64) predstavljaju važan izvor podataka za rekonstrukciju tog dela amfiteatra (Jeličić Radonić, Pereža 2011). Naime, porodične kuće porodice Parać sagrađene su delom pored, a delom nad samim amfiteatom, koristeći ostatke objekta kao temelj. Tokom 19. veka, na ovom prostoru su Paraći imali svoja imanja, te se u areni amfiteatra nalazio i njihov vinograd. U danas sačuvanim kućama Paraća ugrađen je veliki broj spomenika – delova amfiteatra koji se od 17. veka koristio kao izvorište građevinskog materijala, ali i od nadgrobnih spomenika sa zapadne nekropole Salone (Jeličić Radonić, Pereža 2011: 44).

Burnumski amfiteatar, iako je najverovatnije građen u isto vreme, drugačiji je od salonitanskog. Mada se za postojanje rimskog logora u Burnumu znalo već duže vreme, a neki od istraživača su poput Bulića i Maruna (Marun 1998), već pretpostavljali postojanje amfiteatra, arheološka istraživanja nisu bila obavljena sve do 2003. godine. Smatralo se da prostor na kome je otkriven amfiteatar u

stvari predstavlja prirodnu vrtaču, i da nije ni u kakvoj vezi sa obližnjim legionarskim logorom. U nekoliko istraživačkih kampanja, amfiteatar je za sada samo delimično istražen, pa su i podaci kojima raspolažemo u dobroj meri ograničeni. Zanimljivu pojedinost predstavlja “podudarnost” da su oba sačuvana amfiteatra Dalmacije imala dve manje više istovremene građevinske faze. Tokom istraživanja objekta u Burnumu, otkrivena je velika količina pokretnog materijala, koja do danas većim delom nije publikovana, izuzev predmeta od stakla (Borzić 2008; 2011a; 2011b). Međutim, nalaz novca - sestercija i dupondija kovanih isključivo u vremenu od vladavine Avgusta do vladavine Klaudija, govore u prilog tome da je objekat mogao biti sagrađen u vreme Klaudijeve vlade ili nešto nakon toga. Pažljivim praćenjem stratigrafije, istraživači su povezali ove nalaze sa prvom građevinskom fazom tokom koje su izrađeni arena, podijum i deo auditorijuma. Autori pretpostavljaju da je prva faza izgradnje amfiteatra u Burnumu, u vezi sa statusom legija koje u to vreme borave u Dalmaciji – VII i XI. Naime, nedugo posle dolaska Klaudija na vlast, 42. godine, guverner provincije Dalmacije Lucije Aruncije Skribonijan, pokušao je da iskoristi legiju VII i XI, kako bi pobunom došao na carski presto. Međutim, zbog loših predznaka, legionari su odbili poslušnost guverneru, pa je pobuna ugušena pre nego što je i počela. Legije koje su ostale verne Klaudiju dobijaju titulu *Claudia pia fidelis*. Smatra se da je upravo u ovo vreme podignut objekat za spektakle u Burnumu, možda kao nagrada vernim vojnicima (Cambi i dr. 2007: 19).

Autori dalje pretpostavljaju da su prve radove na amfiteatru izveli pripadnici XI legije, koja je 68. godine u vreme civilnog rata u Italiji napustila područje Dalmacije, a da su konačan izgled dali pripadnici III Flavije, koja je ovde smeštena nakon rekonstrukcije legije. Međutim, vojnici ove legije uživaće u amfiteatru tek nekih desetak godina, jer će i oni napustiti Burnum 86. godine i preći u Gornju Meziju, gde će podići stalni logor u Singidunumu, slično VII Klaudiji koja je nekoliko godina pre toga prešla u istu provinciju i podigla logor u Viminacijumu. Upravo okolnost da su vojnici III legije u Burnumu imali svoj amfiteatar, navodi neke od istraživača da pretpostave postojanje ovakvog objekta

na prostoru današnjeg Beograda (Vujović 2012: 21). Druga građevinska faza se ogledala pre svega u popravkama i proširenjima postojećeg objekta. Tom prilikom je amfiteatru dodat novi prsten zida oko arene i postavljen je monumentalni natpis iznad glavnog ulaza. Natpis koji je, i pored preloma, sačuvan u dobrom stanju nosi naziv donatora - cara Vespazijana, ali i podatke o njegovim titulama u godini u kojoj je tabla sa natpisom postavljena. Na osnovu podataka o broju konzulskih i tribunskih ovlašćenja (*tribunicia potestates*), natpis je vrlo precizno datovan u 76-77. godinu n.e. (Cambi i dr. 2006: 13; Glavičić i Miletić 2009: 77). Objekat je većim delom naslonjen na okolni teren vrtače, a za sada nisu otkriveni hodnici ispod gledališta, niti ispod arene. Tokom arheoloških radova otkriveni su brojni stubovi, neki od njih sa grafitima vojnika koji su učestvovali u izgradnji amfiteatra, ali u sekundarnom kontekstu, te za sada nije moguće odrediti njihovu tačnu poziciju unutar objekta. S obzirom da gledalište još uvek nije do kraja istraženo, autori su oprezni sa predviđanjem broja posetilaca koje je amfiteatar mogao da primi, ali su cifre koje se predviđaju daleko manje u odnosu na salonitanski amfiteatar – oko 6000 (Glavičić i Miletić 2009: 81), odnosno najviše 10000 posetilaca (Cambi i dr. 2006: 26). U amfiteatar se ulazilo preko četiri ulaza, dva glavna na užim stranama elipse i dva sporedna na širim stranama, koji su postavljeni van centralne ose. Zanimljiv podatak o ovom amfiteatru je otkriće prostorije u severozapadnom delu građevine u kojem je stajao oltar od kojeg je danas ostao sačuvan samo otisak. Rukovodioci istraživanja pretpostavljaju da se radi o svetilištu Nemeze što kako smo videli, predstavlja prilično čestu praksu u amfiteatrima Carstva (Glavičić i Miletić 2009: 80). O kasnijoj upotrebi amfiteatra, kao ni o datumu prestanka upotrebe za sada nema pouzdanih podataka. Radovima na prostoru južno od amfiteatra potvrđeno je i postojanje vojničkog vežbališta, koje kao i amfiteatar ima dve faze gradnje – jednu stariju u vreme Klaudija, i jednu mladju u vreme Vespazijana (Glavičić i Miletić 2012: 35).

Amfiteatar o kojem imamo najmanje podataka je onaj iz Zadra (kat.br. 3), koji je u potpunosti uništen. Tokom 17. veka usled opasnosti od turskih napada, Venecijanci su potpuno razgradili objekat, a materijal iskoristili za podizanje

utvrđenja. Ovaj događaj, zabeležen je u prepisci između izvesnog Šime Ljubavca i Ivana Lučića Trogiranina, iz koje saznajemo da su sve do tog trenutka ostaci amfiteatra bili vidljivi. Venecijanski providur Antonio Bernardo srušio je objekat kako bi obezbedio građevinski materijal za podizanje utvrđenja i bedema, a postavio je tablu sa natpisom u kojoj sa žaljenjem obaveštava o objektu koji se nekad nalazio na tom mestu i gde su se odigravale gladijatorske igre (Suić 1976: 171; Ilakovac 1982: 209; Buovac 2011: 59). Na žalost, danas ne raspolažemo nikakvim podacima o izgledu i nameni ovog objekta, a ne pominje se ni u natpisima i klasičnim tekstovima iz perioda kada je bio u funkciji. Ne možemo znati ni kada je izgrađen, niti do kog perioda je bio u prvobitnoj upotrebi, te stoga neće ni biti predmet rasprave ovog rada, osim kada je u pitanju opšta distribucija nalaza. Iako su na ovom prostoru potvrđena samo tri amfiteatra, u poslednje vreme se javlja tendencija ka povećanju ovog broja, pa se na osnovu nekih posrednih dokaza oni pretpostavljaju u *Corinium*-u, *Aequm*-u i *Tilurium*-u (Buovac 2007; 2011; 2012a). Međutim, ovi podaci za sada nisu arheološki potvrđeni, te kao ni izgubljeni zadarski amfiteatar neće ući u raspravu o dalmatinskim amfiteatrima.

Kada se posmatra distribucija pokretnih nalaza koji se dovode u vezu sa gladijatorskim igrama i spektaklima, primećuje se izvesna pravilnost. Naime, najveći broj nalaza ovih predmeta potiče iz neposredne okoline amfiteatara (karta 2.). Daleko najveći broj nalaza potiče iz same Salone, ili njene neposredne okoline, dok su ostali nalazi raspoređeni u okolini Burnuma, odnosno u okolini nekadašnjeg amfiteatra u Zadru. Druga uočljiva pravilnost je da se naspram relativne blizine tri dalmatinska amfiteatra, primećuje nedostatak sličnih objekata severno ka Puli, odnosno južno ka Dirahijumu. Ne treba zaboraviti da su se ovakvi spektakli mogli održavati u drugim objektima, poput teatra i gradskih trgova. Međutim, jedini teatar koji se nalazi u gradu koji nema amfiteatar nalazi se na Visu, ostrvu koje je u neposrednoj blizini Salone. Druga stvar o kojoj treba voditi računa kada se predviđaju mesta za održavanje igara, je ne/mogućnost da su amfiteatar mogli koristiti i gradovi iz neposredne blizine. Sličan primer je potvrđen

čuvenom pobunom u amfiteatru u Pompejima, kada su se građani Pompeje potukli sa građanima obližnje Nucerije koji su došli da prate gladijatorske borbe (Bomgardner 2000: 50-1).

Amfiteatri i njihova uloga u urbanizaciji i kulturnim transformacijama provincije Dalmacije

Tradicionalno, rimska imperijalna politika se označava kao agresivni odnosno ofanzivni, i pasivni, odnosno defanzivni imperijalizam. Granice Carstva posmatrane su kao fluidne zone na kojima se grade odbrambeni sistemi utvrđenja. Ovakva „podela“ rimske politike uslovlila je dalje traganje i prepoznavanje sličnih primera kroz istoriju gde su Rimljani „morali“ da osvajaju određene delove svoje teritorije kako bi odbranili stanovništvo ili se pobrinuli za dobrobit države, nasuprot teritorija koje su osvajane zbog određenih razloga – osvete, časti, i na kraju resursa. U poslednje vreme, pojavljuju se radovi koji rimski imperijalizam posmatraju kao strategiju za upravljanje određenom teritorijom koja se nalazi u okviru Carstva (Džino 2010; 2013). U takvom kontekstu razlikuju se postupci i namere imperijalne vlasti kada se govori o imperijalnoj periferiji, odnosno granici imperije. Iz čitavog niza razloga, kao što su nemogućnost odbrane teritorije ili njenog ugrožavanja sa teritorije van granica Carstva, granica je pomerana daljim osvajanjima, a prethodna granica bi u tom slučaju postajala imperijalna periferija, prema kojoj bi se administracija ponašala na potpuno drugačiji način. Umesto regrutovanja vojske, naplaćivanja poreza i podizanja odbrambenih sistema, rimska administracija je investirala, najčešće građevinskim projektima, u provinciju kako bi je uključila u sastav Carstva. Ova hipoteza ne podrazumeva isključivo geografske faktore kada je granica u pitanju, već i političku situaciju u provinciji i van njenih neposrednih granica. „Investicije“ u provinciji ogledale su se u osnivanju kolonija, urbanizaciji naselja, podizanju puteva ali i u administriranju lokalnih zajednica, koje su najčešće bile drugačije organizovane pre dolaska Rimljana. Deljenje

građanskog prava u periodu pre 212. godine, kada Karakalnim dekretom svi stanovnici Carstva postaju i njeni građani, jako je važno za organizaciju lokalnog stanovništva. Time se određeni pojedinci uključuju u sistem rimske administracije, imaju prava na učešće u vlasti, a samim tim zauzimaju važan položaj u lokalnim društvima, jer su svojim kompetencijama kvalifikovani za učešće kako u lokalnim zajednicama, tako i u rimskoj administraciji. Ovakvi slučajevi zabeleženi su u više navrata na epigrafskim spomenicima Dalmacije (Rendić 1967; Džino 2013). S druge strane, administriranje naselja u Dalmaciji podrazumevalo je, kao što smo videli, i reorganizaciju prostora. Kao i u drugim slučajevima, rimska vojska je nakon osvajanja nagrađivala saveznike, a kažnjavala one koji su pružali otpor. Mnoga naselja i populacije su reorganizovane raseljavanjem, promenom političkog uticaja ili preraspodelom moći među lokalnom elitom. U nekoliko slučajeva, otkriveni su spomenici u kojima vojni zapovednici rimske vojske rešavaju sporove lokalnih naselja, pa se pretpostavlja da su, još u vreme Cezara, upravljali nekim od lokalnih civitata. Pored vojnih zapovednika, dalmatinskim naseljima su upravljali lokalni princepsi i prepoziti, iz čijih spomenika saznajemo da su verovatno predstavljali pripadnike lokalnih elita koji su dobijanjem građanskog prava učestvovali u upravljanju svojih zajednica. Ipak, u okviru same provincije primetna je nesrazmernost po pitanju urbanizacije njenih delova. Dok je primorski deo, gde je urbanizacija započeta sa osnivanjem grčkih kolonija, u dobroj meri urbanizovan (mreža puteva, vodovoda, naselja sa javnim građevinama i civilnom arhitekturom), zaleđe severno od dinarskih planina pruža sasvim drugačiju sliku. Sve do Panonije, na ovom prostoru ne postoje kolonije, a municipijumi su koncentrisani oko rudarskih centara. Na ovakvu nejednakost, pre svega u urbanizaciji prostora provincije, mogli su uticati priroda terena, ali i neki drugi faktori, poput činjenica da gradovi na primorju nisu građeni „ni iz čega“ već su se Rimljani oslanjali na arhitekturu i urbana rešenja već postojećih gradova (Suić 1976: 26). Možemo samo pretpostaviti da stanovnicima primorskih gradova rimske javne građevine nisu predstavljale novost u istoj meri kao stanovnicima zaleđa, jer ne samo da su bili u kontaktu sa rimskom vojskom i trgovcima, već i sa rimskim gradovima i

arhitekturom sa druge strane Jadrana. Kada je nejednakost rezultata u pitanju, svakako treba imati u vidu i različite arheološke prakse o kojima govori Novaković u svom radu o jugoslovenskoj i postjugoslovenskim arheologijama. Naime, dok je arheologija na primorju akcenat stavljala na ostatke rimskog perioda, arheologija zaleđa se u mnogo većoj meri bavila praistorijskim periodom (Novaković 2011: 380).

Videli smo već da su amfiteatri često građeni kao vrsta poklona rimskim građanima, veteranima i aktivnim vojnicima. Međutim, ne možemo u potpunosti odbaciti ideju da monumentalne građevine ovog tipa mogu nositi i simboličke poruke stanovništvu koje ih koristi. Korišćenje etrurskih elemenata arhitekture u gradnji amfiteatara već je objašnjeno u kontekstu podvlačenja „rimskosti“ i specifičnosti ovakvih objekata u vreme Avgusta. Gladijatorske igre, bez obzira na činjenicu da su u početku uvežene iz etruskog ili samnitskog kulturnog miljea, predstavljene su kao rimski običaj, svojstven građanima rimskog Carstva, bez obzira na njihov status i poreklo. Imitacije ovog tipa arhitekture su veoma retke, i jedinstven slučaj zabeležen je u Cezareji u Mauritaniji, gde je kralj Juba II podigao amfiteatar koji je svojom arhitekturom podsećao na objekat između grčkog stadijuma i rimskog amfiteatra (Welch 2007: 47). Pored toga što je svojom monumentalnošću i tehnološkom složnošću amfiteatar predstavljao naprednost rimske tehnologije i umeća, u njima je kroz čitav niz programa predstavljana moć imperije i njenog oružja. Egzotične životinje poput pantera, lavova, tigrova, krokodila, kamila, slonova i zebri dovođene su u amfiteatre širom Carstva sa najudaljenijih njegovih delova. Dugo pripremani i trenirani gladijatori borili su se na život i smrt, a desetine hiljada ljudi pogubljeno je na razne načine. I sve to zarad publike koja je aktivno učestvovala u programu igara. Publika je sa druge strane, pored toga što je mogla da prati ovakve događaje, mogla da se nada i obroku ili nekoj drugoj nagradi, samim tim što je prisutna. Nažalost, o utisku nerimskih populacija o ovakvim spektaklima nemamo podatke. Svoje impresije ostavili su nam uglavnom hrišćanski pisci 3. i 4. veka, ili raniji autori koji govore o krajnjem otporu ratnih zarobljenika, koji su odbijali da učestvuju u igrama i sebi oduzimati

život pre izlaska u arenu (Futrell 2006: 121). Postavlja se pitanje kome su namenjeni amfiteatri u Dalmaciji? Salonitanski amfiteatar postavljen je isprva van zidina grada, kao i većina carskih amfiteatara, da bi u jednom trenutku oko 170. godine n.e. postao deo gradskih bedema koji su štitili grad. Grčka kolonija, rimski konvent, plen delmatskih prepada u vreme osvajanja Ilirika, Salona predstavlja „kosmopolitsko“ društvo kako bi ga nazvao D. Rendić Miočević. Naime, Salona iz perioda održavanja igara predstavlja urbani centar u kojem živi veliki broj stanovnika, koji najverovatnije potiču iz različitih geografskih i kulturnih sredina. Distribucija pokretnih nalaza iz okoline Salone svedočila bi o tome da je okolno stanovništvo verovatno prisustvovalo igrama i bilo upoznato sa salonitanskim amfiteatom. Korak dalje, očigledno su igre smatrali zanimljivim i iz nekog razloga sa sobom nosili „delove“ tih igara. Burnumski amfiteatar je za razliku od salonitanskog, pa i nesačuvanog zadarskog, sagrađen u malo drugačijem kontekstu. Za razliku od amfiteatra u rimskim kolonijama, ovaj objekat je podignut u blizini vojnog logora. Neposredna blizina civilnog naselja navodi nas na pomisao da je amfiteatar bio dostupan i njima. Nažalost, kako istraživanja na ovom prostoru nisu završena, ostaje da vidimo da li će se slične pretpostavke ispostaviti tačnim. Na kraju, ostaje nepoznato ko je koristio amfiteatar nakon što su vojnici III Flavije napustili logor i otišli u Singidunum, ali je mala verovatnoća da je odmah zatim bio u potpunosti napušten.

Ipak, i pored rasprave o poreklu posetilaca amfiteatra, ostaje pitanje čemu služe i kako se „koriste“ amfiteatri u konstruisanju lokalnih identiteta. Kao i u svim drugim aspektima materijalne kulture, pored očigledne sličnosti u arhitekturi širom Carstva, simbolika i upotreba amfiteatra drugačija je u svakoj oblasti, već u zavisnosti od dnevno-političkih konteksta u kojima se oni grade i koriste. Istovremeno, oni mogu služiti kao sredstvo reprodukcije imperijalne moći u okvirima provincija, ali i kao sredstvo za održavanje lokalnih hijerarhija moći u društvu. Kao jedna od konsekvenci ovakve dualnosti, ističe se i mogućnost da „biti Rimljanin“ može imati različita značenja i može se doživljavati kroz različita iskustva (Revell 2009: 150). Konstruisanje i održavanje identiteta može se u okviru

konteksta amfiteatra tumačiti putem nekoliko različitih aspekta ovog fenomena. Pre svega, održavanje igara nije bilo dostupno svima, često i bez obzira na stečeno bogatstvo i mogućnost plaćanja takvog spektakla. U provincijama je editor mogao biti neko kome su uskraćena politička prava (oslobođenici, seviri) i ko je na ovaj način mogao iskazati i potvrditi društveni status u okviru zajednice u kojoj živi. Kao što smo ranije videli, u Saloni su to mogle biti i žene, kojima je inače serijom uredbi i zakona ovako nešto zabranjivano. Ipak, editor je tokom igara imao posebnu pažnju – sedeo je na počasnom mestu, među najuglednijim zvanicama, a *pompa* gladijatora se završavala ispred editora koji je nakon toga davao znak za početak igara. Na ovaj način, ne samo što je bio primećen od strane publike, koja je bila zahvalna za organizaciju igara, već se organizator i pozicionirao unutar društva kao neko ko ima dovoljno ugleda, moći i sredstava da u jednom formalnom okruženju organizuje skupe i kompleksne spektakle. S druge strane, postoje podaci o *Lex Iulia Theatralis* koji je doneo Avgust a tiče se pre svega organizacije sedenja u amfiteatrima i teatrima. Ovom uredbom, precizno je određeno mesto za sedenje svake od društvenih grupa i favorizuju se bogati nad siromašnima, muškarci nad ženama i odrasli nad decom. Za najbogatije i najuglednije posetioce, rezervisani su prvi redovi i počasna loža koji su smatrani najboljim mestima u amfiteatru. Iza njih su sedeli senatori i pripadnici viteškog sloja, da bi na poslednjim i najudaljenijim mestima uglavnom stajala sirotinja, žene i deca. Žene su, u retkim slučajevima mogle sedeti bliže areni, najčešće u istom delu sa vestalkama koje su imale posebno mesto i predstavljale jedini izuzetak od pravila. Grupe su međusobno bile odvojene zidovima i pregradama, a pretpostavlja se da su i neki od kolegija i sveštenečkih redova (poput arvalske braće) mogli imati svoja precizno određena mesta (Bomgardner 2000: 18). O tome da ovakva podela nije bila rezervisana samo za područje Rima i Italije svedoči zakon iz *Colonia Iulia Genetiva-e* (Španija) koji navodi kaznu od 5000 sestercija za one koji ne sede na svojim mestima (Revell 2009: 169). S druge strane, pregrade u amfiteatrima govore o tome da su sedišta bila na neki način podeljena među posetiocima. Na kraju, sami učesnici spektakla – gladijatori i venatori, bili su odvojeni u carskim

amfiteatrima od publike. Imali su specijalne prostorije i odvojene hodnike kojima su se kretali, a više puta je u ovom radu naglašavano da zbog svoje pripadnosti *infames* grupi, nije bilo poželjno da ugledni i slobodni ljudi na bilo koji način stupaju u kontakt sa njima. Ovakva, prostorna odvojenost različitih društvenih slojeva, uslovljena je pre svega hijerarhijom moći, favorizujući naravno one na vrhu lestvice. Naravno, i ove prostorne podele bile su promenljive zahvaljući mogućnosti posetilaca da na različite načine menjaju svoju poziciju unutar amfiteatra u skladu sa svojim statusom, bogatstvom, polom ili uzrastom. Status pojedinca u amfiteatru direktno je zavisio od statusa koji taj pojedinac uživa u društvu, i svaka promena bila je vidljiva u ovakvom javnom prostoru. Odlaskom u amfiteatre i zauzimanjem precizno definisane pozicije, lokalno stanovništvo je potvrđivalo i održavalo svoje društvene identitete.

Gladijatorski spektakli i svi aspekti organizacije koji su podrazumevali nabavku i trening gladijatora i životinja, obezbeđivanje sredstava za njihovo održavanje ili podizanje stalnih i privremenih objekata predstavljaju deo italiskog kulturnog miljea. Kao što je na početku rada rečeno, malo je aspekata rimske kulture koji se više smatra „rimskim“ nego što je to slučaj sa gladijatorskim igrama. Ipak, kompleksnost njihove organizacije i programa, kao i kompleksnost provincijskog političkog, geografskog, etničkog, ili kulturnog konteksta u kome se one održavaju uslovile su da ovaj fenomen bude tumačen i korišćen na različite načine u okviru različitih oblasti, te je s tim u vezi potrebno obratiti pažnju na lokalne specifičnosti igara, kako bi bile shvaćene u svom specifičnom i za to mesto i vreme karakterističnom kontekstu. Najveći broj podataka koji se odnosi na gladijatorske borbe, potiče sa prostora Rima i Italije, te je uvek potrebno ponovo proveravati neke „opšte poznate“ činjenice koje im se pripisuju. Pored sačuvanih stalnih objekata za njihovo održavanje, natpisi i spomenici svedoče o organizatorima, jedinicama za održavanje amfiteatra, učesnicima i publici. Raznovrsnost materijala svedoči i o njihovoj popularnosti van mesta na kojima su neposredno održavane, kao i o raznovrsnosti programa koji je pored gladijatorskih igara podrazumevao i lov na egzotične životinje, atletska takmičenja i pozorišne

predstave. Sve okolnosti govore u prilog tezi da je organizaciji spektakla u Dalmaciji poklanjano dosta pažnje u svakodnevnom životu lokalnih zajednica. Samim tim, predstavlja i važan izvor za njihovo razumevanje i tumačenje. Ne možemo sa sigurnošću znati ko je i kada posećivao igre i u kojoj meri su one menjale životna iskustva lokalnog stanovništva, ali možemo imati uvid u ulogu javnih građevina i dešavanja u njima, koja su imala u održavanju lokalnih identiteta. Gladijatorske igre čine važan deo svakodnevne rutine stanovnika, a mesta na kojima se održavaju su deo njihovog urbanog pejzaža u kojem funkcionišu. Slično odlasku u kupatilo, teatar ili hram, posećivanje amfiteatra nosilo je oznake društvene pozicije unutar zajednice, i u tome se ogleda njihova važnost kada se govori o načinu na koji se javni prostori koriste u održavanju identiteta.

GLADIJATORI

Centralnu tačku svih predstava u amfiteatru predstavljale su borbe gladijatora. Zahvaljujući velikoj popularnosti koju su ove borbe i učesnici u njima uživali u Rimu, danas je sačuvan ogroman broj podataka kroz klasične tekstove, epigrafske spomenike i materijalnu kulturu. Istovremeno, jako je teško odvojiti pouzdane podatke od stereotipiziranih i mitologizovanih epizoda, kada su u pitanju klasični tekstovi, ali i materijalna kultura sa predstavama scena iz amfiteatra. S jedne strane, postoji veliki broj tekstova ranohrišćanskih pisaca koji su, možemo reći, u najmanju ruku pisani veoma kritički, često nadograđujući i izmišljajući epizode kojima su prisustvovali u rimskim arenama, ostavljajući nas u nedoumici koliko toga se zapravo zaista dešavalo, a koliko je konstruisano u kontekstu narativa hrišćanskog mučeništva među paganima. Pored toga, veliki broj scena koji prikazuje osuđenike i osuđenice kažnjavane tako što su prepuštane divljim životinjama, zabeleženi na keramičkim lampama, mozaicima i freskama širom Carstva, teško se može uzeti kao novinski izveštaj, već se najverovatnije radi o zamišljenim, konstruisanim scenama. Takođe, treba imati u vidu da najveći broj izveštaja i podataka dolazi sa prostora grada Rima i Italije, gde su festivali tokom kojih su organizovane gladijatorske igre održavani češće i verovatno sa mnogo više pompe i luksuza nego što je to bio slučaj u provincijama. Lokalne varijante igara zavisile su od više važnih faktora, kao što su preferencije stanovništva, prisustvo/odsustvo amfiteatara, ekonomski status provincije, pristup egzotičnim životinjama i gladijatorskim školama i, naravno, dinamika datuma tokom kojih su borbe održavane. Posebno je važno da je provincijski kontekst održavanja igara

mogao imati vrlo važnu ulogu za onaj deo stanovništva koji je svoj status u društvu konstruisao u odnosu na Rim i odnose sa rimskom elitom i administracijom.

Neprijatelji države i naroda

Pravosudni sistem Rima, iako brižljivo isplaniran, nije uvek bio efikasan. Uredbe donošene od strane cara nekad nisu bile poštovane na celoj teritoriji Carstva, a često se dešavalo i da sam car pogazi prethodno donetu odluku. Za razliku od Republike, tokom koje je rob posmatran kao „pokretna imovina“ i kada su zločini protiv njih tretirani kao oštećenja imovine, tokom Carstva su neke od ingerencija vlasnika bile umnogome ograničene. Naime, nije bilo moguće kazniti roba na *damnatio ad ludum* ili *ad bestias*, ukoliko vlasnik nije posedovao dozvolu suda za tako nešto (Wiedemann 1992: 76, Flaig 2007:91). I dalje traje rasprava o tome kako su i koji ljudi bili osuđivani na učešće u amfiteatru, bilo kao trenirani gladijatori ili kao osuđenici, ali se neki od osnovnih zaključaka mogu izneti sa velikom dozom sigurnosti. Ovakav tretman osuđenika bio je predviđen samo za slučajeve najgorih zločina, poput onih koji su načinjeni protiv države (izdaja, dezerterstvo, rat) ili protiv ličnosti cara (bogohuljenje, u smislu davanja prednosti drugim bogovima u odnosu na cara – hrišćani), ili za one delove stanovništva koji su pripadali siromašnim ili slojevima koji su se bavili „nepodobnim“ profesijama (Kyle 1998: 91). Pored gladijatora, ovde su spadali ljudi koji su na bilo koji način koristili svoje ili tuđe telo za zabavljanje drugih - prodavci robova, podvodači, prostitutke, glumci, ulični zabavljači (Gardner 1993: 135; Laurence 1998: 7). Prateći ove podatke, dolazimo do tri najčešća načina za nabavku profesionalnih gladijatora.

Prvu grupu čine ratni zarobljenici, koji su se ogrešili time što su se našli na pogrešnoj strani bojnog polja, a tretirani su kao zločinci protiv države, pa se samim tim od njih očekivalo da ih država zauzvat i eksploatiše. Ratni zarobljenici su predstavljali živi dokaz vojnih uspeha tokom pobedničkog trijumfa generala i

careva, da bi kasnije bili iskorišćeni ili kao borci u gladijatorskim školama ili za masovna javna pogubljenja. Često se dešavalo da nakon ratnih pohoda broj gladijatora naraste toliko da je potrebno uvoditi posebne mere. Tako je nakon Domicijanovih ratova u Dakiji otvorena gladijatorska škola u Rimu – *Ludus Dacicus*, koja je trenirala zarobljene Dačane i pripremala ih za predstojeće borbe (Nossov 2009: 143). Još u vreme Republike, nakon Sulinih ratova sa Mitridatom Pontskim, veliki broj tračkih zarobljenika koji je bio toliko korišćen u amfiteatrima, doprineo je tome da se definiše čitava jedna armatura gladijatora – Tračana, koji su se prepoznavali po jedinstvenoj opremi i stilu borbe u amfiteatru (Futrell 2006: 96; Nossov 2009: 68).

Drugu veliku grupu iz koje su poticali gladijatori činili su osuđenici. Neki od osuđenih mogli su se nadati gladijatorskom treningu, što im je davalo izvesnu nadu da će možda jednog dana biti oslobođeni, ili čak postati poznati i bogati. Među ovim osuđencima, nalazili su se uglavnom kriminalci sa manjim prestupima ili dužnici koji su osuđeni zbog nevrtaćanja dugova poverenicima (Kyle 1998: 91; Janković 2011: 702). Na kraju, poslednja grupa gladijatora predstavlja jednu od najomraženijih socijalnih grupa antičkog Rima, a činili su je gladijatori koji su se sami prijavljivali za ovaj poziv – *autocratii*. Za razliku od prethodnih grupa, koje nisu imale drugog izbora, pripadnici autokrata su nekad uživali potpunu slobodu ili čak građansko pravo u Rimu, a svojevotjno odbacivanje istih zarad sticanja novca i slave smatrano je jednako uvredljivim kao i učešće pripadnika elite u borbama u areni. Bez obzira na svoj prethodni status slobodnih građana, autokrati su se potpisivanjem ugovora odricali svih svojih građanskih sloboda u periodu dok je ugovor bio na snazi (Janković 2011: 702).

Najstarije zabeležene gladijatore klasični tekstovi nazivaju *bustuarii* – kao rezultat okolnosti da su se borili nad *bustum*-om, odnosno pogrebnom lomačom pokojnika (Auguet 1972: 19; Futrell 2006: 53). Međutim, isti tekstovi o ovim gladijatorima govore sa velike vremenske distance, a među epigrafskim podacima ovakvi nazivi do sada nisu zabeleženi. Među armaturama (tipovima) gladijatora koje su potvrđene kao najstarije, izdvajaju se one koje u svom nazivu nose

etnonime – *Samnis*, *Traex* i *Gallus* (Janković 2013). Analizom nadgrobnih spomenika iz Rima, ali i iz drugih delova Carstva, očigledno je da ovi etnonimi nisu uvek bili u vezi sa „geografskim“ poreklom gladijatora. Kao najočigledniji primer ističe se spomenik iz Rima, koji govori o Tračaninu koji se borio kao Samnit u amfiteatru (Wiedemann 1992: 114). Trenutno važeća pretpostavka je da su ove armature dobile naziv ili prema tradicionalnim neprijateljima koji su geografski najbliži Rimu (Samniti i Gali) i/ili su prvi među gladijatorima zaista bili zarobljenici iz ratova sa ovim populacijama (Janković 2013). Naziv Samniti, odnosno Gali, potiče još iz vremena rane Republike i u potpunosti nestaje već pred kraj stare ere, za razliku od Tračana, koji se pojavljuju relativno kasno (nakon Sulinih ratova) i zadržavaju se do kraja održavanja igara. Ne samo zbog hronološke diskrepance, već i zbog drugačijih konteksta u kojima nastaju, smatram da je potrebno zasebno posmatrati Tračane u odnosu na druga dva tipa gladijatora koji nose nazive neprijatelja.

Što se tiče Samnita, važnu ulogu za razumevanje rimske percepcije ovih gladijatora ima svakako pasus iz Livijeve istorije, koju je autor zapisao tokom 1. veka n.e. i koja je svakako mogla imati uticaj na zamišljenu sliku o Samnitima, njihovom društvu, kao i tome kako Samnit u amfiteatru treba da izgleda i da se bori. Nakon pobede nad Samnitima tokom 3. veka p.n.e. Rimljani su, zajedno sa svojim kampanskim saveznicima, oduzeli veliku količinu oružja kojim su ukrasili *Forum Romanum*, i to upravo na onom delu gde je potvrđeno održavanje gladijatorskih borbi pre gradnje stalnog amfiteatra u Rimu. Kampanci su, kako kaže Livije, tokom pobeđničkog banketa terali svoje gladijatore da nose osvojeno oružje i nazivali su ih Samnitima (Welch 2007: 11; Nossov 2009: 12). Među nalazima materijalne kulture ističe se jako veliki broj figurica i statueta od različitih materijala, kao i reljefnih predstava, koje su prepoznate kao scene borbe gladijatora Samnita (Paolluci 2006: 81). Na više mesta je naglašeno da je ova armatura bila jedna od omiljenih u vreme Republike (Auguet 1972; Nossov 2009). S druge strane, kada su Gali u pitanju, ne postoji nijedna likovna predstava a svi podaci o njima potiču iz tekstova i natpisa. Pretpostavlja se, na osnovu opisa

izgleda i oružja, da je *Gallus*, koji se više ne pominje od sredine 1. veka pre n.e. u stvari postao *myrmillo* u vreme carskog perioda i da se zapravo radi o jednostavnom preimenovanju armature (Auguet 1972: 80), najverovatnije usled okolnosti da Gali, kao ni Samniti više nisu predstavljali neprijatelje, već su tretirani kao rimski građani i saveznici, a njihovi predstavnici delili su mesta u Senatu zajedno sa rimskim građanima. Drugi argument u prilog ove teze je okolnost da je carska gladijatorska škola *Ludus Gallicus* ustvari trenirala mirmilone, a da je naziv ostao kao reminiscencija na prethodni period i izmenjenu armaturu. Oba tipa gladijatora (Samniti i Gali) pojavila se u vreme ratova sa Samnitima i Galima tokom rimskog osvajanja Italije i oba tipa su nestala krajem Republike, kada se oni više ne tretiraju kao neprijatelji (Nossov 2009). Prisustvo omraženih neprijatelja u amfiteatru davalo je posetiocima utisak učešća u ratu koji se odvijao daleko od njihovog grada, ali i ideju o nadmoćnosti rimskog oružja i sistema koji je dominirao nad okolnim zajednicama. Po svemu sudeći, oprema i odeća gladijatora nije detaljno odgovarala opisima samnitskih i keltskih populacija iz tog perioda, sačuvanim u klasičnim tekstovima, ali je u okviru amfiteatra stvorena stereotipizirana slika Drugog koji se specifičnim izgledom lako prepoznaje u odnosu na ostale učesnike (Janković 2012b: 28).

Armatura koja nosi ime po Tračanima, iako slična prethodnim tipovima, duguje svoje ime nešto drugačijim okolnostima. Ona se pojavila kao rezultat velikog broja zarobljenika iz Trakije koje je Sula doveo sa sobom u Rim nakon rata na Istoku (Auguet 1972: 46). S obzirom da je nosio titulu diktatora, koja se u istoriji Rima samo nekoliko puta, u slučaju krajnje nužde dodeljivala pojedincima, Sula se brinuo da svoje pravo na vladanje učvrsti pozivanjem na tradiciju. Na različite načine je pokušavao da podvuče važnost tradicionalnih rimskih vrlina, pogotovu vojnih – *virtus, pietas, honores*. Pogotovu se trudio da čitavim programom obnove i izgradnje hramova i javnih građevina, kao i uvođenjem novih festivala, stvori sliku o sebi kao dobrotvoru, spasiocu i donosiocu mira (Sumi 2002). Upravo u takvom kontekstu obnavljanja tradicionalnih vrednosti i nazora, Sula uvodi novu armaturu po ugledu na prethodne. Uvodeći Tračane u amfiteatar,

Sula zapravo uvodi novog tradicionalnog neprijatelja, nad kojim je još jednom trijumfovala rimska vojska. Ipak, ovaj slučaj je izolovan, i bez obzira na kasnije sukobe sa drugim populacijama – poput Jevreja, Dačana, Germana, Parćana, i dr. nikada više nije konstruisana stalna armatura gladijatora koja bi bila nazvana po rimskom neprijatelju. Priređivači igara su stvorili druge mehanizme kojima su naglašavali uspeh, veličinu i moć Carstva, a to su pre svega masovnost i luksuz igara, javna pogubljenja zarobljenika u velikom broju ili prikazivanje egzotičnih životinja dovedenih sa udaljenih krajeva Carstva.

Od ranog Carstva, kada Avgust uvodi red u raznim aspektima javnog života, pa i u amfiteatru, javlja se izvestan broj novih armatura koje su se uglavnom zadržale do kraja održavanja igara. Čak je vrlo moguća pretpostavka da upravo Avgust ukida Samnite i Gale, uvodeći nove politički neutralne nazive poput mirmilona i sekutora (Janković 2013). U carskom periodu, najveći broj poznatih tipova nosi imena izvedena ili iz izgleda njihove opreme (*retiarius* – gladijator s mrežom) ili stila borbe (*provocator*, *secutor*). Radi važnosti opisa gladijatorskih armatura sa specifičnom opremom i oružjem za njihovo prepoznavanje na likovnim predstavama, zadržaćemo se na ovom mestu oko osnovnih karakteristika svake od poznatih armatura. U carskom periodu se mogu sa velikom dozom sigurnosti izdvojiti sledeće armature: *traex* (tračanin), *provocator*, *secutor*, *hoplomachus*, *retiarius* i *myrmillo*.

O tračkom gladijatoru je već bilo reči, a ovde je važno naglasiti da se ovaj tip gladijatora najčešće javlja na spomenicima i predstavama carskog perioda. Oprema ovog gladijatora se sastoji od zaštitnog oklopa (*manica*) na desnoj ruci, platnenih obloga za noge, metalnih štitnika za potkolenice i šlema sa vizikom. Od oružja je koristio kratki zakrivljeni mač (*sica*) i kratki pravougaoni štit *parmula* (Вујовић 2011a: 246, пар.18; Вагалински 2009: 145). Nije potrebno naglašavati da ovakva oprema ni najmanje ne liči na opremu tračkih vojnika iz tog perioda (Nossov 2009: 68). Šlem je imao ukrase od pera i neuobičajenu krestu koja se završavala glavom grifona, verovatno u vezi sa poštovanjem boginje Nemeze,

zaštitnice igara čiji je grifon bio simbol. Uobičajeni protivnik tračkih gladijatora bio je *myrmillo* (Vujović 2011b: 205).

Slika 10. Gladijatorske armature, mozaik, Augst (Junkelmann 2000: 97)

Kada je *provocator* u pitanju, pretpostavlja se da je ovaj gladijator prvobitno bio kriminalac ili ratni zarobljenik osuđen na smrt, koji je mogao osvojiti svoju slobodu putem simpatija publike. Republikanski zakon kaže da je osuđenik imao pravo da se za milost obrati narodu – *provocatio ad populum* i time izbori

sebi slobodu (Nossov 2009: 61). Ipak, postoji i teza da u načinu borbe (lažni uzmaci i protivnapadi) u stvari treba tražiti poreklo naziva. *Provocator* je bio opremljen tunikom preko koje je na grudima stajala metalna ploča, širokim metalnim pojasom, manikom i štitnikom za levu nogu. Od oružja je koristio veliki pravougaoni štit i mač sa ravnim ivicama. Šlem provokatora je imao dugačke obode koji su štitili vrat, a vizir se sastojao od komada metala koji je bio perforiran mrežom sitnih otvora (Junkelmann 2000:56). Pretpostavlja se da je kompletna oprema provokatora bila teška oko 14-15 kg, pa su se ovi gladijatori najčešće uparivali međusobno jedni sa drugima.

Mirmiloni, nastali najverovatnije preimenovanjem pomenutih Gala, duguju svoje ime neobičnom šlemu koji je ponekad bio ukrašen ribom – *mormylos* (Јовановић 2000: 259) ili morskim pužem - *murex*. Iako su uglavnom izrađeni od bronzе, poznat je i nalaz šlema mirmilona koji je bio posrebrен kako bi naglasio sjaj riblje krljušti kojom je bio ukrašen. Pored šlema, mirmilon je imao kratku tuniku i metalni pojas. Nosio je na desnoj ruci maniku koja je štitila od udaraca i kratki štitnik na levoj nozi. Od oružja je imao veliki pravougaoni štit (*scutum*) i *gladius* (Futrell 2006: 96). Mirmiloni su najčešće uparivani sa gladijatorima koji su nosili male štitove – hoplomahom ili treksom.

Secutor ili *contraretiarius* je gladijator osmišljen za borbu sa recijarima i potiče od mirmilona, od kojeg se razlikuje samo po obliku šlema. Od opreme je koristio šlem, veliki štit (*scutum*), štitnik za levu nogu, maniku na desnoj ruci i *gladius*. Šlem sekutora je imao potpuno glatke ivice, malu krestu u obliku peraja i dva mala otvora za oči (Futrell 2006: 99). Ovakav dizajn služio je za odbranu od oružja recijarija (trozupca i mreže) ali je i podsećao na ribu, koju je trebalo da ulovi. Sekutori su bili omiljeni u vreme Komoda, koji se čak i borio kao jedan od njih.

Oprema hoplomahusa umnogome podseća na opremu treksa. Mali štit koji je koristio podseća na smanjenu kopiju grčkih hoplitskih štitova, a ime takođe potiče iz grčkog jezika (*hoplomachein* – boriti se oružjem). Hoplomah je na sebi imao tuniku, pojas i šlem ukrašen perima sa svake strane, a borio se kopljem u

jednoj i mačem u drugoj ruci (mač je držan u ruci sa štitom). Najčešći protivnik hoplomaha bio je mirmilon, ali se na predstavama ponekad javlja i u borbi sa treksom. Zanimljivo je da se ovaj tip gladijatora nikad ne pojavljuje u istočnim provincijama, a pretpostavlja se da je to zbog toga što predstavlja (zamišljenog) grčkog vojnika (Nossov 2009: 56).

Poslednja od popularnih i uobičajenih armatura pripada tipu recijara, sa čijim prepoznavanjem imamo najmanje problema. Specifična oprema ovog gladijatora sastojala se od manike na levoj ruci, koja je imala i metalni produžetak za zaštitu vrata i oružja – trozupca, mreže i bodeža. Protivnik recijara bio je sekutor, a na predstavama su sačuvane i borbe recijara sa dvojicom sekutora. U takvim slučajevima, gladijatori su se borili na platformi – *pons*, koja je bila izdignuta na visinu čoveka. Na središnjem delu se nalazio recijar, koji je pored svog oružja imao i hrpe kamenja kojima se branio od sekutora koji su prilazili strmim rampama sa strane. U klasičnim tekstovima se gladijatori u ovakvim borbama nazivaju i *pontarii*. Zabeležen je i slučaj grupnih borbi gde se pet recijara borilo protiv pet sekutora (Suet. Claud.21; Calig. 18; Ner. 22; Pet. Sat. 36.6; Owen 1905; Cerruti and Richardson Jr. 1989).

Pored tipova koji su dobro dokumentovani i poznati u većem delu Carstva, povremeno i mestimično se javljaju lokalne varijante gladijatora koji su poznati samo iz pojedinačnih slučajeva (Colin 1954; Nossov 2009), a čije postojanje nije izvesno (*essedarius, dimarcheus, arbellas, andabata, crupellarius, laquerarius, paegniarius, sagittarius, veles...*).

Najveći broj gladijatora činili su muškarci, međutim postoje zabeleženi podaci da su u amfiteatru svoje borilačke veštine prikazivale i žene. Ipak, njihovo učešće posmatrano je više kao neuobičajeni performans za publiku, koji je posebno i najavljivan kao tačka programa, nego što je ono bilo redovno i uobičajeno. Nekoliko uredbi, od Avgusta do Septimija Severa, zabranjuje učešće ženama mlađim od 20 godina (izuzev onih iz *infames* grupe) da se pojavljuju na pozornici ili učestvuju u areni, dajući nam posredne dokaze o njihovom prisustvu. Klasični tekstovi pominju borbe žena i patuljaka u vreme Domicijana, kao posebne tačke

spektakla, dok se za Nerona vezuju gladijatorske borbe sa ženama iz Etiopije. Do sada je zabeleženo nekoliko spomenika sa predstavama ženskih gladijatora poput reljefa iz Halikarnasa, koji prikazuje borbu Amazone i Ahilije, koji se čuva u Britanskom Muzeju (Auguet 1972: sl.21b). Nedavno je u okolini Londona otkriven i gladijatorski grob, a antropološke analize su pokazale da se radi o ženi, što ovaj nalaz čini jedinstvenim do sada (Murray 2003).

U okviru borbi, postojao je čitav niz pravila koje su gladijatori, ali i priređivači igara, morali da ispoštuju kako zbog zakonskih propisa, tako i zbog očekivanja posetilaca u amfiteatru. Program borbi počinjao je gladijatorskom pompom, tokom koje su gladijatori ulazili na ulaz koji je posebno predviđen samo za njih, pravili krug u amfiteatru i zadržavali se ispred lože sa organizatorima igara, gde je vršena inspekcija oružja, poput onih koje se vrše u vojsci (Wiedemann 1992: 94). Da bi borba bila izvedena po propisima pored svakog para gladijatora stajao je sudija sa palicom kojom je „bodrio“ gladijatore ukoliko bi posumnjao da se ne bore po pravilima ili izbegavaju da napadaju jedan drugog. Nikada se nije dešavalo da se gladijatori iz iste armature bore međusobno, već su oni uparivani po standardnim pravilima - recijariji sa mirmilonima ili sekutorima, hoplomahus sa mirmilonom ili treksom. Jedina armatura koja se borila međusobno su provokatori. Pored estetskog momenta, kriterijum za uparivanje gladijatora je bio i njihovo naoružanje, odnosno oprema. Tako je recimo, recijar koji je imao jako malo oklopa i dugački trozubac uparivan u borbi sa sekutorom koji je bio teško oklopljen, ali je koristio kratki mač. Na taj način, organizatori su se brinuli da borba traje dovoljno dugo i da borci budu izjednačeni. Iako nam stereotipi iz popularne kulture govore drugačije, borbe gladijatora nisu uvek značile smrt jednog od učesnika. Takav ishod se očekivao tokom borbi *sine missione* (bez milosti), kada je pobednik čekao znak da pogubi pobeđenog koji je davao organizator igara, naravno najčešće podstaknut navijanjem posetilaca (Auguet 1972; Nossov 2009). Ako su u obzir uzme učestalost održavanja borbi, kao i učestalost borbi na smrt, može se pretpostaviti da su gladijatori mogli preživeti veliki broj borbi. Natpisi na sačuvanim nadgrobnim spomenicima gladijatora iz

čitavog Carstva, govore o različitom broju borbi, kao i o različitom uzrastu poginulih, te se ovi podaci moraju uzimati sa velikom rezervom. Ukoliko se steknu uslovi (određen broj borbi, navijanje publike) gladijator je mogao biti oslobođen, i tom prilikom mu je predavan simbolični „rudus“ – drveni mač, kao znak da je period u kojem je živio od pravog mača završen. Ipak, u slučajevima kada je borba vođena do smrti, postojao je još jedan niz pravila kako se egzekucija pobeđenog odvijala. Pobeđeni gladijator bi bacio oružje i podigao palac tražeći milost od gladijatora, publike i organizatora igara (Carter 2007:102). Ukoliko je pružio dobru borbu, najčešće je bio oslobođan, ali se dešavalo da publika, nezadovoljna pruženom predstavom, traži pogubljenje. Tada je gladijator morao umreti „časno“, skidajući šlem i pružajući pobeđniku otvoren vrat za egzekuciju. Ukoliko bi se desilo ikako drugačije, gladijatoru je mogla biti uskraćena propisna sahrana, o čemu će biti reči u narednim poglavljima (Kyle 1998: 162). Nakon završetka borbe, odvijao se malo drugačiji ceremonijal. U arenu su ulazila dva mitološka lika – Pluton kao bog mrtvih (često interpretiran kao i etrurski bog Harun ili Dis Pater) i Merkur kao psihopomp, odnosno pratilac mrtvih. Pluton je nosio veliki malj, kojim se uveravao da su svi učesnici mrtvi, a zatim su iznošeni kroz kapiju mrtvih *Porta Libitina*, nazvanu tako po boginji mrtvih (Wiedemann 1992: 30; Kyle 1998: 157).

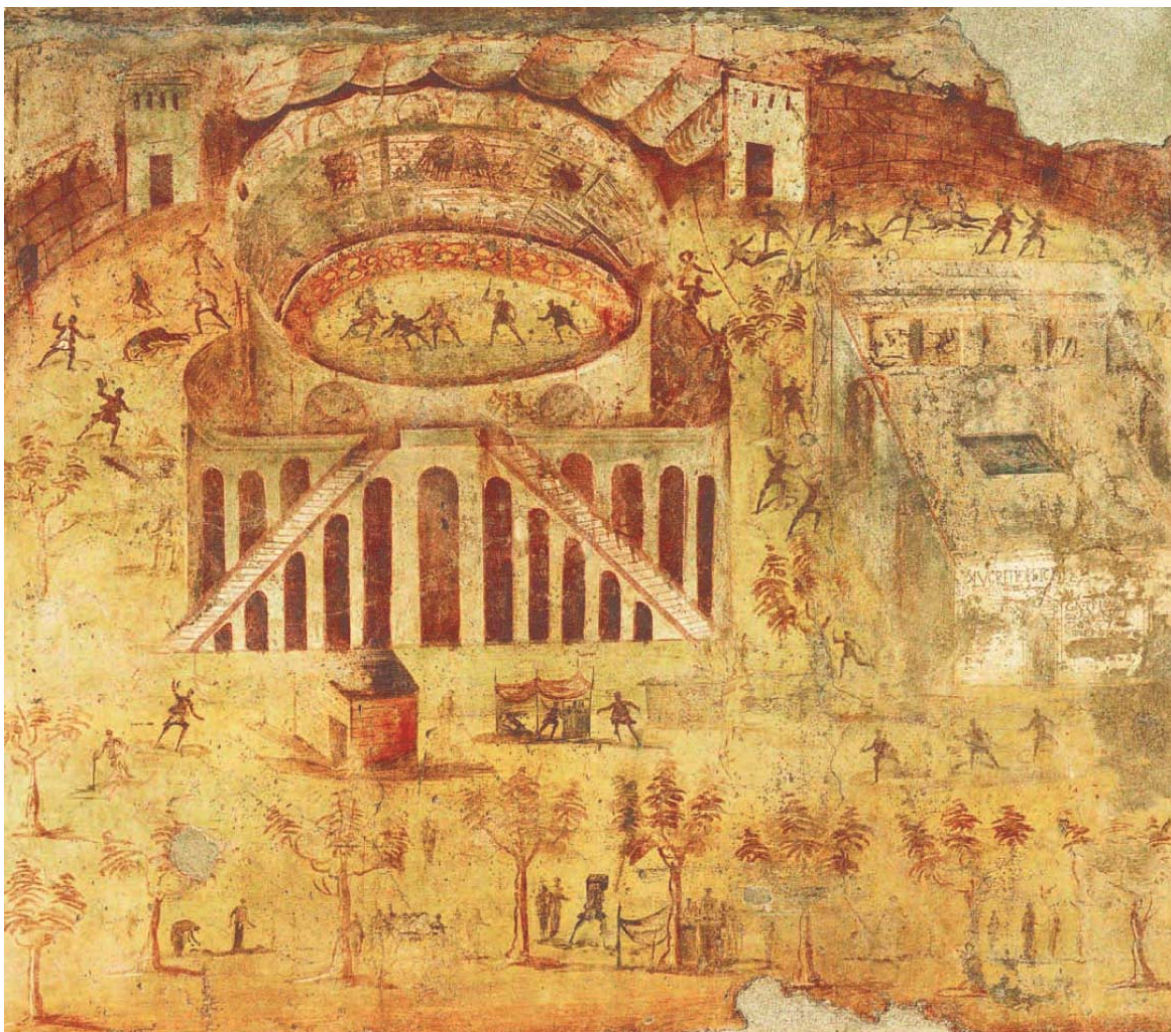
Socijalni status gladijatora

Društveni položaj gladijatora u rimskom društvu može se u najmanju ruku nazvati ambivalentnim. Po svim tradicionalnim, pisanim i nepisanim pravilima, oni su spadali u grupu „*infames*“ odnosno grupu onih koji su smatrani talogom društva. Sa njima ugledni Rimljani nisu imali nikakvog posla, a pitanje da li se radilo o slobodnima, oslobođenicima ili robovima, nije bilo ni najmanje važno. Potpuno marginalizovani, poput prostitutki, glumaca, podvodača i svih onih koji su na neki način „prodavali“ telo bili su skrajnuti na ivice rimskog društva (Gardner 1993: 135; Duncan 2006: 128). Smatralo se najvećim prestupom bilo

kakvo druženje sa njima u bilo kom kontekstu van amfiteatra. Ipak, kao i sva pravila i ova imaju svoje izuzetke. Postoji čitav niz anegdota i svedočanstava o rimskim matronama i devojkama koje su koristile društvo gladijatora, kao i o članovima elite koji su učestvovali u borbama kao gladijatori. Tako smo kroz različite tekstove o rimskim carevima obavešteni da se Komodus borio kao *secutor* u amfiteatru, ili je često „lovio“ životinje sa sigurnog mesta u svojoj loži, dok se Kaligula borio kao Tračanin (Aguet 1972: 156). Za slične grehe teretio se i Neron koji je recitovao stihove tokom javnih predstava. U antičkom Rimu, gladijatori su doživljavani i kao vrsta seks simbola. Grafiti u amfiteatrima, kupatilima i trgovima obaveštavaju nas o njihovim ljubavnim uspesima, a česti su i natpisi u kojima se o njima govori kao o „kradljivcima ženskih uzdača“, „prijateljima noćnih devojaka“ ili „devojačkoj sreći“. U nekoliko tekstova, autori osuđuju druženje rimskih matrona sa mladim gladijatorima (Futrell 2006: 146).

S druge strane, veliki broj grafita, natpisa, pa i ostaci materijalne kulture, svedoče o slavi i popularnosti koju su gladijatori uživali u svakodnevnom životu. Veliki broj mozaičkih i fresko scena otkriven je kako u privatnim, tako i u javnim građevinama, poput Karakalinih termi, na kojima su prikazane različite priče iz života gladijatora (Wiedemann 1992: 25). Na scenama sa mozaika prepoznajemo gladijatore u borbi, sa sudijama koji se nalaze pored njih, muzičare koji sviraju tokom pompe, ili gladijatore u vreme odmora. Ponekad su pored ovakvih scena sačuvana i imena prikazanih gladijatora (Bomgardner 2000: 50).

U okviru gladijatorske škole, gladijatori su uživali tretman daleko bolji nego obični robovi. Bila im je omogućena najbolja lekarska nega, dobijali su redovne obroke, a neki tekstovi govore i o posebnim banketima (*cena libera*) koji su održavani noć pred borbe i tokom kojih su gladijatori izlazili pod pratnjom u grad i uživali u društvu okupljenog stanovništva. O treningu gladijatora brinuli su se specijalisti za različite stilove borbe (*doctores*) i bivši gladijatori (*magistri*). Trening je održavan drvenim oružjem kako bi se izbeglo nepotrebno povređivanje gladijatora, a nakon toga im je pružana sva potrebna nega, poput masaže i mazanja uljem (Futrell 2006).

Slika 11. Neredi u pompejanskom amfiteatru 59.g.n.e. Pompeji – kuća gladijatora (Kleiner 2007: 28)

Gladijator je za lanistu predstavljao unosnu investiciju, pa je u svačijem interesu bilo da borci budu zdravi, uhranjeni i da im ništa ne fali. Međutim, ovakav stav očigledno nije postojao u svim školama. Upravo je loše postupanje prema gladijatorima u školi Lentula Batijata u Kapui, dovelo do ustanka robova na čelu sa gladijatorima i Spartakom (Futrell 2006: 126). O lošoj ishrani gladijatora svedoči i čuveni lekar Galen, koji je svoje iskustvo lekara stekao upravo u jednoj gladijatorskoj školi na Istoku. Raspravljajući o njihovom načinu života, prenosi nam kako način ishrane gladijatora u odnosu na fizički napor kojim su izloženi

nije dobar i savetuje šta treba promeniti, kako bi im se sačuvalo zdravlje (Wiedemann 1992: 117) .

Sa pogrebnih spomenika saznajemo da su gladijatori često imali supruge i potomstvo. U velikom broju slučajeva, iz natpisa saznajemo i imena njihove porodice, koja najčešće podiže spomenik (Hope 1998; 2000). Legalnost ovakvih brakova se i dalje dovodi u pitanje, ali su im zajednice vanbračnog tipa očigledno bile dozvoljene. U slučajevima gde je borac bio sam, o njegovom pogrebu su se brinula udruženja gladijatora, najverovatnije u okviru škola (Hope 1998: 183). U školi je takođe postojao sistem po kojem su smeštani, odnosno odvajani gladijatori različitog statusa. Glavna razlika pravila se među početnicima (*tiros*) i iskusnim gladijatorima (*magistri*), kao i među gladijatorima koji su u školu dolazili kao osuđeni kriminalci i oni kao ratni zarobljenici i robovi (Futrell 2006: 142).

Dakle, društvo se prema njima odnosilo sa izvesnom dozom ambivalentnosti. Kao i neki drugi pripadnici društva, kretali su se po samoj margini uživajući istovremeno u slavi koju su zaslužili borbom i preziru koji su nosili zajedno sa svojim društvenim statusom. Ipak, i pred ovakvog stava društva, gladijatori su isticali svoju profesiju na spomenicima koji su nam najčešće sačuvani – nadgrobnim stelama.

Smrt i sahrana gladijatora

Na sličan način na koji su se priradnici rimskog društva ponašali prema gladijatorima u toku njihovog života, ponašali su se prema njima i nakon njihove smrti. Postojao je čitav niz različitih tretmana tela kada su gladijatori u pitanju. U slučaju „neslavne“ smrti, tela boraca su iz amfiteatra iznošena na kolima i potom bacana u Tibar ili masovne grobnice van grada (Kyle 1998: 226). Kada su kažnjavani zbog zločina, kao što je bio slučaj sa Spartakovim gladijatorima i robovima, bili su razapinjani na krst duž važnih puteva kao opomena i podsetnik svima koji bi se usudili da ponove slične zločine. U nekim slučajevima, kada je

gladijator poginuo tokom borbe ili od zadobijenih rana, bilo je dozvoljeno njegovoj porodici ili udruženju gladijatora da se propisno sahrani. Ipak, i to je nosilo sa sobom neka pravila. Regularna groblja na kojima su sahranjivani građani Rima, bila su uglavnom nedostupna za gladijatore. Njihovi grobovi su najčešće ili potpuno izdvojeni, neretko u blizini amfiteatra, ili su bili skrajnuti u samom uglu nekropole, potpuno izolovani od ostalih grobova (Janković 2011: 702).

Temom pogrebnih običaja gladijatora bavi se nekoliko važnih radova koji ovu temu pokrivaju sa različitih aspekta. Pored salonitanske nekropole gladijatora, objavljeni su rezultati istraživanja sa pojedinih delova teritorije rimskog Carstva na kojima su otkrivene nekropole i grobovi gladijatora. Monografije se bave epigrafskim podacima i predstavama na spomenicima u Italiji (Hope 2000, Sabbatini-Tumolesi 1988), Trakiji (Vagalinski 2009), Grčkoj i istočnim provincijama, Efesu, ali i pojedinačnim slučajevima kojih ima daleko više u odnosu na nekropole. Najveći broj podataka dolazi nam sa pojedinačnih nadgrobnih spomenika otkrivenih u sekundarnoj upotrebi, najčešće kao građevinski materijal. Na teritoriji čitavog Carstva postoji svega nekoliko nekropola/grupa grobova koje su prepoznate i interpretirane kao gladijatorske: Nim, Salona, Patra, Efes i Jork² (Hope 1998; Janković 2011; Papastolou 1989; Kanz & Grosschmidt 2006). Većina ovih lokaliteta, iako tretirana kao nekropole, zapravo predstavljaju grupe grobova čija je tačna međusobna pozicija određena na osnovu kasnijih rekonstrukcija uslova nalaza. Nekropole u Nimu i Saloni sastoje se od svega nekoliko spomenika, čije je originalno mesto nalaza utvrđeno kasnijom rekonstrukcijom arheološke dokumentacije. U Patri je potvrđeno nekoliko spomenika otkrivenih u zajedničkoj grobnici (Hope 2000: 100), dok je u Efesu otkrivena nekropola sa skeletnim ostacima 68 gladijatora (Kanz & Grosschmidt 2006: 208). Nekropola u Jorku, nažalost, za sada ostaje nedostupna.

---

² Nekropola u Jorku otkrivena je tokom 2011. godine u okviru zaštitnih iskopavanja. Iako prvi izveštaji za medije govore o groblju gladijatora, još uvek je otvorena mogućnost da se radi o nečemu drugom. U svakom slučaju, nekropola još uvek nije publikovana, a podaci su autoru bili dostupni samo putem razgovora sa rukovodiocem iskopavanja dr Kurtom Hunter Mann-om.

Podatke o sahranjenim gladijatorima dobijamo delimično na dva načina – prvi se tiče spomenika koji mogu sadržati različite podatke o preminulom, a drugi antropoloških analiza koje nam pružaju uvid u stanje preminulog kako u vreme smrti, tako i tokom života. Ekstenzivnom analizom rimskih spomenika, a posebno gladijatorskih, bavila se Valeri Houp, koja je čitavim nizom radova skrenula pažnju drugih istraživača na važne aspekte gladijatorskih sahrana (Hope 1998; 2000; 2001; 2009). Houp se u svojim tekstovima bavi položajem grobova u odnosu na nekropolu, analizom informacija iz natpisa i predstava, kao i poređenjem ovih rezultata sa rezultatima analiza spomenika nekih drugih socijalnih grupa poput *seviri Augustales* ili vojnika (Hope 1998; 2000). Kada se radi o grupisanim grobovima, odnosno spomenicima, u najvećem broju slučajeva su oni grupisani ili u neposrednoj blizini amfiteatra, ili u okviru nekropole. Ovakav status na groblju može oslikavati status koji su gladijatori imali za života. Ovakva pretpostavka argumentovana je i nekim primerima iz klasičnih tekstova poput izvesnog H. Balbusa, koji poklanja zemljište gradu kako bi ga iskoristio za sahranjivanje, ali zabranjuje da se na njemu sahranjuju prostitutke, glumci i gladijatori (Hope 2001: 51). Ipak, V. Houp je mišljenja da se u slučajevima grupisanih gladijatorskih grobova može raditi i o jednoj vrsti profesionalne solidarnosti, pri čemu se gladijatori koji se zajedno bore i umiru, zajedno i sahranjuju. Sa natpisa spomenika, saznajemo čitav niz informacija o pokojniku poput armature, imena, porekla, godina, broja borbi, načina na koji je umro, ali i informacija o porodici i prijateljima koji podižu spomenik gladijatoru. Jedno od bitnih zapažanja predstavlja činjenica da se u velikom broju pojedinačnih slučajeva tip armature stavlja na samom početku natpisa, slično onome kako vojnici ističu svoje činove. Tek nakon toga, dobijamo podatke o imenu, godinama i svemu ostalom. Ovu okolnost autorka prepoznaje kao jednu u nizu veza –realnih ili zamišljenih– sa rimskom vojskom (Hope 1998: 188).

Drugi važan izvor podataka tiče se antropoloških analiza skeletnih ostataka. Do sada je jedino nekropola u Efesu detaljno istražena, a podaci publikovani i dostupni. Antropolozi Bečkog instituta za antropologiju, Kanc i Grossšmit, obradili

su 68 skeleta gladijatora, detaljno se baveći pre svega povredama koje su otkrivene na telima sahranjenih. Pored detalja o životu i uzroku smrti koji su istraživačima pomogli u argumentaciji da su na ovoj nekropoli sahranjeni gladijatori, antropolozi su nam pružili uvid u vrste povreda pre i u vreme smrti, omogućavajući na taj način rekonstrukciju nekih važnih opisa sačuvanih u klasičnim tekstovima. Naime, istraživači su uspeali da odvoje niz povreda koje su preminuli doživeli za života i koji su nanete tupim predmetom i uredno zarasle, kao i drugi niz povreda koje su dovele do smrti gladijatora. Prvi niz povreda protumačen je kao rezultat napornog treninga drvenim oružjem, a uredno zalečene rane u skladu su sa podacima o dobroj lekarskoj nezi koju su borci uživali u svojim školama. Nakon detaljnog ispitivanja povreda nastalih u vreme smrti, bilo je moguće utvrditi i tipove oružja kojim su povrede načinjene, od gladijusa do trozupca recijarijusa. Kada je reč o proveru podataka iz klasičnih tekstova, važni su nalazi koji se tiču povreda nastalih nakon smrti. Sve povrede nastale su na predelu zadnjeg dela lobanje i protumačene su kao potvrda običaja da je lik maskiran u Plutona (Haruna ili Dis Pater-a) maljem proveravao da li su učesnici zaista mrtvi (Kanz & Grossschmidt 2006).

Predstavljena spomenicima sa pažljivo istraženih nekropola, ali i sa pojedinačnih spomenika otkrivenih u sekundarnom kontekstu mogu biti od velike koristi za rekonstrukciju života i statusa gladijatora. Pored delova i kompletnih figura gladijatora predstavljenih na spomenicima, bitan detalj predstavljaju prizori oružja i opreme. Sa velikog broja spomenika u Italiji, Galiji, Hispaniji, Dalmaciji, potiču predstave štitova, mačeva, trozubaca, kao i delova oklopa poput manike i okree (Hope 2000: 106). Ovakav tip predstava gde se profesija naglašava likovnom predstavom, takođe je atipičan za rimske spomenike. Prikazi ovog tipa otkrivaju se samo mestimično, izuzev kada je reč o spomenicima vojnika, na kojima se javljaju predstave oružja, oklopa i opreme.

Iako je već na više mesta pokazano da su spomenici bili dostupni većem delu društva, oni su i dalje koštali novca. Mogućnost da gladijatori sebi podižu spomenike, ili da im posebna kolegija pomažu u tome, govori da su gladijatori

imali pristupa novcu, bilo direktno, bilo kroz različite donacije (Hope 2001: 52). S druge strane, važnu okolnost predstavlja činjenica da je njima, za razliku od nekih drugih socijalnih grupa komemoracija bila uopšte dozvoljena. Preko spomenika saznajemo da su gladijatori imali i žene, bez obzira što su kao robovi bili uskraćeni takvim pravom. Njihov status supruga (*coniux*), kao i neka od njihovih imena sačuvana su do danas uz ostale podatke o profesiji preminulog. Međutim, verovatno najvažnija stvar kada su spomenici u pitanju je način na koji se gladijatori sahranjuju. Iako je većina njih primorana na izbor profesije, iako su celog života smatrani delom društva koji ne zaslužuje pažnju većine, iako su odbacivani i skrajnuti na same margine društva, gladijatori biraju da se sahranjuju po rimskim običajima (Hope 1998: 193). Ukoliko zanemarimo natpise i predstave, njihovi spomenici se ne razlikuju previše od spomenika drugih građana. Izrađivani su od istog materijala, tekst je ispisivan na latinskom (odnosno grčkom u istočnom delu Carstva), a čak je i formula natpisa bila u skladu sa uobičajenim pravilima. Iako su sahrane bile izdvojene na krajevima nekropole ili potpuno van njih, očigledno da ovakav odnos nije bio karakterističan samo za gladijatore. Pripadnici *Seviri Augustales* u Nimu, bivši oslobođenici, takođe su grupisani nakon smrti na posebnim parcelama, a slično se dešava i sa nekim slučajevima vojnika. Iako je društvo tretiralo gladijatore kao Druge unutar sopstvenog društva, oni sami su pokušavali da se izbore za sopstveni identitet.

Gladijatori i kult Nemeze

"Savetujem vam da obratite pažnju na svoje zvezde. Ne verujte Nemezi, jer mene je prevarila. Pozdrav i doviđenja."

(CIL V. 3466; Lloyd- Morgan 1996:124)

O religijskom identitetu gladijatora danas ne znamo puno. S obzirom na činjenicu da su gladijatori poticali sa različitih krajeva Imperije, da su se među

njima nalazili pripadnici različitih lokalnih populacija, logično je zaključiti da su sa sobom nosili i različite religijske navike i običaje, o kojima nas na žalost, izvori ne obavješavaju. Ipak, među brojnim nalazima sa lokaliteta širom Carstva, od Britanije do Anadolije, ističu se spomenici koji se dovode u vezu sa kultom Nemeze. Među njima se javljaju figuralne predstave, reljefi i natpisi, a često se u sklopu samog amfiteatra nalaze svetišta sa malim oltarom posvećenim ovoj boginji. Kult Nemeze je grčkog porekla, i za sada je još uvek nejasno u kom trenutku se pojavljuje u Rimu i u kom kontekstu. Prvi pomen Nemeze i njenog svetišta nalazimo kod Apijana koji govori o trenutku kada Cezar odlučuje da Pompejevu glavu sahrani na mestu Nemezinog temenosa u Rimu (App. BC. II.90).

Kult Nemeze je u vreme Carstva skoro uvek povezan sa igrama, bez obzira da li se radi o amfiteatrima, teatrima ili stadijumima. Međutim, u zapadnom delu Carstva se javlja isključivo u vezi sa amfiteatrima, dok se u istočnom delu on vezuje i za teatre i stadijume, ali tek nakon dolaska Rimljana i organizacije provincija (Hornum 1993: 50). Treba svakako imati u vidu da se u istočnom delu Carstva ni ne gradi puno amfiteatara, već se igre održavaju upravo na mestima, gde se i beleži kult Nemeze - teatri i stadijumi. Kada je reč o vezi poštovanja kulta sa amfiteatrima, do sada su zabeležene tri vrste svetišta koja se javljaju u tom kontekstu. Prvi tip predstavlja zasebne objekte, svetišta u kojima se poštovao kult i specifičan je za prostor Norika, Panonije i Dakije. Drugi tip predstavlja uobičajeniju varijantu i odnosi se na posebne sobe unutar objekata predviđene za održavanje kulturnih radnji. Ovakve prostorije otkrivene su na velikom broju amfiteatara i uglavnom im se pristupalo iz arene, ili su bili izgrađeni u nivou arene - *Čester, Caerleon, Tarragona, Leptis Magna, Pola* (Lloyd-Morgan 1996:124). Slične prostorije otkrivene su i u sklopu teatra u Efesu i Sidu (Hornum 1993: 59). Treći tip svetišta predstavlja prostor u objektu koji je rezervisan za poštovanje Nemeze i ovom tipu pripadaju svetišta iz Filipa i Italike (Hornum 1993: 60; Gómez-Pantoja 2007: 64). S druge strane, veliki broj svetišta jednostavno nije moguće smestiti u postojeću tipologiju, iz prostog razloga što nemamo precizne podatke o pojedinostima nalaza spomenika, ili objekti još uvek nisu istraženi. U

takvu vrstu spomenika spadaju i spomenici iz balkanskih provincija, o kojima će više reći biti u poglavlju koje se bavi Dalmacijom.

Ikonografija predstave Nemeze, kada je reč o reljefima i likovnim predstavama, manje-više je ujednačena. Najčešći atributi sa kojima se Nemeza pojavljuje su vaga i štap koji se dovode u vezu sa pravednim odlukama ili pravednom procenom nečije sudbine. Drugi atributi sa kojima se Nemeza pojavljuje su grifon, uzde, kolski točak i gladijatorsko oružje (*Andautonia*). Lik Nemeze se predstavlja u varijanti sa krilima ili bez, a često je predstavljena sa likom koji se nalazi ispod njenih nogu, kao pregaženi neprijatelj. Kroz različite natpise, ili attribute sa predstava, možemo videti da se neki atributi drugih boginja i božanstava, poput Tihe, Dijane ili Nike javljaju na predstavama Nemeze (Hornum 1993: 68-9).

S obzirom na očiglednu povezanost kulta Nemeze sa amfiteatrima i igrama koje su se u njima održavale, bilo bi logično očekivati da su većina dedikanata gladijatori ili venatori. Međutim, situacija je sasvim drugačija, i daleko veći broj natpisa govori o vojnicima, magistratima i običnim ljudima koji dižu oltare Nemezi. S obzirom na jednostavnost formula, kod jako malog broja je sačuvan razlog podizanja oltara i zavetnih natpisa. Najčešće se radi o dobrobiti i zdravlju porodice, prijatelja, ali i Cara, dok se kod gladijatorskih posveta pored ličnog zdravlja od boginje traži da zaštiti i kolegij gladijatora. Veliki broj magistrata koji se pominje u natpisima, dozvoljava pretpostavku da se najpre radi o *munerarius*-ima, odnosno civilnim, vojnim i religijskim činovnicima koji su organizovali igre, te su od boginje tražili i njihov dobar ishod.

Razlog za povezanost Nemeze sa amfiteatrom i gladijatorskim igrama i dalje je predmet rasprave, gde se različiti argumenti ističu za i protiv ideje da je Nemeza, kao zaštitnica pravde i sudbine odlučivala o ishodu borbi. Sinkretička slika Nemeze i Dijane uglavnom se objašnjava različitim poljima delovanja u amfiteatru. Dok se Nemeza brinula za gladijatore, Dijana se, kao zaštitnica lova, brinula o ishodima venacija. Ipak, izgleda da je do stapanja dva kulta došlo nakon što su prethodno oba bila pojedinačno prisutna. Najsvežiju interpretaciju donosi nam Hornum, koji

amfiteatar vidi kao mesto na kome se potvrđuje red i zakon rimske države kroz eliminaciju državnih neprijatelja, varvara, kriminalaca i životinja, pa i Nemezu kao boginju koja se brine o tom redu (Hornum 1993: 90). U takvom kontekstu, dedikacije Nemezi se mogu lako uklopiti u njen status zaštitnice reda, poretka i države. Ona se brine o igrama i svim njenim učesnicima, ali i o redu među običnim ljudima i vojnicima, pa na kraju i samom Caru.

Gladijatori u Dalmaciji

Prisustvo gladijatora u Dalmaciji je posvedočeno različitim arheološkim zapisima – arhitekturom, epigrafskim natpisima, likovnim predstavama i nalazima koji na sebi nose predstavu gladijatora ili bronzanom plastikom. Pored gladijatorskih borbi, potvrđene su i venacije i druga sportska takmičenja. Sa ovog raznorodnog materijala koji je prikupljan nešto više od dve stotine godina i koji često potiče iz nejasnog konteksta, moguće je dobiti važne informacije o životu i smrti gladijatora u rimskoj Dalmaciji. Pre svega, moguće je pretpostaviti veći broj postojećih armatura gladijatora na ovom prostoru – recijara, sekutora, tračana, i provokatora. Neke od ovih armatura, potvrđene su pre svega na natpisima urni sahranjenih gladijatora. Na predstavama sa reljefa iz Salone, prikazan je i mirmilon, a na keramičkim lampama se prikazuje čitav niz gladijatora koji se sa manje ili više problema mogu prepoznati. Na velikom broju lampi prikazani su i venatori u borbi sa životinjama. Međutim, kada govorimo o keramičkim lampama, potrebno je biti oprezan zbog mogućnosti da su neke od njih donošene iz drugih delova Carstva, a da su one koje su izrađivane u Dalmaciji mogle nositi stereotipiziranu sliku gladijatora koja ne mora nužno odgovarati stvarnom stanju stvari u dalmatinskim amfiteatrima (Byjović 2011a). Ono što svakako treba imati u vidu kod ovakvih analiza je mogućnost da su prikazane scene “doterane” i prilagođene posmatraču. Kod mozaika i drugih scena najčešće se gladijatori u borbi prikazuju tako što je jedan od njih levoruk. Ponekad se ovakve scene izrađuju

tako da je posmatraču slika jasnija, a gladijatori su postavljeni kao likovi u ogledalu (Coleman 1996: 196). Ipak, kod nekih slučajeva je potvrđena mogućnost da su gladijatori zaista bili levoruki, (obično pratećim natpisom - *sc* ili *scaeva*), a što je moglo biti u vezi i sa pravilima borbe. Predlog za rešenje dileme koje nastaju oko ovakvih predstava, daje Luis Robert, koji pretpostavlja da kod levorukih gladijatora se štitnik najčešće nosi na desnoj nozi. To znači da je čitava oprema prilagođena za borbu levom rukom, a ne da se radi o umetničkoj slobodi prikaza (Roberts 1940: 71). Kako druga prilagođavanja nisu za sada potvrđena, treba biti pažljiv i računati na mogućnost „umetničke slobode“ kada su ovakve predstave u pitanju.

Kada je o likovnim predstavama reč, sa prostora rimske Dalmacije potiču nalazi među kojima su najbrojnije keramičke lampe (kat.br. 8 – 36), ali i predstave sa urni, keramičkog posuđa, nakita, i na kraju bronzane plastike. Mada ove predstave ne možemo uzeti kao sigurnu potvrdu tih i takvih tipova gladijatora, pre svega zbog mobilnosti gladijatora unutar Carstva, one nam mogu ukazati na značaj i popularnost gladijatora i određenih scena u provinciji Dalmaciji. Za sigurnu potvrdu prisustva armatura pomoći će nam grobni natpisi gladijatora sačuvani na njihovim urnama. Kada je o predstavama na keramičkim lampama reč, dve najbrojnije grupe koje se izdvajaju su predstave pojedinačnih gladijatora, odnosno parova gladijatora, od kojih obe mogu imati različite varijante prikaza. Ono što je na prvi pogled uočljivo je okolnost da se većina predstava odnosi na određene trenutke spektakla – borba, izlazak u arenu, odbrana, pobeda i poraz (Бујовић 2011a: 248). Uz pomoć tradicionalnih opisa gladijatorskih armatura i analogija sa drugim poznatim slučajevima, pokušao sam da prepoznam određene armature na predstavama tamo gde je kvalitet prikaza to omogućavao.

Karta 2. Distribucija amfiteatara i predmeta vezanih za spektakle na istočnom Jadranu

Na taj način saznajemo da je većina armatura (sekutor, recijar, tračanin, hoplomahus, mirmilon, provokator) bila prisutna u provincijskim amfiteatrima. Najveći broj scena posvećen je tračkom gladijatoru – na pojedinačnim scenama zabeležen je na osam predmeta, uglavnom keramičkih lampi (kat.br. 16-18, 20-22, 24) i jednoj bronzanoj figuri (kat.br.4), dok je u borbi sa svojim tradicionalnim protivnikom, mirmilonom, prikazan na četiri lampe (kat.br. 9, 12, 13, 15) i već pomenutom mermernom reljefu. Zabeležena je i scena borbe dva provokatora (kat. br.14) koji se prepoznaju po oblim šlemovima i širokim štitovima. Provokator je verovatno i gladijator u čijem obliku je izvedena jedinstvena keramička lampa u stojećem položaju (kat.br.8). Što se ostalih armatura tiče zastupljene su malim brojem nalaza, kada su predstave u pitanju. Hoplomahus, karakterističan po koplju i malom okruglom štitu, zastupljen je jednim jedinim primerkom predstave

na keramičkoj lampi (kat.br. 23), kao i recijar (kat.br. 19). Ipak, zanimljiv je nalaz lampe sa predstavom dvojice nagih mladića koji ulaze u arenu, koji u ruci drže bodež. Na levom ramenu desne figure, nazire se prebačena tkanina, koja se može protumačiti i kao mreža, što bi značilo da se radi o recijarima koji su se borili mrežom i trozupcem, ali su neretko koristili i bodeže (Futrell 2006: 95). Sekutor je predstavljen u samo dva slučaja koja se odnose na predstave sa kamenih urni (kat.br. 38, 39).

Za razliku od lampi i scena iz amfiteatra, situacija sa kamenim gladijatorskim urnama je potpuno drugačija. Od 12 urni, za koliko njih su poznati podaci o armaturi, sve pripadaju recijarima i kontra-recijarima, odnosno sekutorima. Svi natpisi, kao i predstave gladijatora i njihove opreme govore tome u prilog (Cambi 1979). Među sačuvanim spomenicima možemo prepoznati sedam sekutora (kat.br. 39, 40, 42, 43, 48, 49, 50) odnosno pet recijara (kat.br. 38, 41, 44, 46, 47). Bez obzira da li se radi o natpisu u kojem se navodi armatura, sačuvanoj likovnoj predstavi figure gladijatora, ili njihovog prepoznatljivog oružja (šlem i mač, odnosno bodež i trozubac) svi slučajevi se pripisuju sekutorima ili njihovim tradicionalnim protivnicima – recijarima. Pored ovih 12 urni, sačuvana je još samo jedna, na kojoj nije sačuvan podatak o armaturi. Najveći broj ovih urni je otkriven u neposrednoj blizini amfiteatra, izuzev jedne otkrivene na Kapljuču (200 m od amfiteatra), koja pripada oslobođenom gladijatoru i jedne otkrivene u blizini Salone na Stobreču. Autori koji su se bavili pitanjem ovih nalaza pretpostavljaju da se radi o nalazima sa iste nekropole koja se nalazila pored amfiteatra (Cambi 1986, Sanader 2001; Janković 2011). Iz natpisa sa urni, pored podataka o armaturi imamo još čitav niz informacija korisnih za rekonstrukciju dela života gladijatora koji su u urnama sahranjeni. Pre svega, slično kao u prethodno opisanoj situaciji u Nimu (Hope 1998; 2001) iznenađuje činjenica da se podatak o armaturi daje odmah nakon imena. Dakle, već u prvom redu saznajemo da se radi o gladijatoru, što je slučaj potvrđen samo još kod rimskih vojnika. Pored toga saznajemo i podatke o broju borbi i približnom broju godina. Gladijatori sahranjeni na nekropoli u Saloni, kod kojih je ta informacija spomenuta, umrli su u svojim

dvadesetim godinama. Ovde svakako treba imati na umu običaj da se na rimskim spomenicima ponekad javlja i zaokružen, približan broj godina. Što se tiče broja borbi koje su gladijatori preživeli, cifra se kreće od samo dve do “minimum 20”. Sa istog mesta, saznajemo i podatke koji nisu vezani za sam gladijatorski poziv. Pre svega, saznajemo da su neki od gladijatora, pored ličnih imena poput *Placentinus*, *Maximianus*, *Secundus* ili *Thelonicos*, koristili neku vrstu nadimka, “estrarnog imena”, poput *Amabilus* (dragi), *Crinitus* (dugokosi), *Aureus* (zlatni), *Rapidus* (hitri). Nedostatak pravih imena, onemogućava raspravu o tome da li se radi o rimskim građanima osuđenim *ad ludum*, ratnim zarobljenicima ili robovima bez građanskog prava. Pored imena sahranjenih, saznajemo ponešto i onima koji su gladijatore sahranili. Pre svega se među njima pominje porodica (supruge), odnosno prijatelji, koji mogu biti pripadnici kolegija koji su se između ostalog brinuli i o sahrani svojih članova. Kao argument ovoj tezi podvlači se termin *sodalis* sa jednog od natpisa, koji može ukazivati na kolegije, kakvi su registrovani širom Carstva (Wiedemann 1992: 117; Hope 1998: 183).

Kada je u pitanju status gladijatora, kao pripadnika *infames* grupe, važan podatak sa natpisa odnosi se na način na koji je gladijator umro. Pored uobičajenih brojeva borbi koje je gladijator preživeo, a koje mogu služiti “meranju” veštine i profesionalnosti gladijatora, javljaju se informacije o slučajevima kada su gladijatori umrli van arene. Naime, svaki put kada se to desi, bez obzira na kontekst, ta informacija se ističe na spomeniku. Tako saznajemo da je recijar Telonik oslobođen i umro na seoskom imanju, da je Maksimijan umro u napadu bandita, ili da je Rapid podlegao ranama zadobijenim tokom borbi.

Predstave oružja gladijatora na urnama (kat. br. 42, 43, 46) ali i keramičkim lampama (kat. br. 30-32) ne predstavljaju novinu na prostoru Carstva. Ipak, o značenju predstava možemo govoriti u domenu popularnosti simbola koje one nose - o njihovoj očiglednoj vezi sa gladijatorskim spektaklima. Lako prepoznatljivi delovi opreme gladijatora (šlemovi, trozupci, štitnici,...) govore u prilog tezi da su predstave gladijatorskih spektakala i svih njenih delova, pa i gladijatorskog oružja, bile popularne među stanovništvom Dalmacije.

Poslednji tip podataka sa natpisa pruža nam, doduše nesigurno i ne u velikoj meri, uvid u poreklo gladijatora. Naime za samo tri slučaja imamo spomen mesta odakle su gladijatori došli. I dok su u dva slučaja termini prilično uopšteni, odnosno odnose se na provinciju (Afrika, Dakija), u trećem slučaju su podaci nejasni. Pošto se u natpisu pominju Akvileja i Belun, istraživači koji su se bavili ovim pitanjem i dalje raspravljaju da li se radi o Akvilejcu koji je stekao gladijatorski trening u Belunu ili obrnuto (Janković 2011: 706).

Pored likovnih predstava gladijatora, na nalazima iz Dalmacije se prepoznaju i predmeti koji prikazuju venatore, odnosno delove spektakla koji se odnose na borbe sa životinjama, bez obzira da li se radi o ljudima i životinjama ili međusobnim borbama životinja. Iako je broj takvih predmeta mali, svakako ih treba spomenuti, pre svega zbog potvrđivanja prisustva te armature u Dalmaciji. Pored već spomenutog reljefa sa psom koji je otkriven u salonitanskom amfiteatru, predstave ovog tipa su zabeležene na keramičkim lampama i jednoj gemi iz Salone. Na predstavama se pojavljuju venatori (kat.br. 33-34) odnosno lavovi u borbi sa drugim životinjama (kat.br. 35-36).

Poslednji aspekt života gladijatora odnosi se na njihove veze sa kultom Nemeze. Dva svetišta otkrivena u Saloni, interpretirani kao nemezeumi, i jedan otkriven nedavno u okviru burnumskog amfiteatra upućuju na mogućnost da je Nemeza mogla biti poštovana u okviru dalmatinskih amfiteatara, kao zaštitnica gladijatora, borbe ali i sudbine i poretka društva. Sa prostora Dalmacije potiču samo dva posvetna natpisa, jedan otkriven u Saloni (kat.br. 60), u blizini dve prostorije protumačene kao svetišta, dok je drugi natpis otkriven na lokalitetu Komini kod Pljevalja (kat.br. 61; Цермановић Кузмановић 1970: 25). Dok je za natpis iz Pljevalja (kat. br.) sačuvano ime i pozicija dedikanta (Saturnin, konzularni beneficijar legije XI Flavijeve), iz natpisa u Saloni to nije jasno. Štaviše, autor teksta pretpostavlja da se radi o gladijatoru isključivo na osnovu okolnosti da je natpis otkriven u okviru amfiteatra. Kao što smo videli iz poglavlja koje se bavi Nemezom i njenim pokroviteljstvom nad amfiteatrima, ovakav zaključak ne mora biti ispravan, čak je malo verovatan. Svetišta Nemeze javljaju se na velikom broju

amfiteatara, odnosno teataru i stadijuma u okviru Carstva. Kada je reč o balkanskim provincijama, koje su geografski najbliže Dalmaciji, otkriveno je nekoliko slučajeva gde je Nemeza prisutna ili putem zavetnog natpisa ili putem statue (Cambi 1979; Васић 1979: 39; Нововић Кузмановић 2005; Gavrilović 2011). Verovatno najupečatljiviji primer kada je u pitanju veza boginje sa spektaklima je predstava iz Andautonije, gde su pored standardnih atributa poput točka i grifona prikazani i delovi oružja gladijatora i venatora (Knezović 2010).

Predmeti sa predstavama gladijatora iz Dalmacije

Kontakti rimske vojske i trgovaca ostvareni su sa stanovnicima Dalmacije daleko pre rimskog osvajanja te teritorije. Kroz seriju manjih sukoba između zaraćenih gradova i ratova sa populacijama dalmatinskog primorja, Rimljani su konačno početkom nove ere osvojili Dalmaciju i pokrenuli proces smirivanja provincije i njene administrativne organizacije. Već od vremena Julija Cezara, na ovom prostoru se pominju konventi rimskih građana od kojih će kasnije nastati i veliki urbani centri poput Skardone, Narone i Salone. Rimska vojska ipak na ovom prostoru ne zatiče samo zajednice lokalnog stanovništva, već ulazi u različite odnose sa velikim brojem gradova osnovanih u vreme grčke kolonizacije, koji već imaju drugačiju vrstu urbanizacije u odnosu na ostatak Dalmacije, tehnološki sličnu rimskoj. *Apollonia, Dyrachium, Buthua, Issa, Pharos, Epeteion, Salona*, samo su neki od gradova u kojima je urbanizacija uzela maha pre rimskog osvajanja, u kojima su podizane javne građevine poput teatra, hramova i gradskih trgova. Ipak, treba voditi računa da je ovakva situacija zatečena samo na primorju, dok je unutrašnjost Dalmacije izgledala drugačije, bar kada je izgradnja naselja u pitanju. Pitanje organizacije predrimskog stanovništva Dalmacije predstavlja i dalje otvoreno polje istraživanja. Preovlađujući stav istraživača je do skoro podrazumevao da se opisi populacija, kao i njihovih naselja dobijeni iz klasičnih tekstova odnose kako na period pre osvajanja tako i nakon njega, isključujući bilo

kakvu mogućnost da su rimska vojska i administracija mogli uticati na promene unutar organizacije naselja i života lokalnih zajednica (Wilkes 1969; Bojanovski 1988). O organizaciji društva u periodu neposredno pre rimskog osvajanja Dalmacije ne raspolažemo detaljnim podacima, ali se pretpostavlja da je među zajednicama postojala neka vrsta političkog udruživanja baziranog na sličnom životnom iskustvu (Džino 2013). Koherentnost tih zajednica mogla je biti pojačana u trenutku rimskog osvajanja zbog doživljaja zajedničke opasnosti, u čemu svakako ne treba tražiti političko ili etničko jedinstvo među dalmatinskim zajednicama u tom trenutku (Džino 2013). Ove zajednice, koje Rim zatiče u vreme osvajanja i formiranja provincije, biće reorganizovane od strane administracije, korišćenjem različitih rešenja za pojedinačne slučajeve. Negde su formirane zajednice naselja, dok su negde veće zajednice administrativno razbijane na manje celine. Najbolji primer za ovakvu provincijsku politiku je podela teritorije Ilirika na manje administrativne jedinice - Panoniju i Dalmaciju nakon Batonovog ustanka. Lokalne zajednice su organizovane kroz niz peregrinih civitatesa koji su možda zadržali svoja imena iz prerimskog perioda, ali je njihov obim, kao i politički uticaj koje su imale u odnosima sa drugim zajednicama, bio promenjen u odnosu na prethodno stanje. Reorganizacija provincije, pre svega njenog prostora i načina upravljanja populacijama koje na njemu žive, svakako je uticala i na reorganizaciju pozicija moći unutar lokalnih zajednica. Reorganizacija moći zahtevala je promene kulturnih praksi i rutina koje su tu moć održavale, pa autori koji su se ovom temom bavili (Džino 2013) smatraju da takve promene nužno dovode i do načina na koji se konstruišu i održavaju lokalni identiteti.

Važnost predrimske urbanizacije kada su spektakli u pitanju, odnosi se na mogućnost njihovog održavanja u za to pogodnom prostoru, koji ne mora nužno da bude amfiteatar. Do sada je već više puta potvrđena činjenica da je amfiteatara manje u istočnom delu Carstva, u grčkim gradovima, a sa druge strane, naglašen je običaj da se postojeći objekti, poput stadijuma, teatra ili trgova, koriste za održavanje spektakla. Nažalost, za sada nemamo potvrde o takvom običaju u jadranskim gradovima, ali svakako treba imati na umu i ovakvu mogućnost kada

govorimo o prostornoj distribuciji amfiteatara. Za sada su potvrđena tri amfiteatra koja su „koncentrisana“ na srednjoj dalmatinskoj obali – Zadar, Salona i Burnum. Njima najbliži amfiteatar na severu smešten je u antičkoj Poli, dok je najbliži amfiteatar na jugu kod Dyrrachiuma, današnjeg Drača u Albaniji. Dok su pokretni nalazi koji se vezuju za gladijatorske borbe ravnomerno raspoređeni na prostoru između amfiteatara Pule i Zadra, između amfiteatara u Saloni i Draču nedostaju predmeti koji bi se mogli vezati za aktivnosti u amfiteatru ili nekom drugom prostoru (karta 2). Naime, karta distribucije nalaza pokazuje da je najveći deo takvih nalaza smešten u okviru primorskog dela današnje Republike Hrvatske, sa po jednim izuzetkom otkrivenim na području Bosne i Hercegovine, odnosno Crne Gore. Nedostatak materijala sa prostora Crne Gore i severne Albanije može se protumačiti ne samo kao fizičko odsustvo gladijatora i borbi, već i kao rezultat nedovoljne istraženosti, odnosno publikovanja građe sa ovom tematikom. Na ovakvu mogućnost ukazuje i okolnost da su predmeti ove vrste nejednako raspoređeni upravo unutar modernih državnih granica, i da njihova nejednaka distribucija možda govori o različitoj organizaciji istraživanja i publikovanja unutar savremenih akademskih zajednica.

Među nalazima prikupljenim za ovaj rad, najveću grupu čine keramičke uljane lampe sa predstavama iz amfiteatra, od kojih je najveći deo proizveden tokom 1. i 2. veka naše ere. Svega tri lampe od ukupnog broja su datovane sa sigurnošću u 4. vek naše ere. Zanimljivo je da su oba primerka koja prikazuju venatore u borbi sa sigurnošću datovana u ovaj period. Pored ova dva primerka, samo je još jedan sigurno datovan u 4. vek (kat.br. 19), a na disku lampe je predstava gladijatora recijara. U poglavlju o tipu zastupljenog materijala, rečeno je da najveći deo predstava prikazuje scene iz amfiteatra. Na njima je prikazan ulazak gladijatora u amfiteatar (deo pompe), borba gladijatora, kao i trenutak kada je jedan od gladijatora pobeđen. Stiče se utisak da su majstori koji su izrađivali lampe i predstave na njima, više vodili računa o prikazivanju dešavanja iz amfiteatra, nego samim ličnostima gladijatora, dajući nam na taj način uvid u dešavanja tokom spektakla. Takođe smo videli da se na ovim predstavama, izuzev sekutora,

javlja najveći broj poznatih armatura. Kod nekih primeraka je predstava skoro šablonska i vrlo rudimentarna, dok je kod nekih lampi prisutno isticanje i najmanjih detalja opreme (Крунић 2011: 362; Вујовић 2011a: 248). Ono što predstavlja problem u tumačenju ovih predmeta je što njihova distribucija pre svega upućuje na njihovu mobilnost, odnosno mogućnost da su kao i *terra sigillata*, ili neki drugi predmeti, donošeni iz drugih delova Carstva. Distribucija nalaza ne govori o proizvodnim ili prodajnim centrima, već o popularnosti koje su ovakvi predmeti uživali u provinciji Dalmaciji. Slični primerci otkriveni su na ogromnom broju lokaliteta širom rimske Imperije, među kojima ćemo navesti samo neke iz bližeg okruženja – *Singidunum* (Црнобрња 2006: 60; Krunić 2004: 65), *Viminacium* (Црнобрња 2006: 120), *Sirmium* (Vikić-Belančić 1971: 138), *Pola* (Cambi 1979: 255), *Siscia* (Cambi 1979: 254), *Neviodunum* (Cambi 1979: 255), *Emona* (Petru 1972: 55), *Atina* (Honle & Henze 1981: 58), *Vijon* (Nossov 2009: 119). Jedinstveni primerak predstavlja lampa u obliku stojeće figure gladijatora-provokatora (kat.br.8) čiji je šlem modifikovan tako da služi kao ručica, a ispod potiljka se nalazio otvor za sipanje ulja. Sa prednje strane, na centralnom delu štita, stajao je otvor za fitilj. Lampa je izrađena sa velikom preciznošću i izraženim detaljima, tako da se raspoznaje svaki od delova odeće, opreme i oružja gladijatora. Sličan primerak otkriven je u Rimu i trenutno se čuva na stalnoj muzejskoj postavci u Koloseumu³.

Treba svakako razmotriti i mogućnost da su ovakvi predmeti, uz neke druge, poput bronzanih figura, staklenih boca ili keramičkih tanjira, mogli biti prodavani/deljeni kao vrsta suvenira tokom održavanja igara o čemu govori Tomas Videman (Wiedemann 1992: 23; Nossov 2009: 120). Na prostoru Salone, pored keramičkih lampi koje bi se mogle okarakterisati kao suveniri u izvesnoj meri, otkriven je i kalup za odlivanje staklenih boca, koje su takođe mogle služiti istoj nameni u lokalnom amfiteatru, a slični slučajevi su potvrđeni i u drugim delovima Carstva – *Aquae Statiellae* i *Montepulciano* (Gasparetto 1973). Ono što otežava

---

³ Lampa je nepublikovana, analogija je preuzeta na osnovu lične fotoarhive autora.

ovakvu pretpostavku je okolnost da na teritoriji Dalmacije nisu otkrivene lampe sa međusobno identičnim predstavama, što bi bilo očekivano ako govorimo o nekoj vrsti masovne proizvodnje suvenira namenjenih isključivo prodaji tokom igara. S tim u vezi ove predmete bi možda trebalo posmatrati iz drugačijeg ugla. Iako predstavljaju neku vrstu memorabilije na održane igre, one nisu morale biti nužno proizvedene tom prilikom. Naime, moramo dozvoliti realnu mogućnost da nisu vezane za određene igre, već za širi fenomen spektakla. Vlasnici predmeta koji sadrže predstave iz amfiteatra nisu morali biti istovremeno i posetioci u amfiteatru, a svoje predmete su mogli nabaviti i iz nekih drugih razloga, možda estetskih, možda simboličkih.

Kada govorimo o keramičkom materijalu u Dalmaciji, primetan je nedostatak luksuzne *terra sigillate* sa ovom tematikom. Iako su na teritoriji Dalmacije otkrivene posude ovog tipa iz različitih radionica (Cermanović-Kuzmanović 1976; Makjanić 1985; Brusić 1989), do sada nije konstatovana ni jedna sa predstavom gladijatora ili venatora, kao što je to slučaj u susednoj Gornjoj Meziji (Byjовић 2011a: 253-256). Od keramičkog materijala, prisutan je još samo jedan fragmentovani tanjir sa predstavom gladijatora, otkriven u Saloni (kat. br. 7). Na dnu tanjira, prikazan je gladijator u sceni borbe, a cela kompozicija je veoma slična sa predstavama otkrivenim na *crustulum*-ima, poput primerka sa Viminacijuma (Byjовић 2011b: 206), koji su korišćeni za izradu hlebova/kolača prilikom različitih javnih dešavanja (Gavrilović 2011: 192). Među nalazima sa prostora Dalmacije, upadljiv je i nedostatak gladijatorskog oružja, koje je inače otkriveno na relativno malom broju lokaliteta na teritoriji Carstva (Junkelmann 2000), tako da o oružju i opremi gladijatora iz Dalmacije možemo govoriti samo na osnovu njihovih predstava.

Ozbiljan problem kod interpretacije pokretnih arheoloških nalaza iz grupe keramičkih predmeta predstavlja nedostatak podataka o kontekstu nalaza. Izuzev malog broja nalaza otkrivenih u grobovima (kat. br. 13, 15, 20) u Saloni, Bakru i Lori kod Splita, većina predmeta je u dalmatinske muzeje stigla ili otkupom ili nabavkom od meštana krajem 19. i početkom 20. veka. Keramičke lampe

predstavljaju nezaobilazan grobni inventar kod sahrana rimskog perioda, i obično najveći broj njih upravo potiče iz ovakvog konteksta (Црнобрња 2006: 112). Međutim, kako za nalaze iz Dalmacije nemamo podatke o njihovom kontekstu nalaza moramo biti oprezni kada su tumačenja u pitanju.

Nakon diskusije o vrsti pokretnih predmeta koja se pojavljuje na teritoriji Dalmacije, njihovom poreklu i raznovrsnosti, potrebno je postaviti pitanje koje se tiče njihove uloge u svakodnevnom životu vlasnika. Kao što smo videli, većina ovih predmeta potiče iz nepoznatog konteksta i predstave koje nose na sebi jedini su podatak kojim raspolažemo kada govorimo o njihovoj nameni u provincijskom kontekstu. Ukoliko pretpostavimo da odabir predstava na svakodnevnim predmetima koji se koriste ne predstavlja slučajaj, već smišljen i nameran izbor, može se raspravljati o značaju tog izbora za vlasnike predmeta. U ukupnom korpusu predmeta koji se javljaju u provinciji Dalmaciji (lampe, tanjiri, stakleni predmeti), nalazi sa zabeleženim predstavama iz amfiteatra predstavljaju mali deo, te se ne može govoriti o nekom dominantnom, preovlađujućem trendu kada je njihov izbor u pitanju. Ipak, deo populacije rimske Dalmacije je izabrao predstave iz amfiteatra kao scenu koja će ukrašavati neke od predmeta koje je koristio. Kao što je u ovom radu na više mesta rečeno, puko prisustvo materijalne kulture ne označava nužno promene na društvenom planu, već prakse i rutine prilikom kojih se ona koristi. Razumevanje ovih praksi pomoći će nam i u osvetljavanju društvenih promena u provinciji. Ako prihvatimo pretpostavku da spektakli i gladijatori kao njihov deo, predstavljaju deo rimskog iskustva i prepoznaju se kao deo rimske svakodnevnice, preneti u provincijski kontekst, možemo pretpostaviti i da slika spektakla može nositi drugačiju, simboličku poruku, sem estetske. Kako smo na početku ovog rada videli, ukus nije kategorija koja zavisi isključivo od pojedinca, već predstavlja konstrukciju nastalu u određenim društvenim okolnostima (Đorđević 2009: 256). Tako se i odabir predstava iz amfiteatra na svakodnevnim predmetima može tretirati kao društveno uslovljena pojava, koja pre svega služi stvaranju izvesnog stila života koji se raspoznaje u odnosu na neke druge. Ako amfiteatre i spektakle posmatramo kao simbole „rimskosti“ (pre nego

romanizacije) u provincijskom kontekstu, možemo i njihove predstave posmatrati kao medijum čijom upotrebom se konstruiše društveni identitet vlasnika. Dakle, javne građevine u provinciji, pa i amfiteatre, gradi centralna administrativna vlast preko svojih ispostava. Pored olakšavanja života svojih građana u provinciji, putem urbanizacije koja podrazumeva izgradnju puteva, zgrade administrativnih vlasti, ali i građevine namenjene zabavi, administracija time takođe obeležava deo teritorije kao „svoj“. Time ona ne obeležava svo stanovništvo tog prostora kao „rimsko“, ali ono može koristiti takav urbani pejzaž u cilju postizanja lokalnih identiteta. Ne/korišćenjem amfiteatra mogu se formirati društvene grupe koje se po stilu života, odnosno određenim rutinama i korišćenjem materijalne kulture tokom tih rutina, razlikuju od nekih drugih koje to ne rade (Burdije 2012: 156). U ovakvoj poziciji argumenata, izbor scena sa amfiteatra može se posmatrati kao jedan od načina konstruisanja lokalnih identiteta, odnosno kao jedna od lokalnih varijanti postajanja „Rimljaninom“. Biti Rimljanin u neraskidivoj je vezi za razumevanjem životnih strategija za funkcionisanje, napredovanje i pozicioniranje stanovništva u odnosu na rimsku Imperiju, koja je u provincijalnom kontekstu prisutna kroz administraciju i vojsku. Međutim, kao što smo videli u poglavlju o kulturnim promenama, isti cilj ne znači i isti mehanizam za postizanje tog cilja. U odnosu na lokalne situacije u kojima se nalazi stanovništvo, poput kulturnih specifičnosti, prethodnih kontakta sa Rimljanima, kao i vremena u kojem se kontakt ostvario, zavisiće i način na koji lokalno stanovništvo postiže krajnji cilj – pozicioniranje u odnosu na izmenjene okolnosti u društvu, koje u najvećem broju slučajeva predstavljaju specifično tumačenje koncepta „biti Rimljanin“. Rečima R. Hinglija, na taj način se jedinstvo imperije ostvaruje kroz lokalne specifičnosti i razlike (Hingley 2005). Tako se različite prakse u provincijskim kontekstima mogu tumačiti kao oznaka „rimskosti“ odnosno lokalnog statusnog identiteta koji se u odnosu na rimskost pozicionira – učesće u političkim odlukama, dobijanje rimskog građanskog prava, korišćenje latinskog jezika u formalnim situacijama, ali i pre svega svakodnevne prakse poput odlaska u kupatilo, hram ili amfiteatar. U takvom kontekstu, gde su prakse uslovljene društvenim normama, odabir materijalne

kulture sa određenim predstavama i porukama, poput scena iz amfiteatra u našem slučaju, predstavlja sve samo ne slučajni estetski odabir vlasnika.

* * *

Podaci o gladijatorima predstavljaju rezultat kritičkih tumačenja klasičnih tekstova, ali i arheoloških istraživanja, velikog broja istraživača koji su se ovom temom bavili poslednjih dve stotine godina. To znači i da ti rezultati potiču iz različitih tumačenjskih okvira koji su problemu spektakla pristupali iz različitih uglova i sa različitim ciljevima, u zavisnosti od trenutnog interesovanja. Ono što se kao zajednička nit provlači kroz većinu radova na temu spektakla i gladijatora je naglašavanje konteksta religije, borbe, maskuliniteta i nasilja u kojima se ti spektakli organizuju. U takvom tumačenju nije bilo mesta razmatranju porodičnih i društvenih mreža, a životi običnih ljudi u rimskom svetu posmatrani su kroz poređenje sa normativnim modelom rimskog muškarca (Garraffoni 2012: 218). Ne treba posebno naglašavati kako je slika muškarca u svetu gladijatora, koji se bave društveno stigmatizovanom profesijom, bila verovatno drugačija od slike muškarca koji je pripadao eliti rimskog društva. Takva slika gladijatora nužno je vodila ka tome da se pripadnici ove profesije u modernim radovima posmatraju kao anonimni slučajevi u potrazi za društvenim prihvatanjem (Garraffoni 2012: 218). Gladijatori i ostali učesnici spektakla, posmatrani su kao ljudi bez ličnih istorija i identiteta, sa jedinom svrhom – da udovolje publici u amfiteatrima Carstva. Pažljivom analizom natpisa, pogotovu onih zabeleženim na njihovim nadgrobni spomenicima i posmrtnim urnama, stiže se uvid u njihov život van amfiteatra. Saznajemo njihove individualne istorije i upoznajemo ih kao ljude koji su imali prijatelje i porodice, koji su kako za života, brinuli o njima i nakon smrt, čuvajući uspomenu na njih podizanjem spomenika.

Ovakav pristup podacima o gladijatorima, van sveta rimske elite koja nam kroz klasične tekstove ostavlja birane podatke, filtrirane pre svega sopstvenim

položajem unutar društva, važan je za ovaj rad pre svega zbog karaktera nalaza koji se javljaju na prostoru rimske Dalmacije. S obzirom da se radi o provincijskom kontekstu održavanja igara, moramo imati na umu da nas većina podataka koja se odnosi pre svega na prostor Rima i Italije može odvesti na stranputicu. Jedini dostupan izvor za spoznavanje života gladijatora u Dalmaciji, predstavljaju upravo natpisi koji se odnose na njihovu smrt, kao i materijalna kultura koja se dovodi u vezu sa njihovim životom.

SPEKTAKLI U DALMACIJI – ORGANIZATORI, MESTA ODRŽAVANJA I UČESNICI

Pravo na organizovanje igara u najvećem broju slučajeva je bilo prilično ograničeno. U Rimu je nakon Avgustovih promena, igre mogao organizovati samo car ili pripadnik carske porodice (Bomgardner 2000: 204). U specijalnim slučajevima i uz posebnu dozvolu, igre je mogao organizovati i zaslužni general, lični prijatelj cara ili osoba koja je to činila pod direktnim patronatom cara. Što se tiče provincija, situacija je bila nešto drugačija. U najvećem broju slučajeva o igrama su se brinuli pripadnici reda *Seviri Avgustales*, koji su ujedno brinuli o carskom kultu, ili civilni funkcioneri u provincijama koji su igrama proslavljali važne datume rimskog državnog kalendara (Bomgardner 2000: 114). U vreme kasne Republike, organizacija gladijatorskih igara je mogla imati izuzetno pozitivan efekat po organizatora, koji je najčešće organizovao igre u sklopu političke kampanje. Što su igre bile spektakularnije i luksuznije, organizator je mogao očekivati bolji odziv podrške koju je od posetilaca očekivao. Međutim, poznato je da su se dešavale i nezgodne situacije u kojima je organizator gubio podršku kada se posetiocima nije svideo ponuđeni program (npr. slučaj sa Pompejevim slonovima). Od vremena Avgustovih promena u organizaciji igara ovaj efekat je znatno devalviran, a skupe i luksuzne igre su smatrane finansijskim teretom, pogotovu u udaljenim provincijama (Bomgardner 2000: 207). Ovim se objašnjava i zamiranje organizacije ovih igara u zapadnom delu Carstva tokom 4. veka. Bez obzira na vreme održavanja, igre su pored toga što su predstavljale

političku predstavu, imale veliku ulogu u održavanju društvenog reda, pogotovu u Rimu. Spektakli su održavani tokom skoro polovine radnih dana u godini, a neretko su se uz igre distribuirale i namirnice do kojih su neki stanovnici gradova teško dolazili. Ovde treba ubrojiti i mogućnost da su i egzotične životinje bile distribuirane posetiocima nakon pogibije u amfiteatrima. Sa prostora Dalmacije poznata su nam tri spomenika koja govore o organizovanju spektakla – već više puta pomenuti kalup iz Salone, sa imenom Mescenija Amplijata, jedan naptis iz Salone sa imenom Ter(encije) Pantere koja organizuje takmičenje i jedan iz Epidaurusa koji govori o dvema ženama – Noviji Justili i Noviji Basili koje organizuju šakačko takmičenje. Mescenije Amplijat je, po mišljenju autora koji su se bavili ovim nalazom, najverovatnije bio oslobođenik (Buljević 2004), što nije bilo neuobičajeno u Carstvu. Oslobođenici su potvrđeni na više mesta kao editori igara, a čak su i carevi Tiberije i Neron imali svoje oslobođenike koji su brinuli o gladijatorima, životinjama i organizaciji igara (Bomgardner 2000:24). Međutim, ono što druga dva natpisa čini jedinstvenim jeste učešće žena u organizaciji javnih takmičenja. Žene u amfiteatrima se pominju u više različitih konteksta tokom Carstva. Klasični tekstovi prenose nam zgroženost nad rimskim matronama koje uživaju u društvu gladijatora, ili čak (u vreme Nerona, 63. g.n.e.) učestvuju u spektaklima. Avgust je između ostalih stvari, zabranio prisustvo ženama u amfiteatru, osim u poslednjem redu za stajanje. Ovim je Avgust želeo da svede na minimum mogućnost bilo kakve interakcije između gladijatora i rimskih matrona, što je u to vreme predstavljalo moralno nepodoban čin. Jedini izuzetak činile su pripadnice Vestinog reda koje su imale počasno mesto u prvim redovima, čija čednost je garantovala neupuštanje u interakciju sa borcima u areni. Među retkim slučajevima pominju se i oni gde su žene učestvovalе kao borci, pogotovu u vreme Domicijana, ali tek kao egzotični performans (Futrell 2006: 153). Ovo je dovelo do toga da Septimije Sever zabranjuje učešće žena u amfiteatrima, pogotovu onih koje pripadaju višim društvenim slojevima. Zabrana prisustva žena u spektaklima, pored toga što se takva pozicija žene smatrala nemoralnom, objašnjava se i snažnom vezanošću gladijatorskih igara za isticanje maskuliniteta, što bi sa

ženama kao učesnicama odudaralo od osnovnog koncepta (Garraffoni 2011). Muški, ratnički karakter igara, je ono što je definisalo rimsko shvatanje takve vrste zabave. Žene u amfiteatrima, najčešće se ipak pominju prilikom egzekucije kriminalaca i pogotovu hrišćana. U takvim situacijama, bile su primorane da se sukobljavaju sa životinjama ili su spaljivane u amfiteatru. Posebno je zanimljiv slučaj rimljanke Perpetue, koja je kažnjena tako što je sa njom u arenu puštena divlja krava umesto uobičajenih bikova, što autori ističu kao važan argument za prepoznavanje diskriminacije i ponižavanja žene u amfiteatru, doduše u specifičnim slučajevima (Shaw 1993: 7). Ipak, ni u jednom slučaju se žene ne pominju kao organizatori igara. Ako pretpostavimo da su u provincijama, pa i u Dalmaciji, igre održavane usporenijim tempom i intenzitetom nego u samom Rimu zbog ranije navedenih razloga, možemo pretpostaviti i da su nekad bili organizovani samo delovi standardnih programa – atletska i šakačka takmičenja. Dok sa salonitanskog natpisa ne saznajemo ništa više sem eventualnog imena (*Ter[entia] Pantera*) i činjenice da je organizovala igre, verovatno atletskeg karaktera (*agones*), natpis iz Epidaurusa nam pruža dosta podataka. Naime, pored toga što su majka i baka podigle spomenik rimskom građaninu Publiju Eliju Osilijanu, podelile su poklone dekurionima, avgustalima i članovima gradskog veća koje mu je odredilo počast i mesto za podizanje statue (Cambi 1979: 289). Možemo samo pretpostaviti da se radi o uglednom građaninu Epidaurusa, iz kako natpis kaže tromentinskog tribusa, kome je i sam grad ukazao počast. S obzirom na to da su igre u provinciji često od strane provincijskih vlasti shvatane kao namet, moguće je da su u ovom slučaju dopustili porodici preživelog da o svom trošku, a ispred gradskih vlasti organizuje igre. Ovakav slučaj može ukazati i na fleksibilnost održavanja igara u provincijskom kontekstu. Datovan u 2. vek, on je smešten u vreme kada su gladijatorski spektakli još uvek popularni i na vrhuncu. Možemo pretpostaviti da je provincijskoj eliti, pa i ženama iz ovih socijalnih grupa, bilo dozvoljeno da kroz organizaciju igara, odnosno njenih delova, potvrđuju svoj i status svoje porodice u lokalnoj zajednici. Važni su i „prigodni pokloni“ podeljeni

sveštenicima koji inače brinu o igrama i gradskim vlastima, koji možda govore o ustaljenom protokolu u ovakvim slučajevima.

Održavanje atletskih takmičenja potvrđeno je i reljefom otkrivenim u blizini salonitanskog amfiteatra a koji prikazuje dva rvača tokom borbe. Iako su prethodni autori pretpostavljali da se radi o gladijatorima, ništa na reljefu ne ukazuje na takvu okolnost. Smatram da se pre radi o atletama, potvrđenim natpisima i nalazima bronzane plastike (Cambi 1979) koji, nažalost, nisu ušli u katalog ovog rada, koji je ostao rezervisan isključivo za predmete koji prikazuju gladijatore ili venatore kao sigurne učesnike spektakla.

Datovanjem amfiteatra i pokretnih nalaza, vidi se da su gladijatorske borbe na prostoru Dalmacije bile održavane tokom kompletnog prisutva Rimljana na ovim prostorima. Iako su se tokom prethodnog perioda više puta pretpostavljali amfiteatri širom rimske Dalmacije – *Aequm*, *Epidaurus* (Suić 1976), *Narona* (Cambi 2002), *Tilurium* (Buovac 2007; 2012) – do sada su potvrđena samo tri od kojih je onaj u Zadru nepovratno uništen polovinom 17. veka. Najranije faze izgradnje oba sačuvana amfiteatra u Dalmaciji potiču iz perioda Klaudijeve vladavine, a poslednje korišćenje salonitanskog amfiteatra za potrebe spektakla pominje se početkom 4. veka i tokom Dioklecijanovih progona hrišćana. Burnumski amfiteatar predstavlja deo kompleksa koji se sastoji od legionarskog logora, vežbališta i amfiteatra, dok se u neposrednoj blizini nalazi i civilno naselje. Na osnovu datovanja pokretnog materijala i građevinskih faza saznajemo da je amfiteatar započet u vreme Klaudija, a konačno završen u vreme Vespazijana (Cambi i dr. 2006; Glavičić i Miletić 2009). Istraživači su skloni objašnjenju da je amfiteatar izgrađen kao nagrada legijama koje su Klaudiju ostale verne tokom Srkribonijanove pobune 42. godine i da je pre svega bio namenjen vojsci i okolnom stanovništvu. Drugi amfiteatar, iako sagrađen u isto vreme, podignut je u rimskoj koloniji u kojoj nisu boravile stalne legije – Saloni. Kao rešenje za odabir mesta, pored značajnosti koju Salona ima kao urbani centar istočnog Jadrana, nameće se i pretpostavka da je na ovom mestu postojao raniji objekat, verovatno još iz vremena Cezara ili Avgusta, koji su kao kasnije Klaudije, nagrađivali gradove koji

su im ostali verni tokom civilnih ratova. Ipak, za sada nema arheoloških potvrda o tako ranoj fazi izgradnje u Saloni. Drugo pitanje koje se postavlja je kome su namenjeni amfiteatri u provinciji ? Jasna Jeličić Radonić smatra da amfiteatri sami po sebi predstavljaju simbole romanizacije (Jeličić Radonić 2008: 41; Jeličić Radonić, Sedlar 2011: 71). Iako se možemo složiti da monumentalne javne građevine mogu biti simbol moći, superiornosti ili čak napretka u tehnološkom smislu, teško ih možemo prihvatiti kao simbole romanizacije. To bi značilo da je lokalno stanovništvo „romanizovano“ na neki način, što po stavovima J. Jeličić Radonić predviđa pre svega prisustvo javnih građevina. Takva ocena „stepena romanizovanosti“ ne stoji iz više razloga, pre svega zbog toga što su amfiteatri jednako prisutni u svim rimskim provincijama, bez obzira na njihove lokalne specifičnosti i društvenu organizaciju pred kontakt sa Rimljanima. S druge strane, već smo naglasili da sama upotreba, odnosno prisutvo materijalne kulture, ne mora nužno da znači i njeno prihvatanje u cilju dubljih društvenih, političkih, etničkih ili bilo kakvih drugih promena.

Ukoliko razmotrimo drugi zastupljeni stav po pitanju uloge amfiteatra u kulturnim promenama - „*da oni pozivaju na asimilaciju*“ (Cambi i dr. 2006: 28), videćemo da ni ovde ne funkcionišu osnovne pretpostavke za ovakvu tvrdnju. Ukoliko bi bilo tačno da Rimljani svesno i namerno koriste monumentalne javne građevine kako bi „romanizovali“ lokalno stanovništvo, očekivali bismo da ih lociramo na mestima gde je municipalizacija i urbanizacija u začetku, u ovom slučaju u unutrašnjosti Dalmacije, a ne u centrima koji imaju viševjekovnu urbanu tradiciju i potvrđeno prisustvo rimskih građana. Kao što smo videli na primeru pompejanskog amfiteatra, Sulini bivši generali grade amfiteatar za veterane i rimske građane, a ne za poraženo lokalno stanovništvo (Bomgardner 2000).

Na osnovu prethodno iznesenih informacija možemo zaključiti da su javne građevine poput amfiteatra namenjeni stanovnicima urbanih sredina Dalmacije. Pre svega se misli na stanovništvo koje živi u gradovima sa rimskim načinom upravljanja (*coloniae Iader, Salona*) i na pripadnike vojske prisutne u Dalmaciji. Ne treba zaboraviti da će pripadnici VII *legio Claudia pia fidelis*, sagraditi još

jedan amfiteatar nakon napuštanja Dalmacije, ovog puta u stalnom logoru legije u Viminacijumu. Pregledom osnovnih podataka o amfiteatrima Dalmacije, izgradnji, popravkama i održavanju, primetna je izvesna veza sa rimskom vojskom. Na nekoliko mesta u ovom radu naglašena je veza vojske sa gladijatorskim igrama. Od samog početka, pa sve do Avgusta, u Rimu su se igre održavale u blago rečeno “ratničkom” okruženju Foruma. Samnitsko oružje koje je visilo za balkona, freskama (sa scenama rata) ukrašena *Curia Hostilia*, i *Rostra* sa naslaganim pramčevima potopljenih brodova, pružale su vojnički kontekst održavanju ovakvih igara (Welch 2007: 71). Prve stalne amfiteatre gradili su vojni veterani i aktivni generali, poput Porcija i Valgusa u Pompejima, odnosno Statilija Taura u Rimu. Statilijev amfiteatar je izgrađen upravo na mestu na kojem se tradicionalno okupljala vojska – Marsovom polju. Prve gladijatorske armature nosile su imena rimskih neprijatelja – Samnita, Gala i Tračana, a postoji i podatak da su često u početku bili opremani rimskim vojnim šlemovima i oružjem (Junkelmann 2000; Nossov 2009). Čitav jedan tip amfiteatra, kojem pripada i objekat u Burnumu, naziva se vojničkim amfiteatrima, zahvaljujući činjenici da su građeni u neposrednoj blizini legionarskih logora i često na granicama Carstva. Iz ovih razloga ne treba olako preći preko činjenice da je jedan centurion rimske vojske (Vibije Vibijan), bio zadužen za nadgledanje radova na amfiteatru u Saloni (Kirigin 1979a: 129). Iako je opšte prihvaćeni stav da je rimska vojska ta koja izvodi građevinske radove, pogotovu u sveže osvojenim oblastima, ovaj podatak nam potvrđuje važnost učešća vojske u održavanju javnih građevina koje su se koristile za održavanje spektakla. Burnumski amfiteatar je takođe sagrađen od strane vojnika III i XI legije, kojima je prvobitno i bio namenjen, sve dok logor nije napušten 86. godine n.e. Pretpostavka da su vojnici koristili amfiteatre kao vojna postrojenja za vežbu je pogrešna, s obzirom da je za takve potrebe postojalo vežbalište (*campus*) sagrađeno uz sam amfiteatar (Glavičić i Miletić 2012: 35). Ovakav prostor potvrđen je natpisom i na ostrvu Visu (Rendić-Miočević 1952; Gabričević 1968: 30). Kada govorimo o upotrebi vojnih amfiteatara, od kojih se većina nalazi na limesu, treba razmotriti ideju da su korišćeni i za neke druge

aktivnosti, osim gladijatorskih igara. Iako je kampus služio za vojnička nadmetanja i treninge, nije imao sedišta, jer nije ni bilo predviđeno posmatranje takvih aktivnosti. Obližnji amfiteatar upravo je mogao služiti za održavanje takvih događaja gde je zahtevano, odnosno očekivano prisustvo posetilaca, kao npr. vojne parade. S obzirom na blizinu civilnog naselja ne treba isključiti ni mogućnost da su civili koristili amfiteatar za svoje lokalne potrebe, koje nisu nužno morale biti gladijatorske igre. O tome možda svedoči velika količina pokretnog materijala (nakit, grnčarija, novac,...), otkrivena prilikom istraživanja amfiteatra u Burnumu (Glavičić i Miletić 2009). Nažalost, kako je amfiteatar za sada još uvek neistražen, ova hipoteza ostaje na nivou spekulacije na koju bi trebalo obratiti pažnju prilikom budućih istraživanja.

Ukoliko se oslonimo na analogije sa drugim mestima u Carstvu, i na datume pokretnog arheološkog materijala, možemo pretpostaviti da su gladijatorski i drugi spektakli održavani širom Dalmacije, možda i pre same izgradnje amfiteatra. Objekti su izgrađeni pre svega za stanovnike urbanih centara, a lokalno stanovništvo iz gradova i okoline moglo je prisustvovati ovakvim događajima. Većina ovakvih amfiteatara, pa i burnumski, sagrađeni su van zidova vojnog logora, što nameće pretpostavku da nisu bili namenjeni isključivo vojnicima rimske vojske, već su na igre dolazili i lokalni meštani. Stav da amfiteatri mogu biti snažni simboli rimske države i moći, pogotovu u novoosvojenim oblastima gde slični običaji ne postoje, je svakako opravdan. Njihova monumentalnost, arhitektura, unutrašnja hijerarhija prostora, ali i činjenica da se borci međusobno sukobljavaju zarad tuđe zabave, svakako mogu ostaviti utisak na posetioce. O tome nam na kraju krajeva svedoče i brojni tekstovi rimskih i hrišćanskih pisaca poput Seneke i Tertulijana (Sen. De brev; Tert. De Spec.).

Kada govorimo o učesnicima spektakla u Dalmaciji, pre svega se misli na gladijatore, koji su u najvećoj meri zastupljeni na predstavama i natpisima u provinciji. Pored predstava na pokretnom arheološkom materijalu, svojom važnošću za razumevanje života gladijatora ističu se kamene urne iz Salone. Na osnovu kasnijih rekonstrukcija preciznog mesta nalaza, pretpostavlja se da je veći

deo od otkrivenih 13 urni stajao u neposrednoj blizini amfiteatra u Saloni, grupisan na relativno malom prostoru. Sličan primer potiče iz rimskog Nima gde su spomenici gladijatora takođe otkriveni u istom kontekstu (Hope 1998). Međutim, dok je u Nimu potvrđen nešto veći broj armatura na spomenicima – pored tradicionalnog para mirmilona i tračanina, poznata su i dva spomenika recijara – u Saloni to nije slučaj. Od ukupno 13 otkrivenih urni, tip armature je sačuvan na dvanaest i kao što smo videli, radi se isključivo o recijarima i sekutorima (odnosno kontrarecijarima). Obe gladijatorske armature se prvi put javljaju u prvom veku naše ere, napre recijar, a ubrzo nakon toga i sekutor koji je osmišljen tako da predstavlja idealan par recijaru (Nossov 2009: 67). Ovakvo prisustvo/odsustvo armatura može se tumačiti na nekoliko načina. Pre svega, moguće je da se radi o postojanju kolegija koji se brinuo isključivo o svojim članovima – recijarima i sekutorima, i sahranjivao ih o svom trošku ili trošku organizatora igara na istom mestu. Ovakvi kolegiji su potvrđeni širom Carstva, a potvrđeno je i da su verovatno imali izvesnu ulogu prilikom sahranjivanja svojih članova (Wiedemann 1992: 118; Hope 1998: 183). Druga pretpostavka, ali manje verovatna, je da su se u salonitanskom amfiteatru borile samo ove dve armature, bar u nekom određenom periodu, kada su se sahranjivali na istom prostoru. Međutim, veličina amfiteatra, kao i svedočanstva sa drugih sačuvanih predstava govore o tome da su se u Saloni odigravali daleko kompleksniji spektakli, koji su zahtevali veći broj gladijatora, a svakako i veći broj armatura koje su učestvovale. Još jedna pretpostavka, koja takođe nema uporište u arheološkom zapisu, je da su organizatori nabavljali gladijatore iz škole koja je bila specijalizovana isključivo za jednu armaturu. U svakom slučaju, bilo bi realno očekivati nalaze drugih armatura sa ovog područja. Međutim, iskopavanja koja traju već dve stotine godina nas uveravaju u suprotno. Najverovatnijom nam se čini pretpostavka o organizaciji kolegijuma, koji se brinuo o svojim članovima, za razliku od ostalih gladijatora čija je sudbina, bez ikoga ko bi brinuo o njima, ostala nepoznata. U ovom kontekstu postavlja se i pitanje relativno malog broja sačuvanih spomenika (13). Ukoliko pretpostavimo da se amfiteatar koristio najmanje 200 godina (od Vespazijana do Dioklecijana), pretpostavićemo

da je u njemu učestvovalo mnogo više gladijatora, a verovatno je i umrlo više njih nego što nam to spomenici govore. Autori koji su se bavili ovom temom (Wiedemann 1992; Kyle 1998; Hope 1998; 2000; 2001) pretpostavljaju da nisu svi gladijatori imali pravo na sahranu. Pobeđeni gladijator morao je ispuniti niz pravila, kako bi bio časno pogubljen i time zaslužio propisnu sahranu. Samo oni gladijatori koji bi uspeali da osvoje publiku svojom profesionalnošću, mogli su se nadati da će se neko nakon smrti pobrinuti za njihove ostatke (Kyle 1998: 162). Uz prethodno iznesenu pretpostavku o nepostojanju profesionalnih udruženja za neke od gladijatora, ovo bi moglo objasniti manji broj sahrana na salonitanskim nakropolama.

Druga važna stvar kada su sahrane gladijatora u pitanju, odnosi se na način sahranjivanja. Naime, primećuje se da su gladijatori sahranjeni u grupi, izdvojenoj od ostatka nekropole koja se nalazi u blizini. Ovo se najčešće objašnjava odnosom rimskog društva naspram ljudi koji su smatrani *infames*, a kojoj su pripadali i gladijatori. Poput glumaca, akrobata, podvodača, vlasnika škola i gladijatori su smatrani talogom društva, čija je jedina namena i svrha postojanja učešće u amfiteatru. Posebno je izražen stav prema gladijatorima bio kada su u pitanju osuđeni kriminalci. Zbog svojih zločina protiv države, država je zadržavala pravo da ih iskoristi za svoje potrebe, upravo raspolazući njihovim životom na način na koji država misli da je najbolji (Kyle 1998: 244). Možda u takvom kontekstu ne čudi okolnost da se prilikom svake pogibije gladijatora van arene – od strane razbojnika, zadobijenih rana ili prirodnom smrću, taj podatak se ističe na spomeniku sahranjenog (Janković 2011: 705). Ili rečima jednog od gladijatora, umrli su *fato decepti* (prevarivši sudbinu). Takav način smrti smatran je vrstom kontrole nad svojom sudbinom i pobunom u odnosu na državu koja im je namenila drugačiji kraj. Ipak, bez obzira na odnos i stav koji je društvo zauzimalo prema gladijatorima, kao i na njihov lični stav prema svojoj nametnutoj profesiji (o čemu se ne zna puno), njihov način sahrane, izuzev mesta na kojem je izvršena, se ne razlikuje puno od sahrana sa drugih nekropola u Saloni (Cambi 1986).

Urne, spomenici, podaci koji se pružaju, jezik na kojem je natpis urezan, nimalo se ne razlikuje od drugih „rimskih“ spomenika sa nekropola. Štaviše, formule koje se koriste u spomeničkim natpisima, poput *Dis Manibus* ili *sua et sibi*, čine ove spomenike jednakim onima koji su se na nekropolama sahranjivali po ustaljenim društvenim normama. Već je bilo reči da način izražavanja podataka liči s jedne strane na spomenike pripadnika *seviri augustales*, koji su doduše na drugi način, ali jednako izopšteni od većine društva i sahranjuju se zasebno, a sa druge strane na vojničke spomenike, gde se daju podaci o činovima i jedinicama kojima su pripadali i prikazani su delovi oružja i opreme (Hope 1998: 188).

Svi ovi podaci ukazuju na jednu vrstu društvene tenzije, gde su gladijatori potisnuti na ivice društva, ali se (makar u smrti) trude da potvrde svoj identitet upravo kroz profesiju koja im je nametnuta, od strane društva koje ih kažnjava. I ne samo da je primetan izvestan napor kako bi se uklopili u svet oko sebe, već se na svojoj profesiji insistira, naglašavanjem broja preživelih borbi, ličnih „estradnih“ nadimaka i armaturom kojoj su pripadali. Međutim, pored svog truda, rimsko društvo ih je i u smrti, kao i za života odbacivalo na same margine društva, uskraćujući im pravo sahrane među ostatkom preminulih (Hope 2001; Janković 2011).

ZAKLJUČAK

Iako nisam imao ambiciju da ovim radom odgovorim na sva pitanja bitna za razumevanje rimskog spektakla u provincijalnom kontekstu, smatrao sam nužnim da je ta pitanja trebalo postaviti i uložiti napor da se na neka od njih, ako ne u potpunosti odgovori, a ono bar pruži mogućnost za pravac istraživanja koji bi nam eventualno doneo rešenje. Za kraj, vratiću se još jednom na istraživačka pitanja kojima se ovaj rad bavi i pokušati da podvučem najvažnije odgovore na ta pitanja.

Prvo pitanje koje je kao cilj postavljeno u ovom radu, a koje je u neraskidivoj vezi sa ostalim pitanjima je *razmatranje upotrebe materijalne kulture u svrhu konstruisanja lokalnih identiteta*. Na ovo pitanje smo delimično odgovorili kada smo diskutovali o praksama korišćenim za održavanje lokalnih identiteta. Naime, uvođenje novih praksi i strategija za pozicioniranje u okviru provincijalnog društva vodi ka tome i da se određena materijalna kultura posmatra i koristi kao medijum za prepoznavanje i održavanje tih pozicija. Ukoliko predmeti, poput keramičkih lampi, nakita i posuđa nose simbole koji upućuju na amfiteatre i spektakle, koje posmatramo kao predstavu rimskosti u provinciji, možemo zaključiti i da je ta i takva materijalna kultura imala veći značaj u svakodnevnom životu stanovnika nego što je estetska ili praktična. Kao što je odlazak u amfiteatar mogao nositi poruku o statusnom identitetu posetioca, tako je i materijalna kultura sa predstavama spektakla mogla nositi sličnu poruku. Oni koji su ove predmete upotrebljavali, naglašavali su svoj društveni status upravo izborom predstava na njima, što u kontekstu društvene uslovljenosti i nije predstavljalo naročito slobodan izbor. U slučajevima gde je materijalna kultura korišćena na ovaj način,

za održavanje društvenog identiteta koji predstavlja lokalno tumečenje postajanja Rimljaninom, izbor se svodio na spektar predmeta čijom su upotrebom prenošene simbolične poruke o preferiranom identitetu vlasnika.

Drugo istraživačko pitanje odnosilo se na *prepoznavanje odnosa različitih individualnih i kolektivnih identiteta, kako bi se što jasnije predstavile prakse čije razumevanje vodi ka objašnjenju koncepta „biti Rimljanin“ u provinciji Dalmaciji*. Kao što je već ranije u ovom radu naglašeno, promene u svakodnevnom životu stanovnika provincije Dalmacije, izuzetno su važne za razumevanje društvenih promena. Amfiteatar i spektakli koji se u njima održavaju predstavljaju samo jednu od praksi koji se tiču ovog problema. U kontaktu između lokalnih zajednica i rimske imperijalne vlasti, neminovno dolazi do reorganizacije lokalnog društva, pre svega u političkom smislu. Rimska administrativna vlast odnosi se drugačije na saveznike, odnosno protivnike iz perioda osvajanja i s tim u vezi vrše znatne promene kada su odnosi moći u pitanju. Stvara se nova društvena elita sa ingerencijama koje zavise od rimske administracije i vojske, a njihova politička moć koristi se u upravljanju provincijom. U takvim okolnostima, nužno se menja i način na koji se postiže pozicija u provincijskom društvu, što se ogleda i u promeni svakodnevnih praksi i rutine stanovnika. Videli smo i da odabir praksi, pa i materijalne kulture može predstavljati društveno konstruisane “izbore” kojima se ljudi koriste u održavanju društvenih identiteta. Ukoliko krenemo od pretpostavke da amfiteatri i spektakli jesu oličenje rimskosti za stanovnike Dalmacije, njihova upotreba i odlazak na takve događaje može se posmatrati kao strategija za postizanje i održavanje lokalne varijante “rinskog” identiteta. Unutrašnja podela sedišta u amfiteatrima, mogla je dalje specifikovati pozicije moći unutar društva, ukazujući na društveni status posetilaca u odnosu na mesta koja zauzimaju u amfiteatrima. Sama organizacija igara, kao što smo videli u slučaju Salone i Epidauruma, mogla je biti korišćena za potvrđivanje društvenog statusa unutar lokalnih zajednica, uz poštovanje određenih protokola koji su podrazumevali predstavnike rimske vlasti poput sevira i članova gradskog veća. Možemo sa velikom dozom sigurnosti zaključiti da su predmeti sa predstavama iz amfiteatra,

odlazak u amfiteatar i organizacija spektakla korišćeni u Dalmaciji kao vrsta strategije za održavanje lokalnog identiteta naspram rimske imperijalne vlasti. Svakako se treba ograditi i reći da ovaj deo lokalne provincijske svakodnevnice predstavlja samo jedan od načina na koji se to postiže i dozvoliti, čak naglasiti mogućnost da su se lokalni identiteti mogli konstruisati, održavati i menjati putem drugih svakodnevnih praksi.

Poslednje pitanje kojim se ovaj rad bavi je *problem odnosa „rinskog“ provincijalnog društva prema učesnicima gladijatorskih spektakala, njihovog statusa i uloge u društvu rimske Dalmacije*. Rešavanje ovog pitanja bazirano je skoro u potpunosti na analizi spomenika gladijatora otkrivenih u Saloni, u neposrednoj blizini amfiteatra. Analogija za ovakve nalaze nema puno, i većina se odnosi na pojedinačne grobove otkrivene najčešće u sekundarnim kontekstima, sa izuzetkom nalaza iz Nima, Jorka, Efesa i Patre. O gladijatorima sahranjenim na salonitanskoj nekropoli saznajemo iz natpisa koji su nam ostavili ožalošćeni koji su se brinuli o njima, te na taj način saznajemo informacije i o tim ljudima. Pre svega, o umrlim gladijatorima se brinu njihove porodice i udruženja, potvrđena imenima na natpisima urezanim u posmrtnu urnu. Tako saznajemo da su salonitanski gladijatori, ili bar deo njih bili organizovani u profesionalna udruženja, čiji je zadatak mogao biti i briga o preminulim članovima. Natpisi iz Salone spominju isključivo sekutore i njihove protivnike u borbi recijare, te možemo zaključiti da je u Saloni postojalo profesionalno udruženje koje je možda brinulo isključivo o određenim armaturama gladijatora. Kako se profesionalna udruženja neretko finansiraju od strane sponzora, državnih ili privatnih, ovo može biti i odraz lične želje sponzora udruženja. S druge strane, na urnama su sačuvana i imena žena gladijatora. Iako je njihov legalni status predmet rasprave, usled činjenice da gladijatori kao robovi nisu imali prava da se kao ostatak rimskih građana žene i stvaraju porodice, saznajemo da su neki od njih imali neke vrste ilegalne zajednice sa ženama koje su ožalošćene i koje podižući spomenik gladijatoru, podižu spomenik i sebi. Ovakav slučaj ne predstavlja izuzetak, a na nekim spomenicima Carstva sačuvana su čak i imena dece gladijatora (Hope 1998). Što se tiče podataka

o samim gladijatorima, ističu se oni koji se tiču profesije. Tako saznajemo njihovu armaturu, broj preživelih borbi i način na koji su umrli. I dok se sa jedne strane naglašava njihova profesija, s druge strane se koristi svaka prilika za isticanje načina na koji je neko od njih umro kada to ne uključuje arenu. Tako Telonik naglašava da je umro kao *homini pagano*, odnosno na malom imanju kao neko ko je oslobođen gladijatorske profesije, a da je Amabil umro od rana dobijenih u napadu razbojnika, prevarivši sudbinu. Tako se ambivalentnost prema gladijatorskoj profesiji pojavljuje na dva različita nivoa. Jedan se tiče samih gladijatora/ožalošćenih koji istovremeno naglašavaju uspehe u areni i izbegavanje sudbine koju im je rimska država namenila, a drugi se tiče odnosa zajednice prema njima. Naime, gladijatorske urne se ne razlikuju ni po čemu u odnosu na druge preminule i sahranjene na salonitanskim nekropolama. Dimenzije, materijal, natpis ne odudaraju od drugih slučajeva sahranjenih u neposrednoj blizini. Natpisi su ispisani na latinskom jeziku, poštujući forme koje su uobičajene u takvim slučajevima, a jedino iz sadržaja natpisa, odnosno u nekim slučajevima predstavama na njima, saznajemo da se radi o gladijatorima. Ipak, ovi gladijatori su sahranjeni pored amfiteatra i time izopšteni od strane društva u kojem su živeli. S obzirom da su tokom života posmatrani kao *infames*, pored svog truda da budu prepoznati kao deo društva u kome žive, gladijatori su i u smrti bili stigmatizovani i sahranjivani na posebnim mestima. Po odnosu provincijskog društva Dalmacije prema gladijatorima, saznajemo da se njihov status ni najmanje nije razlikovao u odnosu na Rim i neke druge delove Carstva, s tom razlikom da u slučaju Dalmacije, izuzev predstava na predmetima svakodnevnne namene nemamo načina da saznamo koliki su ugled uživali kada je u pitanju arena.

Pored ovih osnovnih pitanja kojima se rad bavi, tokom diskusije je otvoreno još važnih pitanja, od kojih na kraju svakako treba naglasiti ulogu vojske u organizaciji spektakla. Nakon iznetih podataka koji se tiču različitih aspekata organizacije igara, poput izgradnje amfiteatra, izbora mesta za njihovu gradnju, editora igara, posetioca, možemo reći da je uloga vojske bila važna u organizaciji spektakla. Pogotovo su važni amfiteatri izgrađeni u vojnim logorima ili njihovoj

neposrednoj blizini. Amfiteatar u Burnumu jako je važan i zbog svoje pozicije, smešten van logora i pored kampusa koji je bio korišćen za vojne vežbe. Bez obzira na to da li su u amfiteatru organizovane igre kao razonoda vojnicima, da li su možda korišćeni za događaje koji nisu morali biti u vezi sa gladijatorima ili je vojska u dogovoru sa civilima organizovala spektakle, važna je okolnost da je pristup amfiteatru verovatno bio omogućen civilnom stanovništvu iz okoline. Kada burnumski amfiteatar bude istražen u potpunosti, možda ćemo moći da steknemo bolji uvid u dešavanja koja su se odvijala u njemu, kao i njegovoj ulozi u kontaktu sa lokalnim stanovništvom. Do tada, ostaje pretpostavka da su ovakvi prostori mogli služiti kao zona kontakta rimske vojske i lokalnih zajednica, pri čemu su sa jedne strane lokalnim zajednicama ponuđeni spektakli kao najviši vid zabave Rimljana, i pritom naglašena monumentalnost, snaga i veličina rimske države.

Na kraju, treba još jednom naglasiti važnost svakodnevnice u istraživanju kulturnih promena, pogotovu kada se radi o zajednicama koje stupaju u kontakt sa Rimljanima na prostoru Balkana. Dok rimski natpisi, svakodnevni predmeti ili arhitektura ne moraju nužno značiti dublje društvene promene, kakve tradicionalan pogled na romanizaciju podrazumeva, običaji koji podrazumevaju svakodnevne prakse poput odlaska u kupatilo, teatar ili amfiteatar mogu biti indikator izvesnih promena. Samo prisustvo materijalne kulture ne mora uvek značiti i da se ona koristi u istom kontekstu kao u onom iz kojeg je preneti. S druge strane, razlozi za korišćenje materijalne kulture, pogotovu ako se radi o predmetima koji se svakodnevno koriste (grnčarija, nakit, oružje,...), mogu biti različiti i zavisiti od njihove praktične vrednosti (npr. izdržljivost posuda) ili simboličkog značaja koji imaju u novom kontekstu (npr. šlem kao trofej). Upotreba takvih predmeta ne znači da se stanovništvo koje ih koristi oseća drugačije u bilo kom smislu. Korišćenje novih „resursa“, kao što je uvođenje novih svakodnevnih praksi i rutina poput korišćenja javnih građevina i posećivanje javnih spektakala govori o tome da stanovništvo menja načine i strategiju kojom se pozicionira u svom okruženju. Upravo promene na svakodnevnom planu nas mogu odvesti do rasprave o širim promenama u okviru zajednice. Bez obzira sa koje strane

posmatramo procese promene, da li podrazumevamo namernu politiku Rima ili spontane procese u sudaru različitih kulturnih ili političkih elemenata, smatram da je svakodnevnica ključ za razumevanje zajednica u prošlosti i načina na koji su doživljavali sebe i svet oko sebe.

KATALOG

ARHITEKTURA

1. **Amfiteatar**

Nalazište: Salona (HR)

Nadležnost: Arheološki muzej Split

Opis: Salonitanski amfiteatar izgrađen je prvobitno na samoj periferiji Salonitanskog starog grada, van gradskih zidina (Urbs Vetus) verovatno u vreme Flavijevaca, s obzirom da izgradnja ali i izgled salonitanskog amfiteatra dosta podsećaju na Flavijevski amfiteatar u Rimu (Koloseum). Tek u vreme Marka Aurelija (161-180.) ovaj amfiteatar postaje deo grada, a njegova severna strana se uklapaju u monumentalne gradske bedeme (Jeličić-Radonjić 2008). Arena amfiteatra je bila odvojena visokim podijumom koji se istovremeno koristio i kao kružni prolaz na prvom menijanu. Spoljašnji plašt nose masivni piloni s prislonjenim kolonama izvedenim od glatko isklesanih blokova. U južnom traktu amfiteatra, gde je on oslobođen gradskog bedema, plašt od superponiranih redova čini spoljašnji hodnik. Središnji hodnik razdvaja prvi i drugi menijan, a menijan sa stajaćim mestima (maenianum summum) bio je otvoren ka spolja kvadratnim prozorima. Ovaj prostor bio je natkriljen tremom koji su nosili kolone između kojih su postavljene parapetne grede sa hermama. Između prozora gornjeg menijana stajali su stubovi koji su služili za razapinjanje zaštitnog platna (Suić 1976: 173). Donji menijan je imao 14 redova sedišta, dok je gornji bio nešto veći sa ukupno 16 redova. Na osnovu broja sedišta, njihovoj dužini i pretpostavci o prosečnom zauzimanju prostora, Ejnar Digve je sračunao da je salonitanski amfiteatar mogao primiti oko 20 000 posetioca (Suić 1976: 174), dok J.J. Vilks predlaže cifru od oko 16 000 (Wilkes 1969: 385). U središnjem delu duže strane donjeg menijana, nalazile su se posebne lože do kojih su vodili i posebni prilazi. Na severnoj strani, nalazile su se lože za gradske magistrate, a na južnoj za namesnika

provincije. Na krajevima duže ose, nalazile su se dve velike kapije (porta pompae), kroz koje su u arenu ulazili učesnici spektakla. Na južnoj strani amfiteatra nalazilo se još osam ulaza od kojih je posebno bio ukrašen ulaz koji je vodio u ložu namesnika provincije. Ispod južnog dela gledališta, Digve je pretpostavio i postojanje malih Nemezeuma, posvećenih Nemezi koja je bila popularna među gladijatorima. Ova pretpostavka je potkrepljena i nalazima zavetnih natpisa posvećenih Nemezi kako u samoj Saloni, tako i u bližoj okolini (Cambi 1979: 272-3; Bomgardner 2000: 198).

Dimenzije:

spoljnje – 124, 75 x 100, 65 m

arena: 64, 30 x 40, 20 m

dubina gledališta : 30, 23 m

Bibliografija:

Dygve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen

Wilkes, J.J. 1969. *Dalmatia*. London: Routledge and Kegan Paul

Suić, M. 1976. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber

Cambi, N. 1979. Amfiteatar i hipodrom. U Dušan, R. (ur.) *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: Matica Srpska i Savez arheoloških društava Jugoslavije

Bulić, F. 1986. *Po ruševinama stare Salone*. Split

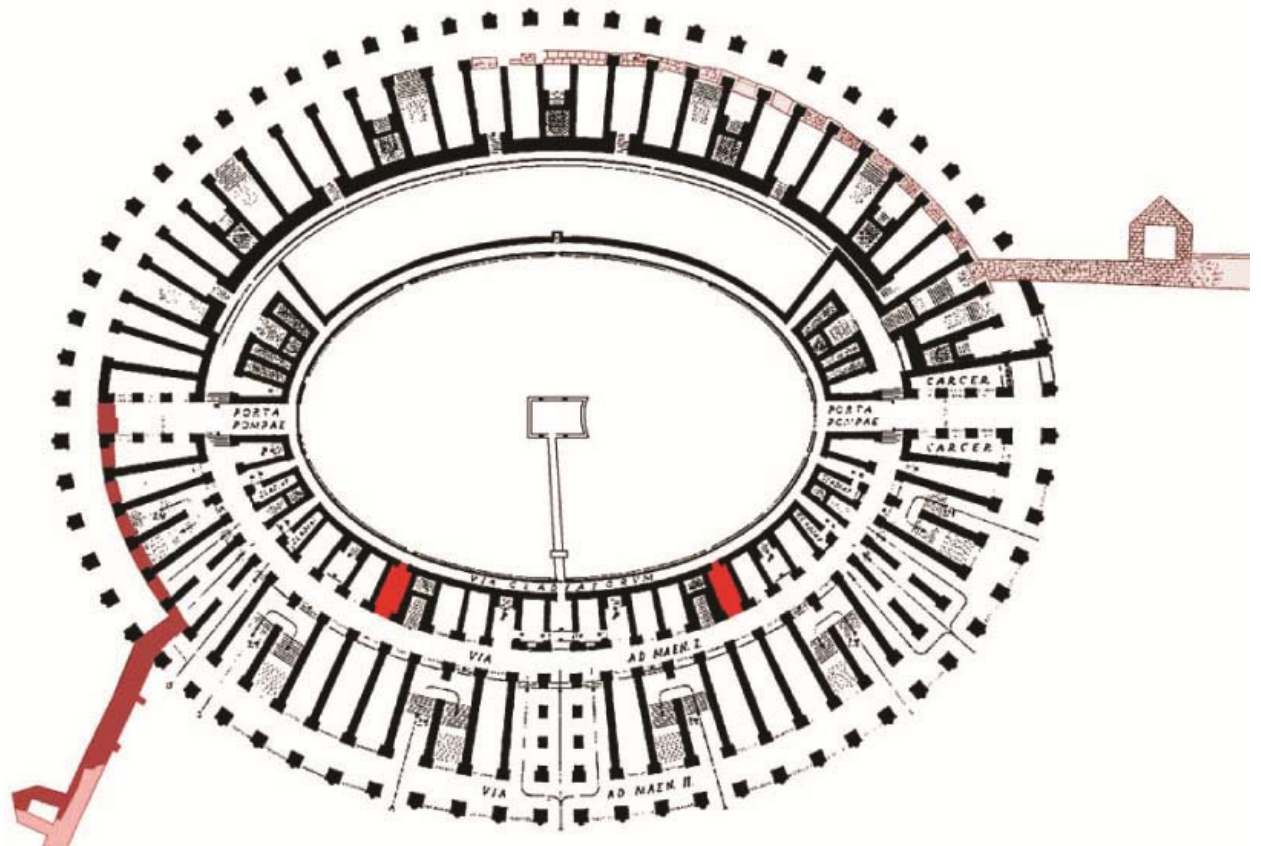
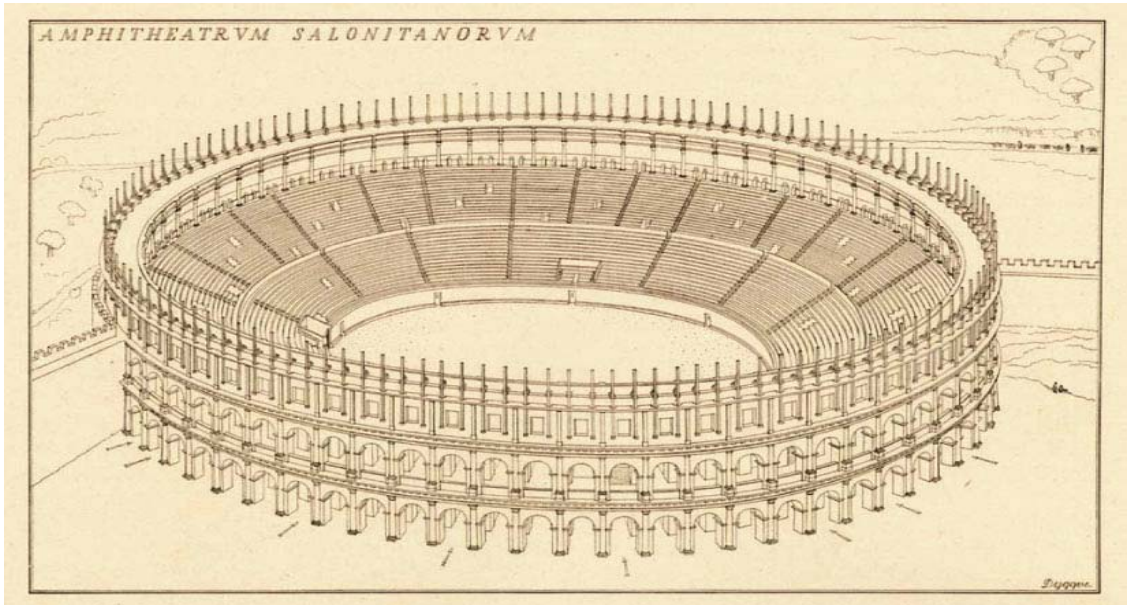
Bomgardner, D.L. 2000. *The Story of the Roman Amphitheater*. Routledge: London and New York

Jeličić-Radonjić, J. 2008. Amfiteatar i zapadni bedemi Salone. *Tusculum 1* : 35-44.

Jeličić-Radonjić, J. Sedlar, A. 2009. Topografija antičke Salone (I). *Tusculum 2* : 7-32.

Jeličić-Radonjić, J. Pereža, D. 2010. Topografija antičke Salone (II). *Tusculum 3*: 167-203.

Jeličić-Radonjić, J. Sedlar, A. 2011. Topografija antičke Salone (III). *Tusculum 4*: 67-86.

2. Amfiteatar

Nalazište: Burnum (HR)

Nadležnost: Arheološki muzej Zadar

Opis: Arena amfiteatra bila je od gledališta odvojena sa dva zida. Unutrašnji zid je izgrađen od nepravilnog kamena povezanog malterom, dok su za gradnju spoljašnjeg zida korišćeni pravilno obrađeni kameni kvaderi povezani međusobno gvozdanim klanfama čiji su krajevi zaliveni olovom. U severozapadnom delu prstena arene, otkrivena je jedna niša u kojoj je vidljiv otisak u malteru, a za koji istraživači veruju da pripada malom žrtveniku, pa dalje pretpostavljaju da se radi o malom svetilištu namenjenom učesnicima spektakla. Uz perimetalni zid arene otkriven je pojas od maltera i opeke koji nije išao celom površinom arene. Podnica arene je izrađena od nabijene zemlje nasute preko prethodno uglačane površine stene. U severozapadnom delu zida, otkriven je kanal koji je vodio ispod gledališta ka prostoru van amfiteatra. Kanal je bio pokriven kamenim

blokovima, a kako nije u celosti istražen, za sada se samo pretpostavlja da je služio odvodnjavanju arene (Cambi 2006: 23).

Za gradnju amfiteatra iskorišćen je prirodni nagib terena (vrtača) tako da su graditelji prilagođavali oblik prema datim mogućnostima. Ovakav slučaj nije usamljen i potvrđen je na velikom broju amfiteatara širom rimskog Carstva (Campedelli 2011: 48).

Amfiteatar je elipsoidne osnove, sa četiri ulaza. Dva ulaza su postavljena na sredini užih strana, dok se ulazi na dužim stranama iako naspramni, ne nalaze na sredini. Južni ulaz je na spoljašnjoj strani imao prizidana dva zida koja su se levkasto odvajala ka spolja, pa se pretpostavlja da su služila kanalisanju posetioca ili učesnika ka samom ulazu. Takođe, sa spoljne strane južnog ulaza, bila je u kasnijoj fazi dozidana još jedna prostorija kvadratne osnove koja je datovana u period nakon 68.-69. godine uz pomoć opeke na kojoj je bio utisnut žig legije IV Flavije. Širina južnog ulaza iznosila je 4, 40m, a dubina 12, 38 m i njime se moglo pristupiti u samu arenu. Odatle je u liticu usečeno stepenište kojim se verovatno moglo ući u prostor gledališta. Ulaz je bio presvođen naizmeničnim prstenovima od blokova krečnjaka i sedre, čime je postignuta lakoća svoda. Svod je sa obe strane ulaza nosio zaobljeni i neukrašeni profil od krečnjaka. Na osnovu terenskih podataka, pretpostavlja se da su blokovi sedre bili omalterisani. Na samom pročelju ulaza nalazio se već pomenuti natpis (Cambi 2006, 2007).

Istočni ulaz amfiteatra bio je nešto drugačijih dimenzija. Širina ulaza iznosi 2, 88m, a dubina 14, 33m. Međutim, istočnim ulazom se za razliku od južnog nije moglo pristupiti areni. Prolaz se završavao prostorijom od koje je bio odvojen zidom. Ispred zida, nalazile su se stepenice koje su levo i desno od prolaza vodile na gledalište. U spomenutu prostoriju, koja je na svojoj južnoj strani imala usečenu klupu, moglo se ući kroz vrata iz arene. I istočni profil je bio zasveden i izrađen istom tehnikom naizmeničnih

prstenova blokova od krečnjaka i sedre. Podnica ulaza i prolaza, bila je zasečena u steni i blago nagnuta ka areni.

Severni prolaz amfiteatra takođe je imao zidove koji su se levkasto završavali ka spoljnoj strani. Širok je slično južnom prolazu 4, 33m ali je znatno dublji – 18, 75. Kao i ostali prolazi i severni je imao svod od krečnjaka i sedre. Međutim, za razliku od južnog prolaza gde se svod snižava zajedno sa zidovima koji ga nose ka areni, kod severnog ne postoji kosina, već se svod, zajedno sa zidovima, spušta kaskadno prema areni. Nekoliko metara od ulaza otkrivena su stepeništa koja su služila za kretanje posetioaca. Slična situacija se pretpostavlja i za južni ulaz, te istraživači tvrde da su se oba ulaza u arenu, sem za povorke i učesnike, koristili i za same posetioce (Cambi 2006).

Do sada, amfiteatar u Burnumu nije istražen u celosti, tako da nam nedostaje veliki broj podataka. Gledalište nije uopšte istraženo, kao ni teren oko samog amfiteatra. Iz istog razloga, ovaj spomenik nije ni publikovan u celosti, pa nam podaci o pokretnm materijalu nisu dostupni u detalju, već su grupno pobrojani: novac, staklo, fibule, privesci, oprema konja i zaprežne stoke i pojasne garniture. Sav materijal datovan je u period od 1. veka pre nove ere do kraja 1. veka naše ere, sa retkim primercima kasnijeg datuma. O prisustvu vojnika u amfiteatru svedoči otkriven natpis sa jednog stuba čiji je autor vojnik centurije koju je predvodio izvesni Pompej (Cambi 2006: 27) . S obzirom da se amfiteatar nalazi 1km jugozapadno od logora, pretpostavlja se da je bio dostupan ne samo vojnicima legije koja je nosila gentilno ime Vespazijana, već i stanovništvu okolnih naselja. Po proračunima istraživača, amfiteatar u Burnumu je mogao da primi između 6000 i 10000 posetioaca.

Dimenzije:

spoljne: 130 x 117 m

arena: 50 x 47 m

Bibliografija:

Cambi, N. et alii. 2006. *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003-2005*. Drniš-Šibenik-Zadar: Gradski muzej Drniš, JU Nacionalni park Krka i Sveučilište u Zadru

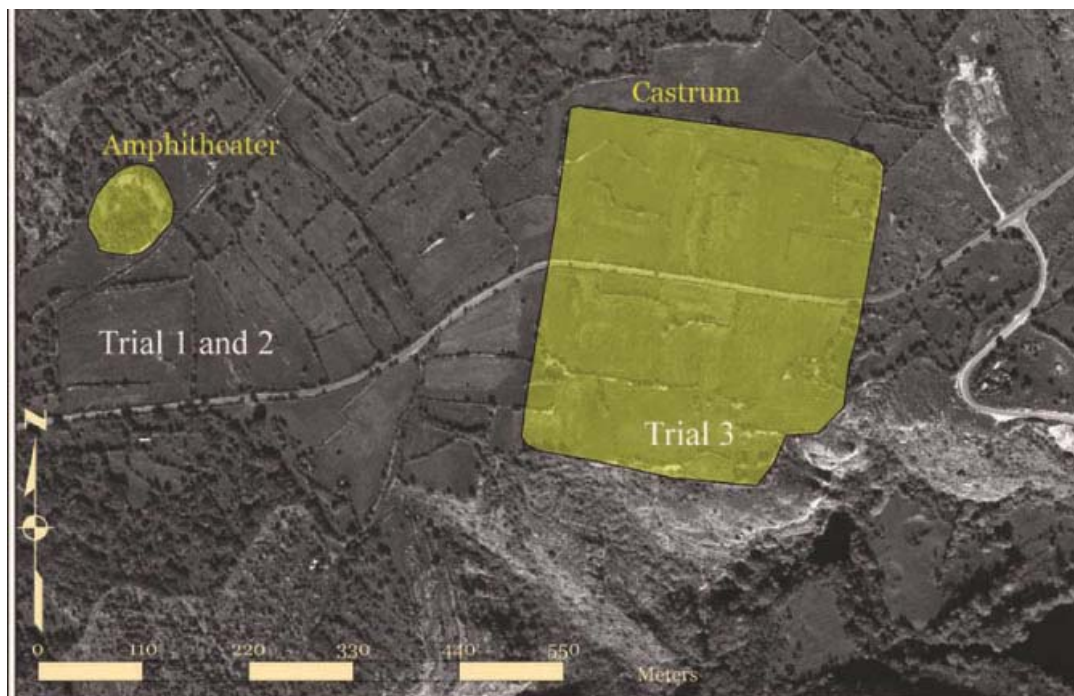
Cambi, N. et alii. 2007. *Rimska vojska u Burnumu*. Drniš-Šibenik-Zadar: Gradski muzej Drniš, JU Nacionalni park Krka i Sveučilište u Zadru

Miletić, Ž. 2007. Prostorna organizacija i urbanizam rimskog Burnuma. U D. Marguš (ed.) *Zbornik radova sa simpozija Rijeka Krka i Nacionalni park Krka: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, 5-8. listopada 2005*. Šibenik: Javna Ustanova, 181-202.

Glavičić, M. Miletić, Ž. 2009. Excavation of legionary amphitheatre at Burnum, Croatia. in *Roman amphitheater and Spectacula: a 21st century Perspective. BAR International Series 1946*: 75-85.

Campedelli, A. 2011. The Castrum of Burnum: Between old excavations and new researches. *Archeologia Adriatica V*: 33-64.

Vecchiotti, E. 2011. Beyond methodology and practice: The Burnum Project, a case study of international cooperation in archaeological research. *Archeologia Adriatica V*: 105-125.

3. Amfiteatar

Nalazište: Iader (HR)

Nadležnost: Arheološki muzej Zadar

Opis: Od nekadašnjeg rimskog amfiteatra kolonije Iader, danas nije sačuvano ništa. O postojanju ovakve strukture, govore nam dešavanja iz 17. veka, sačuvana u prepisci između izvesnog Šime Ljubavca i Ivana Lučića Trogirana (Suić 1976; Buovac 2007). Naime, mletački providur Antonio Bernardi (1656-1660.) odlučio je iskoristiti delove antičkih građevina za potrebe izgradnje i ojačanja gradskih bedema i velikog utvrđenja (Mezzaluna) istočno od gradskih zidina, zbog opasnosti od Turaka. Tom prilikom postavljen je i natpis koji svedoči o tim dešavanjima i koji pominje prethodno očuvani amfiteatar (Ilakovac 1982; Buovac 2011).

Dimenzije: nepoznato

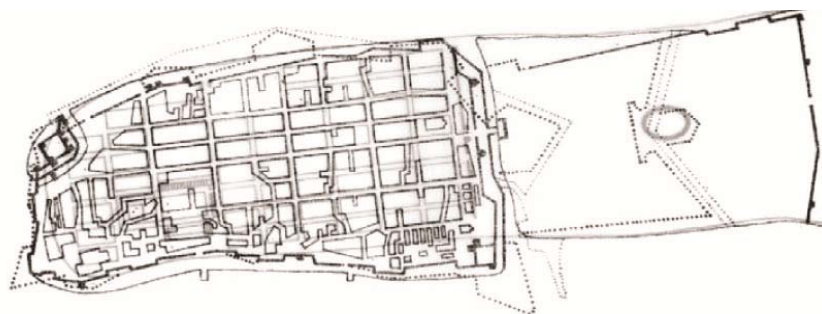
Bibliografija:

Suić, M. 1974. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zadar: Sveučilišna naklada Liber

Ilakovac, B. 1982. *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije*. Zagreb-Zadar: 209.

Buovac, M. 2007. Amphitheatres in the Republic of Croatia. In Ante, U. (ed.) *EAA 13th annual meeting. Book of abstracts*. Zadar: 304.

Buovac, M. 2011. O sudbini kamena sa rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale. *Klesarstvo i graditeljstvo* 1-2: 53-69.

BELEŠKA UZ KATALOG ARHITEKTURE:

U katalog su ušli amfiteatri koji su skoro u potpunosti (Salona) ili delimično (Burnum) istraženi, ili koji su potvrđeni epigrafskim i drugim izvorima (Iader). Na prostoru Dalmacije, neki od autora pretpostavljaju postojanje još nekoliko drugih građevina ovog tipa, ali one nisu do sada arheološki ili epigrafski potvrđene. Radi se o lokalitetima Aequum (Čitluk) za koji podatke nalazimo kod osamnaestovekovnih putnika (Wilkes 1969: 386; Suić 1974: 170), Epidauru (Cavtat) gde su otkriveni spomenici koji govore o organizaciji igara (Suić 1974:170, Cambi 1979b: 288-289), Issi sa spomenikom o podizanju vežbališta (Rendić 1952:166) i Tilurijumu (Buovac 2007: 304). S obzirom da zasebne građevine za održavanje gladijatorskih spektakala nisu potvrđene na ovim lokalitetima, nisu se našli u katalogu arhitekture.

POKRETNI NALAZI

Bronzane statuete

4. Statueta gladijatora

Nalazište: Dubljani (BiH)

Čuva: Narodni muzej, Beograd (Inv. Br. 2782/III)

Opis: Gladijator prikazan u punoj opremi. Levom rukom je isturio veliki pravougaoni štit (*scutum*), dok u desnoj, nešto unazad zabačenoj ruci drži krivi mač (*sica*). Desna ruka zaštićena je manikom (*manica*) sve do ramena. Na glavi nosi šlem (*galea*) sa vizirom (*bucula*) i perjanicom (*crista*). Gladijator je nag do pojasa. Na bedrima mu se nalaze kratke pantalone (*subligaculum*) opasane masivnim opasačem. Bronza, livenje.

Dimenzije: visina 10, 4 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Veličković, M. 1969. *Antička bronza u Jugoslaviji*. Beograd: str. 105.

Veličković, M. 1972. *Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju*. Beograd: 70 (br. 102).

Veličković, M. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 251 (br. 507).

5. Statueta gladijatora

Nalazište: Gradac kod Posušja (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Zagreb (Inv. Br. 9230)

Opis: Gladijator u živom pokretu i poluprofilu udesno, sa velikim pravouglim štitom u ispruženoj levoj ruci, dok je u desnoj, koja je u laktu savijena, najverovatnije držao mač. Na štitu je urezana munja. Glava je zaštićena šlemom sa zaštićenim pločama za obraze (paragnatide) i visokom perjanicom. Na zadnjoj strani nalazi se deblji istaknuti deo kojim je statueta bila pričvršćena. Bronza sa tamnozelenom patinom, livenje.

Dimenzije: visina 9 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Veličković, M. 1969. *Antička bronza u Jugoslaviji*. Beograd: str. 105.

Damevski, M. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 251 (br. 508).

Nakit

6. **Gema sa predstavom venatora**

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. I2228)

Opis: Gema od providne zelene staklene paste. Prikazan je venator kako dugačkim kopljem probada životinju koja je u skoku. Veoma grub rad.

Dimenzije: 1,4 x 1,2 x 0,2 cm.

Datovanje: Rimsko carsko doba

Bibliografija:

Bulić, F. 1906. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXIX: 265.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 276 (br. 575).

Posude

7. **Keramička posuda sa predstavom gladijatora**

Nalazište: Salona (HR), bez podataka o nalazu.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fb235)

Opis: Fragment posude od slabo prečišćene gline sa crvenkastim premazom. Prikazan je gladijator u stavu napada. Na glavi nosi šlem sa perjanicom, u levoj ruci drži četvrtasti štit. Prikazan je u profilu nalevo, odeven u kratke pantalone. Dno posude ukrašeno je reljefnim koncentričnim krugovima.

Dimenzije: dužina 8,6 cm.

Datovanje: Rimsko carsko doba

Bibliografija:

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 99-100.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 262 (br. 547).

Lampe

8. Keramička lampa u obliku figure gladijatora

Nalazište: Nepoznato, verovatno Salona ili Asseria (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc1311)

Opis: Svetiljka u obliku gladijatora (secutor) koji na glavi ima šlem s viziorom, u desnoj ruci bodež, dok levom pridržava štit priljubljen na grudi. Vrh šlema oblikovan kao ručica da bi se svetiljka, prema potrebi, mogla obesiti. Nasred štita otvor za fitilj a ispod potiljka za sipanje ulja. Na leđima prikazane ukrštene trake, ispod toga kaiš ukrašen nizom kružića, zatim pantalone koje su naznačene urezima. Oker pečena glina.

Dimenzije: visina 15, 4 cm.

Datovanje: Rimsko carsko doba.

Bibliografija:

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 96-97.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 252 (br. 511).

9. Fragment keramičke lampe sa predstavom gladijatora

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc876)

Opis: Na udubljenom i profilisanom disku prikazana su dva gladijatora u hodu nalevo. Desni ima šlem, bodež, četvrtasti štit, visoke nazuvke, kratke pantalone i ogrtač koji pokriva samo jedno rame. Levi gladijator takođe ima šlem, pravougli štit i kratke pantalone. Boja gline oker, premaz tamnosmeđ. Sačuvan je samo disk i deo nosa svetiljke, splepljen iz tri komada.

Dimenzije: dužina 9,1 cm, prečnik 7,8 cm.

Datovanje: 1 – 2. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1909. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXXIII: 98.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 98.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 253 (br. 514).

10. Fragment keramičke lampe sa scenom borbe gladijatora

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc867)

Opis: Na disku svetiljke prikazana su dva gladijatora u hodu nadesno. Obojica su nagi. Preko ramena prebačen im je plašt a u ruci drže bodeže.

Oker glina. Sačuvan samo disk i deo ramena svetiljke.

Dimenzije: dužina 8, 6 cm, prečnik 8, 5 cm.

Datovanje: Rani 2. vek n.e. Korintska produkcija.

Bibliografija:

Bulić, F. 1909. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXX: 98.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 98-99.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 252 (br. 512).

11. Keramička lampa sa scenom borbe gladijatora

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc1002)

Opis: Na plitkom i profiliranom disku prikazana su dva gladijatora. Prednji je na kolenima i kao da pada. Ima šlem i četvrtasti štit. Odeća se ne razabire. Iza njega stoji drugi gladijator sa uzdignutom levom nogom. Nosi šlem, bodež i četvrtasti štit. Svetiljka ima fragmentovanu ručku, nedostaje deo nosa i dna. Glina oker, premaz crvenkast. Na sačuvanom desnom delu dna urezana slova koja su nečitljiva.

Dimenzije: dužina 10, 6 cm, visina 2, 3 cm, prečnik 7 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1921. *Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku* 44: 57.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 253 (br. 515).

12. Keramička lampa sa scenom borbe gladijatora

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc51)

Opis: Na plitkom i profilisanom disku prikazana su dva gladijatora okrenuta nadesno. Prednji je na kolenima i kao da pada. Ima šlem i četvrtasti štit. Odeća se ne razabire. Iza njega stoji drugi gladijator s uzdignutom levom nogom. Nosi šlem, u rukama bodež i četvrtasti štit. Na dnu nedostaje sredina, dok se sa obe strane naziru tragovi urezanih slova (prema Buliću: *Romanensis*). Ispod natpisa je mali krug, glina okercrvenkasta.

Dimenzije: dužina 9, 5 cm, visina 2, 2 cm, prečnik 7, 6 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 10134, 4.

Bulić, F. 1885. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VIII: 142.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 99.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 253-4 (br. 516).

13. Keramička lampa sa scenom borbe gladijatora

Nalazište: Salona (HR), spaljeni grob.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc744)

Opis: Na plitkom i profilisanom disku prikazana su dva gladijatora nadesno okrenuta. Prednji je na kolenima i kao da pada. Ima šlem i četvrtasti štit. Odelo se ne razabire. Iza njega stoji drugi gladijator sa uzdignutom levom nogom. Na glavi nosi šlem, a u rukama drži bodež i četvrtasti štit. Nedostaje gornja polovina svetiljke. Glina bledosmeđa. Na dnu sačuvan deo urezanog natpisa koji je u dva reda ROMA...SIS. ispod njega mali krug.

Dimenzije: dužina 8, 7 cm, visina 2, 1 cm, prečnik 4, 5 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1904. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXVII: 110-111.

Bulić, F. 1905. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXVIII: 10.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 261 (br. 541).

14. Fragment keramičke lampe sa scenom borbe gladijatora

Nalazište: Kaštel Gomilica (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc683)

Opis: Disk svetiljke na kome su prikazana dva gladijatora u borbi. Na glavi nose šlemove, a naoružani su pravouglim štitovima i bodežima. Boja gline oker.

Dimenzije: prečnik 7, 8 cm.

Datovanje: Rimsko carsko doba

Bibliografija:

Bulić, F. 1901. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXIV: 69.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 99.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 253 (br. 513).

15. Keramička lampa sa scenom borbe gladijatora

Nalazište: Lora kod Splita (HR),

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br.AMS 41480)

Opis: Keramička svetiljka, kratkog zaobljenog nosa, okruglog dika na kojem je predstavljena borba gladijatora. Gladijator levo stoji u raskoraku sa isukanim mačem u desnoj i četvrtastim štitom u levoj ruci. Ispred njega je u klečećem položaju okrenut leđima pobeđeni gladijator. Na dnu svetiljke, nalazi se izlizani pečat.

Dimenzije: duž. 9,3 cm, šir. 7,2 cm, vis. 2,6 cm.

Datovanje: 1 – 2. vek n.e.

Bibliografija:

Buljević, Z. 2010. Rimskodobna nekropola u splitskoj Lori. *Vjesnik za arheologiju i povijest Dalmatinsku* 103: 184-5.

16. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Asseria (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc1112)

Opis: Na dubljem i profiliranom disku prikazan je gladijator u pokretu nalevo. Na glavi ima šlem, u levoj ruci drži bodež, a u desnoj četvrtasti štit. Odeven je u kratke pantalone i haljetak koji prekriva samo jedno rame. Ima visoke nazuvke. Disk je oštećen. Boja zemlje oker, premaz zagasito smeđ.

Dimenzije: dužina 10, 5 cm, visina 2, 5 cm, prečnik 7, 4 cm.

Datovanje: 1 – 2. vek n.e.

Bibliografija:

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 256 (br. 523).

17. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Aserija (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc1417)

Opis: Na nešto plicem i profilisanom disku prikazan je gladijator koji ima šlem, bodež i četvrtasti štit, a na nogama visoke nazuvke. Odeven je u kratke pantalone. Boja gline oker, tamnije crvenkast premaz. Rupica na rubu diska na početku nosa.

Dimenzije: dužina 9, 4 cm, visina 2, 8 cm, prečnik 6, 8 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 260 (br. 539).

Mardešić, J. 2006. Svjetiljke s volutama i trokutastim nosom iz Aserije koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. *Asseria* 4:167 (br. 61).

18. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Naron (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc385)

Opis: Svetiljka kratko zaobljenog nosa. Na plitkom i profilisanom disku prikazan je gladijator u borbenoj pozi. Na glavi nosi šlem sa perjanicom a obučen je u kratke pantalone. U desnoj ruci drži krati mač, dok mu je u levoj pravougaoni štit.

Dimenzije: dužina 12, 8 cm, visina 2, 4 cm, prečnik 9, 1 cm.

Datovanje: 2 – 4. vek n.e.

Bibliografija:

Buškarol, F. 1986. Vid kod Metkovića. Naron. *Arheološki pregled 1986*: 168-169.

19. Keramička lampa sa predstavom gladijatora ili ratnika

Nalazište: Rijeka (HR), bez podataka o nalazu.

Čuva: Arheološki muzej, Zagreb (Inv. Br. 8604)

Opis: Fragmentovana svetiljka izrađena od žute gline sa tragovima crvenosmeđeg premaza. Izrada rustična. Ramena ukrašena nizom koncentričnih kružića, drška pločasta i jako oštećena. Na disku veoma oštećena figura gladijatora ili ratnika, izvedena u tehnici *en barbotine*.

Dimenzije: dužina 10 cm.

Datovanje: 4. vek n.e.

Bibliografija:

Vikić-Belančić, B. 1971. Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu I. *Vjesnik Arheološkog muzeja* V Zagreb: 167.

Vikić-Belančić, B. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 262 (br. 545).

20. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Bakar (HR), ranocarska nekropola.

Čuva: Arheološki muzej, Zagreb (Inv. Br. 10.303)

Opis: Svetiljka od žućkaste gline sa premazom crvenosmeđe boje u dva sloja, finije fature. Na dnu urezan krug. Na plitkom disku gladijator dat u profilu u trenutku napada. U desnoj ruci drži kratki mač, levom okrugli štit. Na glavi nosi šlem sa visokom perjanicom.

Dimenzije: dužina 9, 0 cm, širina 6, 3 cm, visina 2, 2 cm, prečnik 4, 8 cm.

Datovanje: 1. vek n.e.

Bibliografija:

Vikić-Belančić, B. 1971. Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu I. *Vjesnik Arheološkog muzeja* V Zagreb: 147.

Vikić-Belančić, B. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 257 (br. 528).

21. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Aenona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Zadar

Opis: Svetiljka sa kratkim nosom obrubljenim volutama, izrađena od pečene gline i gledosana. Na disku predstavljen gladijator u punoj opremi. Levu ruku sa štitom visoko je uzdigao dok u desnoj ruci, lagano povijenoj u laktu, drži bodež. Stav figure ukazuje na spremnost gladijatora da stupi u okršaj.

Dimenzije: prečnik 7,6 cm.

Datovanje: Rimsko carsko doba.

Bibliografija:

de Bera, G. 1919. La lucerne fittili romane di Nona. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXXVIII: 64.

Dimitrijević, D. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 259 (br. 536).

Suić, M. 1954. *Muzeji i zbirke Zadra*. Zadar: Arheološki muzej

22. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc50)

Opis: Na dubokom i profilisanom disku prikazan je gladijator s leđa. Na glavi ima šlem, u desnoj uzdignutoj ruci bodež, a u levoj, koja je uz telo, drži četvrtasti štit. Odeven je u kratke pantalone. Boja gline sivooker. Tip Loeshke Ia. Nedostaje nos i deo dna.

Dimenzije: dužina 8, 2 cm, visina 3, 1 cm, prečnik 6, 8 cm.

Datovanje: 1. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1885. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VII: 141.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 98.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 256 (br. 524).

23. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc326)

Opis: Na dubokom i oštećenom disku prikazan je gladijator u raskoraku nalevo. Na glavi šlem, u levoj ruci koplje a u desnoj okrugli štit koji pokriva koleno desne noge. Odeven je u kratke pantalone. Boja okersiva. Slepljeno iz više fragmenata. Tip Loeschecke Ic.

Dimenzije: dužina 9, 4 cm, visina 2, 8 cm, prečnik 6, 9 cm.

Datovanje: 1 – 2. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1886. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* IX: 68.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 256-7 (br. 526).

24. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc1371)

Opis: Na plitkom i profilisanom disku prikazan je gladijator u pokretu nadesno. Na glavi mu je šlem. U desnoj ruci, koja mu je zaštićena posebnim oklopom, drži bodež, dok u levoj drži mali štit (?). Odeven je u kratke pantalone. Boja gline oker, premaz tamnosmeđ. Nedostaje vrh nosa i deo diska.

Dimenzije: dužina 7,3 cm, visina 2,7 cm, prečnik 5,9 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 257 (br. 527).

25. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc845)

Opis: Na plitkom profilisanom disku prikazan je pobeđeni gladijator, koji u poluklečećem stavu s uzdignutom levom rukom moli milost. Figura je data u punoj opremi, ispred nje je prikazan štit na zemlji.

Dimenzije: dužina 8, 7 cm, visina 2, 1 cm, prečnik 4, 5 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1907. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXX: 133.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 98.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 260 (br. 538).

26. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc669)

Opis: Na nešto plićem i profilisanom disku prikazan je gladijator koji ima šlem, kratki bodež i četvrtasti štit, na nogama visoke nazuvke. Odeven je u kratke pantalone. Prikazan je en face. Boja gline je oker, premaz crvenkast. Tip Loeschecke Ic.

Dimenzije: dužina 9, 3 cm, visina 2, 5 cm, prečnik 6, 7 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1899. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXII: 42.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 97.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 256 (br. 525).

27. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc426)

Opis: Fragment diska svetiljke na kome je prikazan gladijator sa štitom.

Dimenzije: Nepoznate

Datovanje: Rimsko carsko doba

Bibliografija:

Bulić, F. 1886. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* X: 191.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 261 (br. 542).

28. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc385)

Opis: Svetiljka kratko zaobljenog nosa. Na plitkom i profilisanom disku prikazan je gladijator u borbenoj pozi. Premaz crvenkast. Nedostaje levi deo diska.

Dimenzije: dužina 9, 5 cm, visina 3, 3 cm, prečnik 5, 8 cm.

Datovanje: Rimsko carsko doba

Bibliografija:

Bulić, F. 1885. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* IX: 47.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 99.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 261 (br. 543).

29. Keramička lampa sa predstavom gladijatora

Nalazište: Karlobag (HR)

Čuva: nepoznato.

Opis: Svetiljka od crveno pečene gline. Na disku je predstavljen na desno okrenut gladijator sa kacigom, oklopom i knemidama koji je pao na desno koleno. Leva ruka je podignuta u znak poraza, a pred njim na zemlji je odbačen štit.

Dimenzije: dužina 9 cm, visina 2, 4 cm.

Datovanje: Rimsko carsko doba

Bibliografija:

Brunšmid, J. 1899. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, N.S. Sv. III: 166.

30. Keramička lampa sa scenom gladijatorske opreme

Nalazište: Bakar (HR), bez podataka o nalazu.

Čuva: Arheološki muzej, Zagreb (Inv. Br. 8553)

Opis: Svetiljka od žućkaste gline sa tragovima premaza crvenosmeđe boje u dva sloja. Na disku oko centralnog otvora za sipanje ulja prikazana je gladijatorska oprema: dva šlema, dva pravouгла štita, dva kratka mača i jedan par ukrštenih knemida.

Dimenzije: dužina 8,9 cm, širina 6,3 cm, visina 2,2 cm, prečnik 5,3 cm.

Datovanje: 1. vek n.e.

Bibliografija:

Vikić-Belančić, B. 1971. Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu I. *Vjesnik Arheološkog muzeja* V Zagreb: 148-149.

Vikić-Belančić, B. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 263 (br. 549).

31. Keramička lampa sa predstavom gladijatorske opreme

Nalazište: Aserija (HR), bez podataka o nalazu.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br.1199)

Opis: Delimično oštećena svetiljka sa predstavom gladijatorske opreme (?) na disku, koja je radijalno raspoređena oko otvora diska. Disk je od ramena odvojen sa tri ureza. Stajaća površina je ravna i odvojena od zidova jednim urezom. U središtu je kružno udubljenje, a iznad njega se nalazi slovo „T“ u plitkom reljefu.

Dimenzije: duž. 10,1 cm, šir. 7,3 cm, vis. 3 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Mardešić, J. 2006. Svjetiljke s volutama i trokutastim nosom iz Aserije koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. *Asseria* 4:147 (br. 22).

32. Keramička lampa sa predstavom gladijatorske opreme

Nalazište: Aserija (HR), bez podataka o nalazu.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br.1227)

Opis: Potpuno sačuvana svetiljka sa predstavom gladijatorske opreme na disku koja je radijalno raspoređena oko otvora diska. Disk je od ramena odvojen sa tri ureza. Stajaća površina je ravna i odvojena od zidova jednim urezom, a ukrašena je sa dve koncentrične kružnice.

Dimenzije: duž. 10,3 cm, šir. 7,5 cm, vis. 3,1 cm.

Datovanje: 1 – 2. vek n.e.

Bibliografija:

Mardešić, J. 2006. Svjetiljke s volutama i trokutastim nosom iz Aserije koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. *Asseria* 4:149 (br. 25).

33. Keramička lampa sa predstavom venatora

Nalazište: Gornji Muć (HR), bez bližih podataka o nalazu.

Čuva: Arheološki muzej, Zagreb (Inv. Br. 8630)

Opis: Svetiljka od crveno pečene gline, faktura mekša. Na širokim ramenima motiv borove grančice, na dnu urezan krug. Na disku prikazan venator sa kopljem, u živom pokretu nadesno. Levo i desno od njega kružni otvor za ulje.

Dimenzije: dužina 11,7 cm, širina 3,4 cm, prečnik 4,2 cm.

Datovanje: 4. vek n.e.

Bibliografija:

Vikić-Belančić, B. 1971. Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu I. *Vjesnik Arheološkog muzeja* V Zagreb:167.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 277 (br. 579).

34. Keramička lampa sa scenom borbe gladijatora sa lavom

Nalazište: Salona (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc86)

Opis: Na plitkom disku prikazan je gladijator kako kopljem ubija lava. Ramena ukrašena naizmence koncentričnim krugovima i krugovima sa tačkicama. Stajajući prsten sa rebrom, drška pločasto-klinasta. Glina crvena sa premazom crvene boje. Rekonstruisan nos.

Dimenzije: dužina 14,3 cm, visina 3,5 cm, prečnik 8 cm.

Datovanje: 4. vek n.e. Aleksandrijska produkcija.

Bibliografija:

Bulić, F. 1885. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VIII: 156.

Bulić, F. 1894. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XVII: 251.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 99.

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 276 (br. 576).

35. Keramička lampa sa scenom borbe životinja

Nalazište: Asseria (HR), otkup.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. Fc1286)

Opis: Na udubljenom i profiliranom disku prikazan je borba između lava i neke druge životinja. Boja gline oker, premaz tamno smeđ. Na dnu mali krug.

Dimenzije: dužina 11 cm, visina 2, 9 cm, prečnik 7, 9 cm.

Datovanje: 1 – 2. vek n.e.

Bibliografija:

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 277 (br. 577).

36. Keramička lampa sa predstavom borbe životinja

Nalazište: Aserija (HR), otkup

Čuva: Arheološki muzej, Zagreb (Inv. Br. Fc 1113)

Opis: Na udubljenom i profilisanom disku prikazana je borba između lava i neke druge životinje. Boja gline oker, premaz tamno smeđ. Na dnu mali krug.

Dimenzije: dužina 11 cm, visina 2,9 cm, pr. 7,9 cm

Datovanje: 1-2. vek n.e.

Bibliografija:

Kirigin, B. 1979b. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 277 (br. 578).

Kalup

37. **Mermerni kalup za izlivanje natpisa**

Nalazište: Salona (HR), jugoistočna nekropola, blizu amfiteatra.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A826)

Opis: Kalup pravougaonog oblika od belog mermera za odlivanje pločica sa natpisom:

MISCENIVS	<i>Miscenius</i>
AMPLIATVS	<i>Ampliatius</i>
FACIT	<i>facit</i>
SALONAS	<i>Salonas</i>

Prevod: Miscenije Amplijat priredio je (gladijatorske igre) u Saloni.

Od kalupa je sačuvan samo donji deo, ali ne i polopac. Natpis i prikazi su u negativu, osim slova N u reči SALONAS, tako da je ono na izlivenoj pločici u negativu. Sa strane natpisnog polja prikazani su gladijatori. Na pozitivu sa leve strane se nalazi gladijator (*thraex*) koji na glavi nosi kacigu sa viziorom, ima četvrtasti štit (*parmula*) sa zaštitnim rukavom na desnom laktu (*manica*) i krivi bodež u desnoj ruci. Na nogama ima nazuvke (*ocreas*). Sa desne strane natpisa nalazi se *murmillio* koji takođe na glavi nosi šlem sa viziorom, u desnoj ruci koja je takođe pokrivena zaštitom (*manica*) mu je štit (*scutum*) dok u levoj drži *gladius*. Bočno od gladijatora nalaze se *palmine* grane a cela predstava je uokvirena. U uglovima se nalaze male perforacije. Ostatok kalupa je grubo obrađen.

Dimenzije kalupa: 27 x 21 cm, debljina 6 cm

Datovanje: 3. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1884. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VII: 165.

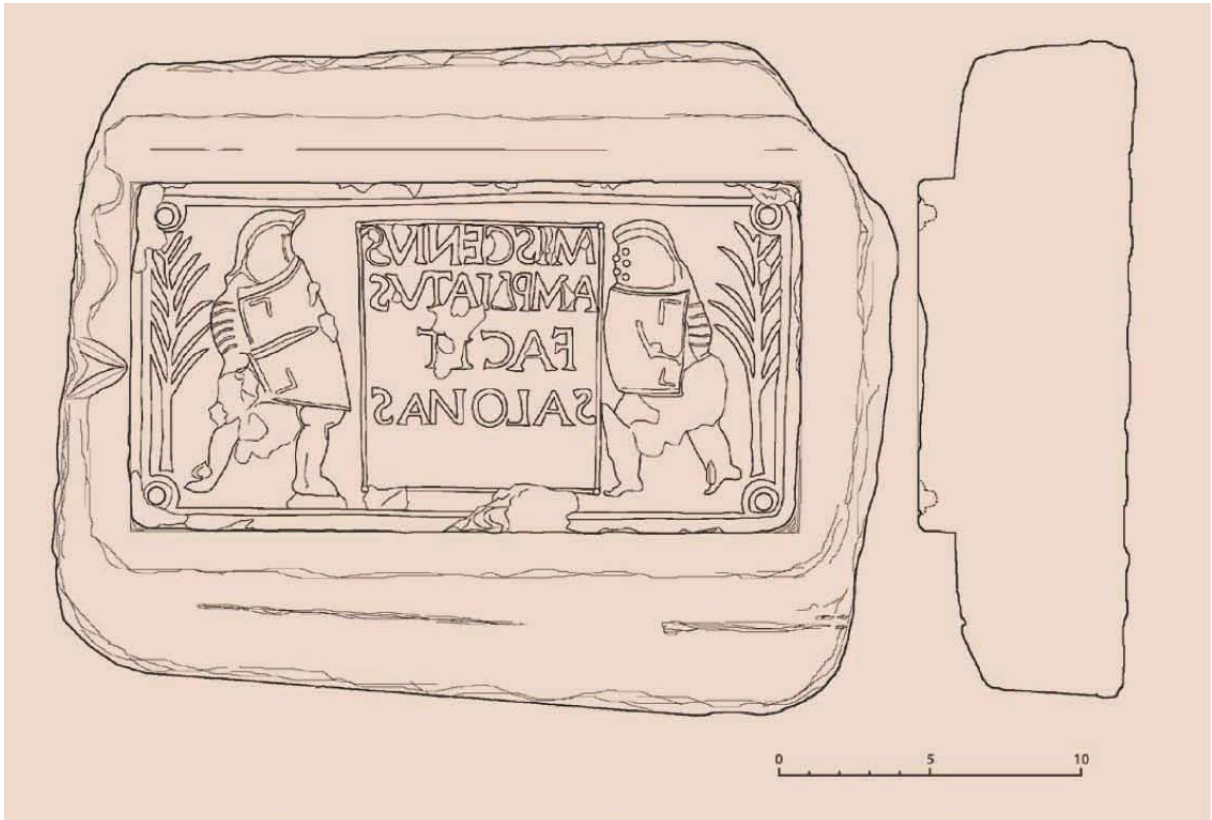
Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 89, 95.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 267-278 (br. 557).

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Buljević, Z. 2004. Salonitanski kalup sa prikazom gladijatora. *Opuscula Archaeologica* 28: 193-202.

Buljević, Z. 2005. Tragovi staklara u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 97 : 98-99.

Urne

38. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A174)

Opis: Urna bez poklopca, na prednjoj strani se nalazi natpis:

PLACENTINO RE	<i>Placentino re</i>
TIARIO QVI VICXIT	<i>tiario qui vicxit</i>
AN XX POSVIT RETIA	<i>an(norum) XX posuit retia</i>
ARIVS BACCIVS	<i>arius Baccius</i>
COLLIBERTO	<i>colliberto</i>
DE SVO SIBI	<i>de suo (et) sibi</i>

Prevod: *Placentinu, gladijatoru retijaru, koji je živeo dvadeset godina. Svoje drugu oslobođeniku postavio je gladijator retijar Bakcije svojim (novcem i) sebi.*

Sa strane natpisa, nalazi se profilacija. U gornjem obrubu natpisa nalazi se trozubac izrađen u plitkom reljefu, kao i na isti način izrađen nož sa čudnim ispupčenjem na sečivu.

Dimenzije: duž. 46 cm, šir. 35 cm, visina 30 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 2127

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 85.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 263-4 (br. 551).

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

39. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A1443)

Opis: Urna, na prednjoj strani se nalazi natpis:

MAXIMIANO CVI ET	<i>Maximiano cui et</i>
AVREO SEC AN XXII	<i>Aureo sec(utori) an(norum) XXII</i>
PVG V DECEPTVS	<i>pug(narum) V deceptus</i>
A LATRONE BOS FR	<i>a latrone Bos fr</i>
ATER FRATRI CARIS I	<i>ater fratri caris(s)i[mo]</i>
MAXIMINA CONIVX	<i>Maximina coniux</i>
DESIDERATIS IMO	<i>desideratis(s)imo</i>

Prevod: *Maksimijanu, sekutoru, kome je nadimak bio Aureus, a koga su ubili razbojnici kada je imao dvadeset i dve godine i (pošto je sudelovao u) pet gladijatorskih borbi. Brat predragom bratu, supruga Maksimina žuđenom (mužu).*

U obrubu sa leve strane natpisnog polja prikazan je bodež ili mač, a sa desne strane šlem sa spuštenim viziorom. Osim toga, prikazani su i neki predmeti gladijatorske opreme koji se ne mogu interpretirati.

Dimenzije: duž. 41 cm, šir. 35 cm, visina 26 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 8830

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 87.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 264-5 (br. 552).

Bulić, F. 1986. *Po ruševinama stare Salone*. Split: 76.

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

40. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A1593)

Opis: Urna, na prednjoj strani se nalazi natpis:

D	M	<i>D(iis)</i>	<i>M(anibus)</i>
CRINITO	SECVTORI	NAT	<i>Crinito secutori nat(ione)</i>
AFER	AN XX	PVG II	<i>Afer an(norum) XX pug(na) II o(bito)</i>
		AFID	<i>Afid</i>
IA	POSVIT	DE SVA	<i>ia posuit de sua (et) sibi</i>
		SIBI	
FRV	GALITAE		<i>frugalitae</i>
B	M	P	<i>B(ene) M(erenti) P(osuit)</i>

Prevod: *Božanskim dušama pokojnika. Krinitu, sekutoru, rodom iz Afrike, koji je imajući dvadeset godina, umro u svojoj drugoj gladijatorskoj borbi. Postavila je Afidija iz svog skromnog imetka, i sebi.*

Spomenik je pronađen sa severne strane gradskih zidina u neposrednoj blizini amfiteatra.

Dimenzije: duž. 42 cm, šir. 34 cm, visina 29,5 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 8825 (12835)

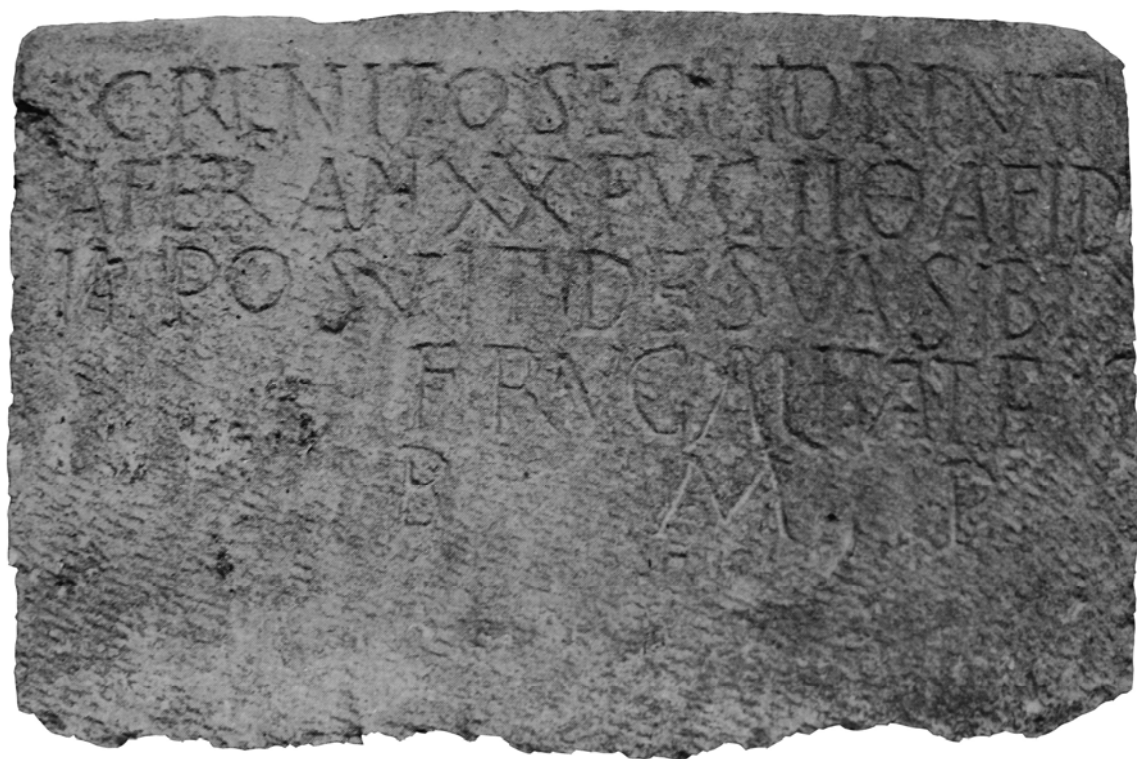
Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 87.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 265-6 (br. 553).

Bulić, F. 1986. *Po ruševinama stare Salone*. Split: 76.

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

41. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A5053)

Opis: Urna bez poklopca, na prednjoj strani se nalazi natpis:

D	M	<i>D(iis)</i>	<i>M(anibus)</i>
HOMINI PAGANO		<i>Homini pagano</i>	
THELONICO QVENDAM		<i>Thelonico quendam</i>	
RETIARIO QVI PIETATE		<i>retiaro qui pietate</i>	
POPVLI RVDE		<i>populi rude</i>	
LIBERATVS EST		<i>liberatus est</i>	
XVSTVS AMICVS		<i>Xustus amicus</i>	
ET PE TICIVS SODALIS		<i>et Pe[p]ticius sodalis</i>	

Prevod: *Božanskim dušama pokojnika. Teloniku, čoveku koji je živeo na malenom posedu, nekada retijaru koji je po milosti naroda bio oslobođen da i dalje bude gladijator. Prijatelj Ksisto i drug Pepticije (postavljaju urnu sa pepelom).*

Urna nema ukrasa i nema obruba teksta. Otkrivena je prilikom iskopavanja nekropole Kapljuč, 1922. godine.

Dimenzije: duž. 38 cm, šir. 35 cm, visina 30 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 85.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 266 (br. 554).

Bulić, F. 1986. *Po ruševinama stare Salone*. Split: 77.

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

42. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. D114)

Opis: Fragment urne s prikazom gladijatora sekutora u plitkom reljefu. Gladijator ima na glavi šlem sa spuštenim viziorom. U levoj ruci drži štit koji je nešto oštećen, a u desnoj, spuštenoj uz telo, kratki mač. Grudi su mu pokrivene nekom vrstom oklopa. Oko bedara ima gladijatorske pantalone podignute do visine prsiju gde je tkanina ukrašena. Oko pasa, stisnut je širokim pojasom. Gladijator je u stavu borbe s raskoračenim nogama od kojih nedostaje leva, niže od bedara.

Dimenzije: duž. 24 cm, vis. 20 cm, debljina 2,5 cm.

Datovanje: 2 – 3. vek n.e.

Bibliografija:

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 267 (br. 555).

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

43. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. D371)

Opis: Fragment urne sa prikazom gladijatora sekutora. Prikaz je bio po svoj prilici na prednjoj strani urne i nalazi se u neznatno konkavnom polju obrubljenom jednostavnom trakom. Glava gladijatora se nije sačuvala osim donjeg dela šlema oslonjenog na ramena. Gladijator je u stavu borbe, u raskoraku. Na grudima je imao tkaninu ili lagani oklop. Oko bedara ima kratke gladijatorske pantalone koje su pri vrhu ukrašene. U pojasu je stisnut širokim remenom. U desnoj ruci drži kratki mač, a u levoj nešto savijeni štit sa šest zakovica. Na nogama je imao obojke gotovo do kolena. Stopala su odlomljena.

Dimenzije: duž. 42 cm, vis. 34 cm, debljina 7 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 95.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 267 (br. 556).

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

44. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A409)

Opis: Fragment urne sa natpisom:

... RETIARI ...   *Retiari [o ili us pugna ili anno]*
..... RVM M N XX ...   *rum m(i)n(imum) XX ...*

Prevod: ... *Retijaru ... koji je učestvovao u najmanje dvadeset borbi. ...*
Ako je predloženo čitanje tačno onda se XX verovatnije odnosi na broj borbi a ne na godine života. Natpis je izgubljen, pa ga ni Digve nije našao tokom rada na amfiteatru.

Dimenzije: nepoznate

Datovanje: 2 – 3. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 8834.

Bulić, F. 1883. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VI: 131.

Bulić, F. 1885. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VIII: 94

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 86.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 268-9 (br. 559).

Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

45. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A789)

Opis: Fragment urne sa natpisom:

SILVANVS ANN X ...   *Silvanus ann(orum) X ...*
PVG VII DE SVO SI   *pug(narum) VII de suo (et) si[bi]*
..... CVI DOLET   *..... cui dolet*
..... POSVIT   *..... posuit*

Prevod: *Silvan koji je imao . . . godina i (učestvovao u) sedam gladijatorskih borbi. Svojim (novcem) i sebi . . . onaj koji je ožalošćen . . . postavio je.*

Dimenzije: nepoznate

Datovanje: 2 – 3. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 8835.

Bulić, F. 1878. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* I: 146.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 88.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 269 (br. 560).

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

46. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A1594)

Opis: Poklopac urne sa natpisom:

D	M	<i>D(iis)</i>	<i>M(anibus)</i>
HAEC VIA TAL PVLERA		<i>Haec via tal(ia) pulvera</i>	

Prevod: *Božanskim dušama pokojnika. Ovaj put – od takve je prašine. (Cambi pretpostavlja da se, s obzirom da se pored rimskih puteva nalaze nekropole, radi o posebnoj vrsti prašine-nastale od praha kostiju).*

Ispod natpisa nalazi se predstava trozupca. Na levom akroterijumu je urezan jedan neprepoznatljiv predmet (možda spona pojasa), a na desnom je jedan bodež sa remenom. Ovi predmeti pokazuju da je poklopac pripadao urni gladijatora-retijara. Poklopac je pronađen izvan gradskih zidina sa severne strane amfiteatra.

Dimenzije: duž. 56 cm, šir. 40 cm, vis. 21, 5 cm

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 8835.

Bulić, F. 1890. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XIII: 163.

Bulić, F. 1891. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XIV: 35.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 87.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 269-70 (br. 561).

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

47. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A1636)

Opis: Fragment urne sa natpisom:

RAPIDO RETIAR . . .	<i>Rapido retiar[io]</i>
ACVLEIESIS ANN . . .	<i>Aculeiesis ann(orum). . .</i>
. . . OMO BELLV . . .	<i>[d]omo Bellu[no. . .</i>
. . . NA VI OCCID . . .	<i>pug]na VI occid[it in me]</i>
. . . DICINA DEC . . .	<i>dicina dec[essit</i>
. . . . . EDIO.	<i>. . . . .edio. . . . .</i>

Prevod: *Rapidu, retijaru, Akvilejcu koji je imao . . . godina, rodom iz Beluna. U svojoj šestoj borbi je pao, a umro je za vreme lečenja. . .*

Pretpostavlja se da je Rapid rodom iz Beluna, a da se kao gladijator obučavao u Akvileji. Takođe postoji hipoteza da je Rapid mogao biti iz Akvileje, a da je u Belunu dobio slobodu.

Dimenzije: duž. 32 cm, vis. 23 cm

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 12925.

Bulić, F. 1891. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XIV: 35.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 87.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 270 (br. 562).

Bulić, F. 1986. *Po ruševinama stare Salone*. Split: 76.

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

48. Kamena urna

Nalazište: Kamen kod Stobreča (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A2591)

Opis: Urna sa natpisom na prednjoj strani:

AMABILI SECVTORI	<i>Amabili secutori</i>
NAT DACVS PVG XIII	<i>nat(ione) Dacus pug(narum) XIII</i>
FATO DECEPTVS	<i>Fato deceptus</i>
NON AB HOMINE	<i>non ab homine</i>

Prevod: *Amabilu, sekutoru, rodom Dačaninu (koji je nastupio u) trinaest gladijatorskih borbi. Umro je prevarivši sudbinu, ne od čoveka (od ljudske ruke).*

Nalaz urne u krajnjem delu salonitanskog agera najverovatnije ukazuje na to da je ovaj gladijator mogao imati posed u tom delu.

Dimenzije: duž. 47 cm, šir. 27 cm, vis. 26 cm

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 14644.

Bulić, F. 1899. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXII: 3.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 87.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 270-1 (br. 563).

Bulić, F. 1986. *Po ruševinama stare Salone*. Split: 75.

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

49. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A3312)

Opis: Fragment urne sa natpisom:

.... EO SECV ....

.... L]eo secu[tor ....

Prevod: *Leon, gladijator sekutor...*

Dimenzije: duž. 18 cm, vis. 9 cm, deblj. 6 cm

Datovanje: 2 – 3. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 14644.

Bulić, F. 1906. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXIX: 13.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 271 (br. 564).

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

50. Kamena urna

Nalazište: Salona (HR), u okviru istraživanja amfiteatra.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A3312)

Opis: Fragment urne sa natpisom:

. . . .NDINO SEC . . . .

Secu]ndino sec[utori. . . .

Prevod: *Sekundinu, gladijatoru sekutoru...*

Dimenzije: duž. 15 cm, vis. 6 cm, deblj. 7 cm

Datovanje: 2 – 3. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 14644.

Bulić, F. 1914. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXXVII: 34.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 271 (br. 565).

Sanader, M. 2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Janković, A. M. 2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

Reljefne predstave

51. Reljef sa predstavom psa

Nalazište: Salona (HR), istočna strana amfiteatra.

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. D120)

Opis: Ploča od belog krečnjaka na kojoj je u reljefu prikazan pas koji liže svoju prednju šapu. Na dnu ploče, zapaža se traka koja je obrubljivala reljef. Ova ploča je po svoj prilici deo jednog šireg prikaza scene iz arene u kojoj su sudelovali psi. To je najverovatnije scena lova na divlje životinje. Glava i šapa psa su oštećene, ali je muskulatura prilično šablonski tretirana.

Dimenzije: dužina 80 cm, visina 75 cm, debljina 13 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 93.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 276 (br. 574).

52. Reljef sa predstavom rvača

Nalazište: Salona (HR), kuća Paraća

Čuva: U privatnom vlasništvu porodice Parać, Solin.

Opis: Reljef je i gore i dole obrubljen profilacijom. Izrađen je od belog krečnjaka i prikazuje dva naga rvača. Levi je na kolenima i hvata svog suparnika za nogu, a desni je u raskoraku i gura svog protivnika odozgo. Ukoliko je ovaj reljef bio postavljen u amfiteatru, onda je to potvrda da su se u toj građevini održavale verovatno i razne druge borilačke priredbe. Reljef je bio uzidan u Paraćevim dvorima sagrađenim 1772. Na ušću Jadrana. S obzirom na to da se ostale kuće Paraća nalaze u blizini salonitanskog amfiteatra, verovatno je i da je ovaj spomenik tamo pronađen.

Dimenzije: duž. 104 cm, vis. 85 cm.

Datovanje: 2. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1914. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXXVII: 31.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 92.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 283 (br. 594).

Bulić, F. 1986. *Po ruševinama stare Salone*. Split: 75.

Epigrafski spomenici

53. **Natpis koji se odnosi na organizaciju igara**

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A1714)

Opis: Mali kvader s profilisanim natpisnim poljem i natpisom:

TER PANTE	<i>Ter[entia ili slično] Pante</i>
RA AGO	<i>ra ago(nes?)</i>
FECIT	<i>fecit</i>

Prevod: *Ter (encija?) Pantera priredila je takmičenja (?)*.

Natpis je prilično oštećen. Otkriven je još 1450. Godine i potiče iz zbirke M. Marulića.

Dimenzije: duž. 26 cm, vis. 23 cm, vis. 17 cm

Datovanje: 2 – 3. vek n.e.

Bibliografija:

CIL III, 2551.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 268 (br. 558).

54. **Natpis koji se odnosi na organizaciju igara**

Nalazište: Epidaurum - Cavtat (HR)

Čuva: Bogišićeva zbirka, Cavtat.

Opis: Posvetni natpis na ploči.

Natpis:

P AELIO P F	P(ublio) Aelio P(ubli) f(ilio)
TRO	tro(mentina tribu)
OSILLIANO	Osilliano
NOVIA BASSILLA	Novia Basilla
MATER ET NOVIA IVS	mater et Novia Ius
TILLA AVIA POSVERVNT	tilla avia posuerunt
ET SPORTVLIS DECVRIO	et sportulis decurio(nibus)
AVGVSTABILVS ET SEXVI	augustabilus et sexvi
RIS DATIS ITEM PVGILVM	ris datis item pugilum
SPECTACVLO DEDICAVE	spectatulo dedicave
RVNT HVIC VNIVERSVS	runt huic universus

ORDO DECVRIONATVS
HONOREM ET LOCVM
STATVAE DECREVIT

ordo decurionatus
honorem et locum
statuae decrevit

Prevod: Publiju Eliju Osilijanu, sinu Publijevom, iz tromeštinskog tribusa, postaviše majka Novija Basila i baka Novija Justila. Uz prigodne darove koje su podelile dekurionima, avgustalima i članovima kolegijuma šestorice, a isto tako uz priredbu takmičenja šakača, posvetile su (spomenik). Čitavo gradsko veće odredilo mu je počast i mesto za statuu.

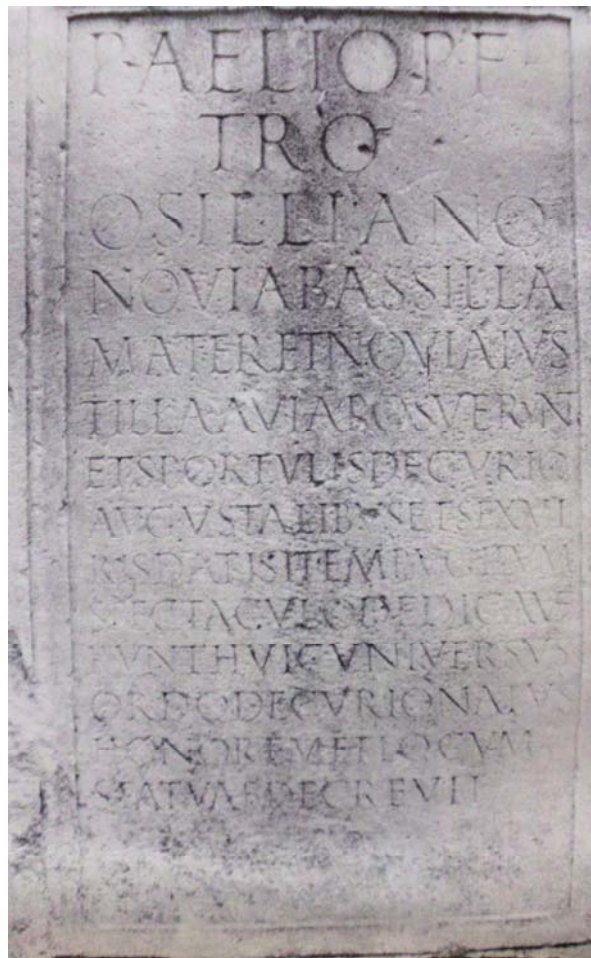
Datovanje: 2. vek

Bibliografija:

CIL III, 17745

Novak, G. 1967. *Povijest Dubrovnika I*. Dubrovnik: 37.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 289-290 (br. 607).

55. Natpis koji se odnosi na izgradnju borilišta

Nalazište: Issa – Vis, na ostrvu Visu (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A5493)

Opis: Posvetni natpis koji je verovatno bio ugrađen u zid građevine koja se spominje. Natpis je uklesan unutar profilisane tabule ansate, a njegov desni deo nedostaje. U natpisu se pominje da je Tiberijev sin Druz za vreme boravka u Dalmaciji izgradio u Issi *campus*. Ovim terminom se označavalo vežbalište ili borilište. Navedeni teren u arealu antičkog grada nije arheološki potvrđen.

Natpis:

DRVSVS CAESAR T[...]	Drusus Caesar T[i(beri) Aug(usti) F(i)lius) Divi
AVGVSTI NEPOS COS DE[...] de[sign(atus) II	Augusti nepos co(n)s(ul)
PONTIFEX AVGVR CAMP[...]	Pontifex augur camp[um dedit
PVBLIO DOLABELLA LEG PRO[...] pro[praetore...	Publio Dolabella leg(ato)

Prevod: Druz Cezar, sin uzvišenog Tiberija, unuk božanskog Avgusta, izabrani konzul za sledeću godinu drugi put, pontifeks, augur, naredio je da se (izgradi) vežbalište. Namesnik provincije bio je Publije Dolabela.

Dimenzije: duž. 104 cm; vis. 55 cm; deblj. 25 cm.

Datovanje: 20. n.e.

Bibliografija:

Rendić-Miočević, D. 1952. Druzov boravak u Dalmaciji u svjetlu novog viškog natpisa. *VAHD* LIV: 41.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 289-290 (br. 606).

56. Natpis o radovima na amfiteatru

Nalazište: Škrip na Braču (HR)

Čuva: Arheološki muzej Split

Opis: Kamena ara profilisana sa tri strane. Na prednjoj strani se nalazi natpis:

I	O	M	<i>I(ovi) O(ptimo) M(aximo)</i>
T	FL	POMPEIVS	<i>T(itus) Fl(avius) Pompeius</i>
7	COH	III	<i>(centurio) coh(ortis) III</i>
ALPINORVM			<i>alpinorum</i>
ANTONINIANAE			<i>antoniniana</i>
CVRAMAGENS			<i>curam agens</i>
FAB AMP MEN ET			<i>fab(ricae) amp(hitheatri) men(sor ili es?)</i>
et			
VIBIVS VIBIANVS			<i>Vibius Vibianus</i>
PROTECTOR			<i>protector</i>
COS			<i>co(n)s(ulares)</i>

Prevod: *Jupiteru najboljem i najvećem. Tit Flavije Pompej, centurion treće antoninijanske kohorte alpinaca, nastojnik radionice za radove na amfiteatru, merač (?) i Vibije Vibijan, konzularni protektor.*

Dimenzije: šir. 39,5 cm, vis. 69 cm, deblj. 36,5 cm.

Datovanje: 1 – 2. vek n.e.

Bibliografija:

Kirigin, B. 1979a. Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 72-73: 129-130.

Buovac, M. 2011. O sudbini kamena sa rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale. *Klesarstvo i graditeljstvo* 1-2: 66.

I O M

TELPOMPEIVS
7 COHIT
ALPINO RVM
ANTONINAE
QVRMACENS
AB M MEN ET
VIBIVS VIBIVS

PROECTOR
COS

57. Fragment monumentalnog natpisa

Nalazište: Paraći, Split

Čuva: privatno vlasništvo, spolija

Opis: Natpis u kamenu (krečnjak) koji je uzidan u savremenu kuću Paraća izgrađenoj na temeljima salonitanskog amfiteatra. Natpis je oštećen, slova T i E su očuvana samo polovično i ispisana kapitalom visine 21 cm odnosno 19 cm.

Dimenzije: šir. 59 cm, vis. 25 cm.

Datovanje: 1 – 2. vek n.e.

Bibliografija:

Jeličić-Radonić, J. Pereža, D. 2011. Antičke spolije u solinskim Paraćima. *Tusculum* 4: 64 (kat. br. 46).

58. Monumentalni natpis sa amfiteatra

Nalazište: Burnum (HR), amfiteatar.

Čuva: Gradski muzej Drniš

Opis: Blok krečnjaka sa monumentalnim natpisom smeštenim unutar tabule ansate. Natpis glasi:

IMP CAESAR VESPASIANVS AVG PONT MAX
TRIB POT VIII IMP XVIII P P

*Imp(erator) Caesar Vespasianus Avg(ustus) Pont(ifex) Max(imus)
Trib(unicia) Pot(estate) VIII Imp(erator) XVIII P(ater) P(atriciae)*

Prevod: *Imperator Cezar Vespazijan Avgust Pontifeks Maksimus, narodni tribun osmi put, Imperator osamnaesti put, otac otadžbine.*

Iz analize teksta, postavljanje natpisa se može datovati u 76-77. godinu naše ere. Natpis je otkriven u štu ispred južnog ulaza u amfiteatar.

Dimenzije: duž. 294 cm, vis. 100 cm, deblj. 32 cm.

Datovanje: 1. vek n.e.

Bibliografija:

Cambi, N. et alii. 2006. *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003-2005.* Drniš-Šibenik-Zadar: Gradski muzej Drniš, JU Nacionalni park Krka i Sveučilište u Zadru

59. Natpis sa amfiteatra

Nalazište: Salona (HR), amfiteatar.

Čuva: Arheološki muzej Split

Opis: Blok krečnjaka sa fragmentovanim natpisom. Predmet je otkriven unutar amfiteatra. Natpis glasi:

AMPHITH[Amphith[eatrum

Slova su veličine 8 cm i podsećaju na slova sa natpisa Burnumskog amfiteatra.

Dimenzije: nepoznato

Datovanje: 1. vek n.e. (?)

Bibliografija:

Jeličić-Radonjić, J. 2008. Amfiteatar i zapadni bedemi Salone. *Tusculum* 1: 41

60. Posvetni natpis gladijatora upućen Nemezi

Nalazište: Salona (HR)

Čuva: Arheološki muzej, Split (Inv. Br. A4293)

Opis: Fragment are sa natpisom:

DIA.	<i>Dia. . . .</i>
IA EX IV	<i>ia ex iu</i>
SSO DEAE	<i>sso Deae</i>
.. EMISI	<i>N]emisi</i>
.. V L M	<i>S(olvit) V(otum) L(ibens) M(erito)</i>

Prevod: *Dia....ia, po zapovesti boginje, (podize) Nemezi. Zavet je izvršio/la od srca rado s pravom.*

Natpis je pronađen s južne strane salonitanskog amfiteatra prilikom istraživanja 1910. Godine. U salonitanskom amfiteatru postojala su u substrukcijama gledališta s južne strane dva Nemezeuma.

Dimenzije: duž. 10 cm, vis. 16 cm, deblj. 9 cm

Datovanje: 2 – 3. vek n.e.

Bibliografija:

Bulić, F. 1914. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXXVII: 31.

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen, str. 84.

Cambi, N. 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: 274-5 (br. 572).

61. Posvetni natpis upućen Nemezi

Nalazište: Komini (SRB), nekropola

Čuva: privatno vlasništvo

Opis: Votivna ara, uzidana u savremenu zgradu. Sa prednje strane se u gornjem delu između akroterija nalazi četvorolisna rozeta sa grozdovima sa strane. U donjem delu are se ukras sastoji od grozdova i lozica koje izlaze iz stilizovanog suda na sredini. U srednjem polju je natpis koji glasi:

DEAE XANTE	<i>Deae Xant(a)e</i>
NEMESI ET GENI	<i>Nemesi et geni-</i>
O MVNICIPI H	<i>o municipi(i) h(uius)</i>
SATVRNINVS	<i>Saturninus</i>
B F COS LEG XI CL	<i>b(ene) f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) XI</i>
<i>Cl(audiae)</i>	

LIBIES POSVIT

libies(!) posuit

Prevod: *Boginji svetoj Nemezi i geniju ovog municipijuma, Saturnin, konzularni beneficijar legije XI Klaudijeve postavio je.*

Dimenzije: vis. 80 cm.

Datovanje: 2 – 3. vek n.e.

Bibliografija:

Цермановић-Кузмановић, А. 1970. Вотивни споменик из Коми́на. *Старинар* XX: 25-28.

Gavrilović, N. 2011. Ceramic crustulum with the representation of Nemesis-Diana from Viminatium. *Старинар* LXI: 196-197.

62. Fragment natpisa

Nalazište: Paraći, Split

Čuva: privatno vlasništvo, spolija

Opis: Natpis u kamenu (krečnjak) koji je uzidan u savremenu kuću Paraća izgrađenoj na temeljima salonitanskog amfiteatra. Natpis je oštećen i sadrži samo jednu reč, ispisane kapitalom:

FECIT

fecit

Prevod: *Načinio je (priredio je?).*

Dimenzije: šir. 33 cm, vis. 19 cm.

Datovanje: 1 – 2. vek n.e.

Bibliografija:

Jeličić-Radonić, J. Pereža, D. 2011. Antičke spolije u solinskim Paraćima. *Tusculum* 4: 49 (kat. br. 4).

63. Fragment natpisa

Nalazište: Paraći, Split

Čuva: privatno vlasništvo, spolija

Opis: Natpis u kamenu (krečnjak) koji je uzidan u savremenu kuću Paraća izgrađenoj na temeljima salonitanskog amfiteatra. Natpis je oštećen i ispisan kapitalom visine 12,5 cm:

... F SER   .. *f(ilius) Ser(gia tribu)*
... AETO[R]...   ... *aetor*...

Prevod: nedovoljno podataka.

Dimenzije: šir. 40,5 cm, vis. 32 cm.

Datovanje: nepoznato

Bibliografija:

Jeličić-Radonić, J. Pereža, D. 2011. Antičke spolije u solinskim Paraćima. *Tusculum* 4: 50 (kat. br. 6).

64. Fragment natpisa

Nalazište: Paraći, Split

Čuva: privatno vlasništvo, spolija

Opis: Natpis u kamenu (krečnjak) koji je uzidan u savremenu kuću Paraća izgrađenoj na temeljima salonitanskog amfiteatra. Natpis je oštećen i ispisan kapitalom visine 8,9 cm u prvom redu, odnosno 8,4 cm u drugom redu. Slova u trećem redu su tek polovično očuvana:

... OH VI ...

... *oh* VI ...

... S PV ...

... *s pu* ...

[S] [A] [R ili P] [I] [N]

[*sar(p)in*]

Prevod: nema elemenata.

Prema sličnom obliku slova sa prethodnim ulomkom, verovatno je da se radi o istom natpisu.

Dimenzije: šir. 35 cm, vis. 32 cm.

Datovanje: nepoznato

Bibliografija:

Jeličić-Radonić, J. Pereža, D. 2011. Antičke spolije u solinskim Paraćima. *Tusculum* 4: 51 (kat. br. 7).

POPIS I POREKLO ILUSTRACIJA IZ TEKSTA

Karta 1. Lokalne populacije Ilirika, opisane u klasičnim tekstovima

(Džino i Domić Kunić 2012: 94) – str. 51.

Karta 2. Distribucija amfiteatara i predmeta vezanih za spektakle na istočnom Jadranu

(M. Janković) – str. 132.

Slika 1. Romantičarski doživljaj Salone i njenih spomenika – *Sarkofazi*, 1872. Francoises

Cassas (Jeličić Radonić i Pereža 2010: 172) – str. 30.

Slika 2. Prva stranica prvog broja časopisa *Bulletino* sa čestitkama T. Momzenu

(Duplančić 2008: 13) – str. 32.

Slika 3. Plan Salone E. Digvea (Jeličić Radonić i Sedlar 2011: 68) – str. 34.

Slika 4. Don Frane Bulić u radnoj sobi (Jeličić-Radonić i Pereža 2011: 195) – str. 38.

Slika 5. *Tomba degli Auguri*, Tarkviniji, predstave atleta (Kleiner 2007: xxxiv) – str. 63.

Slika 6. Rekonstrukcija Kurijevog teatra/amfiteatra (Golvin 1988: Pl. IV) – str. 84.

Slika 7. Amfiteatar u Pompejima, ulaz (Kleiner 2007: 27) – str. 86.

Slika 8. Koloseum, spoljna fasada (fotoarhiva M. Janković) – str. 92.

Slika 9. Koloseum, unutrašnjost (Kleiner 2007: 127) – str. 92.

Slika 10. Gladijatorske armature, mozaik, Augst (Junkelmann 2000: 97) – str. 116.

Slika 11. Neredi u pompejanskom amfiteatru 59.g.n.e. Pompeji – kuća gladijatora

(Kleiner 2007: 28) – str. 122.

POPIS I POREKLO ILUSTRACIJA IZ KATALOGA

Kat. br. 1

a) Rekonstruisani plan salonitanskog amfiteatra

Dyggve, E. 1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen

b) Plan salonitanskog amfiteatra i severnih bedema Salone

Jeličić-Radonjić, J. 2008. Amfiteatar i zapadni bedemi Salone. *Tusculum I*: 40.

c) Salonitanski amfiteatar – snimak iz vazduha

Buovac, M. 2011. O sudbini kamena sa rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obali. *Klesarstvo i graditeljstvo* 1-2: 64.

Kat. br. 2

a) Položaj amfiteatra i utvrđenja u Burnumu

Campedelli, A. 2011. The Castrum of Burnum: Between old excavations and new researches. *Archeologia Adriatica* V: 51.

b) Burnumski amfiteatar – snimak iz vazduha

Campedelli, A. 2011. The Castrum of Burnum: Between old excavations and new researches. *Archeologia Adriatica* V: 49.

c) Burnumski amfiteatar nakon rekonstrukcije arene

(fotografija autora)

Kat. br. 3

Potencijalni položaj Iaderskog amfiteatra u odnosu na grad

Buovac, M. 2011. O sudbini kamena sa rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obali. *Klesarstvo i graditeljstvo* 1-2: 59.

Kat. br. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 30, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 51, 54, 55

Rnjak, D.(ur.) 1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: Matica Srpska i Savez Arheoloških društva Jugoslavije.

Kat. br. 15

Buljević, Z. 2010. Rimskodobna nekropola u splitskoj Lori. *Vjesnik za arheologiju i povijest Dalmatinsku* 103: 81-190.

Kat. br. 17, 31, 32

Mardešić, J. 2006. Svjetiljke s volutama i trokutastim nosom iz Aserije koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. *Asseria* 4: 127-172.

Kat. br. 52, 57, 62, 63, 64.

Jeličić-Radonjić, J. Pereža, D. 2011. Antičke spolije u solinskim Paraćima. *Tusculum* 4: 43-66.

Kat. br. 56

Kirigin, B. 1979a. Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 72-73: 129-130.

Kat. br. 58

Cambi, N. et alii. 2006. *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003-2005*. Drniš-Šibenik-Zadar: Gradski muzej Drniš, JU Nacionalni park Krka i Sveučilište u Zadru: 12.

Kat. br. 59

Jeličić-Radonjić, J. 2008. Amfiteatar i zapadni bedemi Salone. *Tusculum* I: 41.

POPIS SKRAĆENICA

App. BC. – Appian, *Bellum Civili*.

CIL – *Corpus Inscriptiones Latinorum*.

Cic. Epist. – Cicero, *Epistulae*.

Liv. Ab urbe – Livius, *Ab urbe condita*.

Luc. De rerum. – Lucretius, *De Rerum Natura*.

Pet. Sat. – Petronius, *Satyricon*.

Plin. NH; - Plinius, *Naturalis Historiae*

Sen. De brev. – Seneca, *De brevitae vitae*

Strabo. Geo. – Strabo, *Geographia*.

Suet. – Suetonius, *De vita Caesarum*.

Tert. De Spec. – Tertulianus, *De Spectaculis*

Val.Max. – Valerius Maximus, *Facta et dicta memorabilia*.

BIBLIOGRAFIJA

GRAĐA I KLASIČNI TEKSTOVI

CIL III, 10134, 4
CIL III, 12925
CIL III, 14644
CIL III, 2127
CIL III, 2551
CIL III, 8825 (12835)
CIL III, 8830
CIL III, 8831
CIL III, 8834
CIL III, 8835
CIL III, 17745
CIL V, 3466

Appian,

1913. *De Bello Civili. Roman History Vol. IV.* London: Loeb classical library.

Cicero,

2001. *Epistulae ad familiares.* London: Loeb classical library.

Livius,

1963. *Livy, with an English Translation in Fourteen Volumes (History of Rome: Ab Urbe Condita / From the Founding of the City), Volume IV, Books VIII-X.* London: Loeb classical library.

Lucretius,

1924. *On the nature of things.* London: Loeb classical library.

Petronius,

1975. *Petronius: Satyricon; Seneca: Apocolocyntosis.* London: Loeb classical library.

Plinius,

1938. *Natural History: Volume 1, Books 1-2.* London: Loeb classical library.

Seneca,

1932. *Moral Essays, Volume II. De Consolatione ad Marciam. De Vita Beata. De Otio. De Tranquillitate Animi. De Brevitate Vitae. De Consolatione ad Polybium. De Consolatione ad Helviam.* London: Loeb classical library.

Strabo,

1924. *Geography, Volume III, Books 6-7.* London: Loeb classical library.

Suetonius,

1997. *Lives of the Caesars, Volume I.* London: Loeb classical library.

1998. *Lives of the Caesars, Volume II.* London: Loeb classical library.

Tertulianus,

1977. *Apology. De Spectaculis.* London: Loeb classical library.

Valerius Maximus,

2000. *Memorable Doings and Sayings, Volume I: Books 1-5.* London: Loeb classical library.

2000. *Valerius Maximus: Memorable Doings and Sayings, Volume II: Books 6-9.* London: Loeb classical library.

BIBLIOGRAFIJA

Abramić, M. i Hoffiller, V.

1924. *Strena Buliciana. Naučni prilozi posvećeni Franu Buliću prigodom LXXV. godišnjice njegova života od učenika i prijatelja, IV, oktobra MCMXXI.* Zagreb/Split.

Alcock, S.

2001. Vulgar Romanization and the Domination of Elites. in *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*, eds. Simon Keay and Nicola Terrenato, 227-230. Oxford: Oxbow books.

Auguet, R.

1972. *Cruelty and Civilization: The Roman Games.* London: Unwin Brothers Limited.

Babić, S.

2005. Status Identity and archaeology. in *The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion*, 67-85. Diaz-Andreu, M. Lucy, S. Babić, S. and Edwards, D. eds. New York: Routledge.

2010. Arheologija i etnicitet. *Етноантрополошки проблеми* 1 (5): 137-149.

Barret, J.

1997. Romanization: a critical comment. in *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman Empire*, ed. David Mattingly, 51 – 64. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. Supplementary series no. 23.

Barton, C. A.

1993. *The Sorrows of the Ancient Romans: The Gladiator and the Monster.* Princeton: Princeton University Press.

Baumgart, W.

1987. German Imperialism in Historical Perspective. in *Germans in the Tropics: Essays in German Colonial History*, eds. Arthur J. Knoll and Lewis H. Gann, 151-164. New York: Greenwood Press.

Benac, A.

1987. O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, 737-802. *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V.* Sarajevo: Svjetlost.

Blagg, T. and Millet, M. eds.

1990. *The Early Roman Empire in the West.* Oxford: Oxbow books.

Boatwright, M.

2004. *The Romans. From Village to Empire.* New York and Oxford: Oxford University Press.

Bojanovski, I.

1988. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Djela LXVI. Sarajevo: Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH.

Bomgardner, D. L.

1992. The trade in wild beasts for Roman spectacles: a green perspective. *Archeozoologica* 16: 161-166.

2000. *The Story of the Roman Amphitheater*. Routledge: London and New York.

Borovčak, M. i Šimetin Šegvić, F.

2007. „Iskreno neznanje manje je kobno od krivoga znanja“. 190 godina od rođenja Theodora Mommsena. *Pro tempore* 4: 126-129.

Borzić, I.

2008. Ennion čaše iz Burnuma. *Archaeologica Adriatica* 2: 91-101.

2011a. Hispanski garum na burnumskom stolu. *Archaeologica Adriatica* 5: 65-88.

2011b. Čaša Aristeja Cipranina iz Burna. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104: 79-91.

Braithwaite, E. K.

1971. *The Development of Creole Society in Jamaica: 1770-1820*. Oxford: Clarendon Press.

Brandt, R. Slofstra, J.

1983. Roman & Natives in the Low Countries. Spheres of interaction. *BAR International Series* 184. Oxford: Archeopress.

Brunšmid, J.

1899. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije. *Vjesnik hrvatskog arheološkog društva*, N.S. Sv. III: 166.

Brunt, P.A.

1990. The Romanization of the local ruling classes in the Roman Empire. *Roman Imperial Themes*, ed. P.A. Brunt, 188 – 214. Oxford: Clarendon Press.

Brusić, Z.

1989. Reljefna sjevernoitalska terra sigillata iz Liburnije. *Diadora* 11: 93-158.

Bulić, F.

1878. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* I: 146.

1883. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VI: 131.

1884. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VII: 165.

1885. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* VIII: 142.

1886. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* IX: 68.

1886. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* X: 191.

1890. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XIII: 163.

1891. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XIV: 35.

1894. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XVII: 251.

1899. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXII: 3.

1901. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXIV: 69.

1904. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXVII: 110-111.

1905. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXVIII: 10.

1906. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXIX: 13.

1907. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXX: 133.

1909. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXXII: 98.

1910. Zapažanja o putovanju cara Dioklecijana iz Ravene u Nikomediju 304. godine. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXXIII: 88-100.

1914. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXXVII: 34.

1919. Mučenici Solinski. Broj i stališ, godina i dan smrti mučenika solinskih. *Bogoslovska smotra* 1919: 3-28.

1921. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XLIV : 57.

1927. Oratorij solinskih mučenika u rimskom amfiteatru u Solinu (Saloni). *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* XLIX: 106-112.

1984. Predavanje Monsignora Frana Bulića o metodama i ciljevima arheologije. Svečana promocija u počasnog doktora filozofije Zagrebačkog sveučilišta monsignora Frana Bulića, Zagreb, 1922. ur. Cambi, N. *Frane Bulić, Izabrani spisi*, 53-69. Split: Književni krug.

1986. *Po ruševinama stare Salone*. Split.

Bujuklić, Ž.

2007. Forum Romanum kao izazov za moderna istraživanja. U *Antika i savremeni svet*, 35-45. ur. Ksenija Maricki Gađanski. Novi Sad: Društvo za antičke studije Srbije i Arhiv Srema.

Buljević, Z.

2004. Salonitanski kalup sa prikazom gladijatora. *Opuscula Archaeologica* 28: 193-202.

2005. Tragovi staklara u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Vjesnik za arheologiju i povijest Dalmatinsku* 97 : 93-106.

2010. Rimskodobna nekropola u splitskoj Lori. *Vjesnik za arheologiju i povijest Dalmatinsku* 103: 81-190.

Buordieu, P.

1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. Cambridge (MA): Harvard University Press.

Buovac, M.

2007. Amphitheatres in the Republic of Croatia. In Ante, U. (ed.) *EAA 13th annual meeting, held in Zadar. Book of abstracts*. Zadar: 304.

2011. O sudbini kamena sa rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale. *Klesarstvo i graditeljstvo* 1-2: 53-69.

2012a. O natpisnoj građi rimskih amfiteatara na prostoru istočnojadranske obale. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105: 83-95.

2012b. Rimski amfiteatri na prostoru istočnog Jadrana. U Kristina, Dž. (ur.) *Međunarodno arheološko savjetovanje „Privatne i javne igre od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“*. Materijali 24. Pula: 36.

Burdije, P.

2012. Klasni ukusi i životni stilovi, 155-177. u Jelena Đoršević (ur.) *Studije kulture. Zbornik*. Beograd: Službeni glasnik.

Buškariol, F.

1986. Vid kod Metkovića. *Narona. Arheološki pregled* 1986: 168-169.

1988. Pregled arheološke topografije Salone. *Mogućnosti* 36. br. 3-4: 271-288.

Cambi, N.

1979. Odrednice 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559, 560, 561, 562, 563, 564, 565, 572, 574, 594, 606, 607. U Dimitrijević i dr. (ur.) *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: Matica Srpska i Savez Arheoloških društva Jugoslavije.

1986a. Frane Bulić kao arheolog. U Bulić. 50 godina nakon smrti. ur. Emilio Marin, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 79: 35-56.

1986b. Salona i njene nekropole. *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar* 25 (12): 61-107.

2002. *Antika*. Zagreb: Naklada Ljevak

Cambi, N. (ur.)

1984. *Frane Bulić. Izabrani spisi*. Split: Književni krug.

Cambi, N. i dr.

2006. *Amfiteatar u Burnumu. Stanje istraživanja 2003-2005*. Drniš-Šibenik-Zadar: Gradski muzej Drniš, JU Nacionalni park Krka i Sveučilište u Zadru.

2007. *Rimska vojska u Burnumu*. Drniš-Šibenik-Zadar: Gradski muzej Drniš, JU Nacionalni park Krka i Sveučilište u Zadru.

Campedelli, A.

2011. The Castrum of Burnum: Between old excavations and new researches. *Archeologia Adriatica V*: 33-64.

Carter, M. J.

2007. Gladiatorial Combat: The Rules of Engagement. *The Classical Journal*. Vol. 102. No. 2: 97-114.

Цермановић-Кузмановић, А.

1970. Вотивни споменик из Коми́на. *Старинар XX*: 25-28.

1976. Pregled i tipologija keramike u jugositočnom delu rimske provincije Dalmacije u doba Carstva. *Arheološki Vestnik XXVI*: 64-77.

Cerutti, S. and Richardson, Jr. L.

1989. The Retiarius Tunicatus of Suetonius, Juvenal, and Petronius. *The American Journal of Philology* Vol. 110, No. 4: 589-594.

Chamberland, G.

1999. The Organization of Gladiatorial games in Italy. Review of M. Fora, *I munera gladiatoria in Italia* (Naples 1996). *Journal of Roman Archaeology* 12: 613-616.

Coleman, K. M.

1990. Fatal charades: Roman Executions Staged as Mythological Enactments. *Journal of Roman Studies* Vol. 80: 44-73.

1993. Launching into History: Aquatic Displays in the Early Empire. *Journal of Roman Studies* Vol. 83: 48-74.

1996. A Left-handed Gladiator at Pompeii. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 114: 194-196.

Colin, J.

1954. Secutor et Iaculator-Pulsator: vocable techniques de l'arene. *Mnemosyne*. Fourth Ser. Vol. 7. Fasc. 4: 44-56.

Cooley, A.

2004. *Pompeii. A sourcebook*. London and New York: Routledge.

Conlin-Cassela, E. and Fowler, C. eds.

2004. *The Archaeology of Plural and Changing Identities*. New York: Springer.

Црнобрња, А.

2006. *Култна намена римских жижака у Горњој Мезији*. Београд: Музеј града Београда.

Curchin, L.

2004. *The Romanization of Central Spain. Complexity, diversity and change in a provincial hinterland*. London: Routledge.

Човић, Б.

1976. *Од Бутмира до Илира*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Damevski, M.

1979. Odrednica 508. U Dimitrijević i dr. (ur.) *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: Matica Srpska i Savez Arheoloških društva Jugoslavije.

Darvin, Č.

1948. *Postanak vrsta*. Beograd: Prosveta.

De Bera, G.

1919. La lucerne romane di Nona. *Bulletino di archeologia e storia Dalmata* XXXVIII: 46-86.

Diaz-Andreu, M. Lucy, S. Babić, S. and Edwards, D. (eds.).

2005. *The Archaeology of Identity. Approaches to gender, age, status, ethnicity and religion.* New York: Routledge.

Dimitrijević, D. (ur.)

1979. *Antički teatar na tlu Jugoslavije.* Novi Sad: Matica Srpska i Savez Arheoloških društva Jugoslavije.

Dimitrijević, D.

1979. Odrednica 536. U Dimitrijević i dr. (ur.) *Antički teatar na tlu Jugoslavije.* Novi Sad: Matica Srpska i Savez Arheoloških društva Jugoslavije.

Dodge, H.

1992. L'Amphithéâtre Romain: Essai sur la Théorisation de sa Forme et de ses Fonctions by J.-C. Golvin; Amphithéâtres et Gladiateurs by J.-C. Golvin; C. Landes; Epigrafia Anfiteatrale dell' Occidente Romano. I. Roma by P. Sabbatini Tumolesi; Epigrafia Anfiteatrale dell' Occidente Romano. II. Regiones Italiae VI-XI by G. L. Gregori. A Review. *Journal of Roman Studies* vol.82: 267-268.

Duncan, A.

2006. *Performance and Identity in the Ancient World.* Cambridge: Cambridge University Press.

Duplančić, A.

2007. Uz 100. svezak Vjesnika za arheologiju i povijest dalmatinsku. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100: 5-11.

2008. Pokretanje časopisa *Bulletino di archeologie e storia Dalmata* i Theodor Mommsen. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 101: 7-27.

Dušanić, S.

1977. Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior. *ANRWII* 6: 52 – 94.

1989. The Roman Mines of Illyricum: Organization and Impact on Provincial Life. *Mineria y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterraneas y europeas* II: 148-156.

1990. Late Roman Mining in Illyricum: Historical Observations. *Ancient Mining in southeast Europe*, eds. B. Jovanović, P. Petrović, S. Đurđekanić, 219-225. Donji Milanovac and Belgrade.

2004. Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects. *Dall' Adriatico al Danubio. L'illirico nell' eta greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003*, ed. Gianpaolo Urso, 247-270. Pisa.

2009. The Valle Ponti Lead Ingots: Notes on Roman Notable's Commercial Activities in free Illyricum at the Beginning of the Principate. *Старинар* LVIII: 107-118.

Dyggve, E.

1933. *Recherches a Salone II*. Copenhagen.

Džin, K. (ur.)

2012. Međunarodno arheološko savjetovanje „Privatne i javne igre od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“. *Materijali* 24. Pula.

Džino, D.

2008a. The „praetor“ of Propertius 1.8 and 2.16 and the Origins of the province of Illyricum. *The Classical Quarterly (New Series)* vol. 58, Issue 02: 699 – 703.

2008b. “The people who are Illyrians and Celts“: Strabo and the identities of the „barbarians“ from Illyricum. *Arheološki vestnik* 59: 415-424

2010. *Illyricum in Roman Politics 229 BC – AD 68*. Cambridge: Cambridge University Press

2011. Bellum Pannonicum: The Roman Armies and Indigenous Communities in Southern Pannonia 16-9 BC. Actes du Symposium International. *Le Livre. Le Roumanie. L' Europe*, ed. Marian Nencescu. 461-479. Bucarest: Biblioteca Bucureștilor.

2013. The formation of early imperial peregrine civitates in Dalmatia. in *Edges of the Roman World*, eds. Marko A. Janković, Vladimir D. Mihajlović and Staša Babić Cambridge: CSP (in press).

Džino, D. Kunić Domić, A.

2012. Pannonians: Identity-perception from the Late Iron Age to Later Antiquity. in *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, ed. Branka Migotti, 93-115. BAR International Series 2393. Oxford: Archeopress.

Dorđević, J.

2009. *Postkultura*. Beograd: Clio.

Dorđević, J. (ur.)

2012. *Studije kulture. Zbornik*. Beograd: Službeni glasnik.

Eck, W.

2007. *The Age of Augustus*. London: Blackwell Publishing.

Epplett, C.

2001. The capture of animals by the Roman military. *Greece & Rome (second series)*. Vol. 48. No. 2: 210-222.

Erschine, A.

2010. *Roman Imperialism. Debates and Documents in Ancient History*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Fagan, G.G.

2011. *The Lure of the Arena: Social Psychology and the Crowd at the Roman Games*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ферјанчић, С. Јеремић, Г. Гојгић, А.

2008. *Римски епиграфски споменици Чачка и околине*. Чачак: Народни Музеј.

Flaig, E.

2007. Gladiatorial Games: ritual and political consensus. In Roman by Integration: Dimensions of Group Identity in Material Culture and Text, eds. Roman Roth and Johannes Keller. *Journal of Roman Archeology. Supplementary Series* no.66: 83-92.

Forsyth, Jr. G.

1934. Recherches a Salone, Tome II, by Ejnar Dyggve and Frederik Weilbach. Pp.154, pls. 3, figs. in text 102. Rask-Orsted Foundation. Copenhagen, J. H. Schultz. Press of the University, 1933. *American Journal of Archaeology* Vol. 38. No. 4: 619-621.

Freeman, P. W. M.

1993. From Mommsen to Haverfield: the origins of studies of Romanization in late 19th-c. Britain. In *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman Empire*, ed. David Mattingly, 27 – 50. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. Supplementary series no. 23.

Futrell, A.

1997. *Blood in the Arena. The spectacle of Roman Power*. Austin: University of Texas Press.

2006. *The Roman Games. Historical sources in translation*. Oxford Blackwell Publishing.

Gabričević, B.

1968. Antički spomenici otoka Visa. U *Viški spomenici*, 5-60. Split: Skupština općine Vis.

Гарашанин, М.

1973. *Праисторија на тлу СР Србије II*. Београд: Српска књижевна задруга.

Gardner, J.

1993. *Being a Roman Citizen*. London: Routledge.

Gasparetto, A.

1973. Un frammento di coppetta romana circense del Museo di Murano. *Bollettino dei Musei Civici Veneziani* N. 3-4: 23-38.

Gavrilović, N.

2011. Ceramic crustulum with the Representation of Nemesis-Diana from Viminatium: A Contribution to the Cult of Goddess Nemesis in Roman Provinces of Central Balkans. *Старинар* LXI: 191-204.

Glavičić, M. and Miletić, Ž.

2009. Excavation of legionary amphitheatre at Burnum, Croatia. in Roman amphitheater and Spectacula: a 21st century Perspective. *BAR International Series* 1946: 75-85.

2012. Istraživanje amfiteatra u Burnumu. U Kristina, Dž. (ur.) *Međunarodno arheološko savjetovanje „Privatne i javne igre od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“*. Materijali 24. Pula: 35.

Golvin, J.- C.

1988. *L' Amphithéâtre Romain. Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions*. Paris: Publications du Centre Pierre Paris.

1990. Origine, fonction et forme de l'amphithéâtre romain. In *Spectacula I – Gladiateurs et Amphithéâtres. Actes du colloque tenu à Toulouse at à Lattes les 26, 27,28 et 29 mai 1987*, eds. Claude Domergue, Christian Landes & Jean-Marie Pailler. Lattes: Musée archéologique Henri Prades.

Gómez-Pantoja, J. L.

2007. In *Nemese ne fidem habeatis. Magya y religión en el anfiteatro*, pp. 59-76. In *Estudios en memoria del Profesor Dr. Carlos Sáez*, ed. M. del Val González de la Peña. Alcalá.

Guerrieri, M.C.

2011. *Il Colosseo*. Roma: Soprintendenza Archeologica di Roma.

Hardt, M. & Negri, A.

2000. *Empire*. London: Harvard University Press.

Haris, W.V.

1971. *Rome in Etruria and Umbria*. Oxford: Clarendon Press.

Haverfield, F.

1904. Theodor Mommsen. *The English historical review* 19: 80 – 89.

1905. The Romanization of Roman Britain. *Proceedings of the British Academy Vol. II*. London: British Academy.

1911. The Address Delivered before the First General Meeting of the Society, *Journal of Roman Studies* 1: xi-xx.

1912. *The Romanization of Roman Britain*. Oxford: Clarendon Press.

Hingley, R.

1996a. The „legacy“ of Rome: The Rise, decline and fall of the theory of Romanization. *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives*, eds. Jane Webster and Nicholas Cooper, 35 - 48. Leicester: School of Archeological Studies, Leicester.

1996b. Ancestors and Identity in the Later Prehistory of Atlantic Scotland: The Reuse and Reincarnation of Neolithic monuments and material culture. *World Archaeology* 28/3: 231-243.

1997. Resistance and domination: social change in Roman Britain. in *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman Empire*, ed. David Mattingly, 81 – 100. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. Supplementary series no. 23.

2000. *Roman Officers and English Gentlemen. The Imperial origins of Roman archaeology*. London: Routledge.

2005. *Globalizing Roman culture. Unity, diversity and Empire*. London: Routledge.

2006a. The Deposition of Iron Objects in Britain during the Late Prehistoric and Roman periods: Contextual analysis and the Significance of Iron. *Britannia* XXXVII: 213 – 257.

2006b. Projecting Empire. The mapping of Roman Britain. *Journal of Social Archaeology* 6(3): 328 – 353.

2008. *The Recovery of Roman Britain: 1586 – 1906. A colony so fertile.* Oxford: Oxford University Press

2010a. Archaeologies of Landscape: Excavating the materialities of Hadrian's Wall. *Journal of Material Culture* 15 (1): 105 – 128.

2010b. „The most ancient boundary between England and Scotland“: Genealogies of the Roman Walls. *Classical Receptions Journal*, Vol. 2, Iss. I: 25 – 43.

2012. Post-colonial and global Rome: the genealogy of „Empire“. in *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World*. International conference held at Valjevo 20-23rd September 2012, eds. Marko A. Janković and Vladimir D. Mihajlović, 12. Book of abstracts. Niš: Sven.

Hönle, A. Henze, A.

1981. *Römische Amphitheater und Stadien. Gladiatorenkämpfe und Circusspiele.* Lucern: Atlantis.

Hope, M. V.

1998. Negotiating Identity and Status. The Gladiators of Roman Nimes. in *Cultural Identity in the Roman Empire*, eds. Ray Laurence and Joanne Berry, 179-195. London: Routledge.

2000. Fighting for Identity: the Funerary Commemoration of Italian Gladiators. in *The Epigraphic Landscape of Roman Italy. BICS Supplement* 73, ed. Alison Cooley, 93-113.

2001. Constructing Identity: The Roman Funerary Monuments of Aquileia, Mainz and Nimes. *BAR International Series* 960. Oxford: Archeopress.

2009. *Roman Death. The Dying and the Dead in Ancient Rome.* London: Continuum.

Hopkins, K.

1983. *Death and Renewal. Sociological Studies in Roman History.* Volume 2. Cambridge: Cambridge University Press.

Hopkins, K. & Beard, M.

2005. *The Colosseum.* London: Profile books, ltd.

Hornum, M. B.

1993. *Nemesis, the Roman State and the Games.* Leiden: E. J. Brill.

Huskinson, J. ed.

2003. *Experiencing Rome. Culture, Identity and Power in the Roman Empire.* London: Routledge.

Ilakovac, B.

1982. *Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije.* Zagreb-Zadar.

Janković, A. M.

2011. Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status. *Етноантрополошки проблеми* 6(3): 699-713.

2012a. Social Role of Roman Baths in the Province of Moesia Superior. *Archaeology of Water Supply*, 27-39. Marta Zhoukowska ed. *BAR International Series* 2414. Oxford: Archeopress.

2012b. Performing ethnicities: ethnonims in gladiatorial spectacles. In *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World*, eds. Marko A. Janković and Vladimir D. Mihajlović, 28. Valjevo: ISP.

2013. Violent ethnicities: Leisure and entertainment within Roman Spectacles. In *Edges of the Roman World*, eds. Marko A. Janković, Vladimir D. Mihajlović and Staša Babić Cambridge: CSP (in press).

Jeličić-Radonić, J.

2005. Salona - zapadni bedemi, amfiteatar. *Hrvatski arheološki godišnjak* 2: 391-392.

2008. Amfiteatar i zapadni bedemi Salone. *Tusculum* 1: 35-44.

Jeličić-Radonić, J. Sedlar, A.

2009. Topografija antičke Salone (I). *Tusculum* 2: 7-32.

2011. Topografija antičke Salone (III). *Tusculum* 4: 67-86.

Jeličić-Radonić, J. Pereža, D.

2010. Topografija antičke Salone (II). *Tusculum* 3: 167-203.

2011. Antičke spolije u solinskim Paraćima. *Tusculum* 4: 43-66.

Jones, S.

1997. *The Archaeology of Ethnicity. Constructing Identities in the Past and Present.* London: Routledge.

Jory, E. J.

1986. Gladiators in the theatre. *Classical Quarterly New Series.* Vol. 36. No. 2: 537-539.

Јовановић, А.

2000. Два археолошка сведочанства о играма у касноантичком периоду са простора источне Србије. *Гласник Српског археолошког друштва* 15-16: 257-263.

Junkelmann, M.

2000. *Das Spiel mit dem Tod: So kämpften Roms Gladiatoren.* Mainz am Rhein: Verlag Philip von Zabern.

Kanz, F. & Grossschmidt, K.

2006. Head injuries of Roman gladiators. *Forensic Science International* 160: 207-216.

Katić, L.

1934. Don Frane Bulić. *Život* god.XV. br. 9: 385-397.

Keay, S.

2001. Introduction. in *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*, eds. Simon Keay and Nicola Terrenato, 113-116. Oxford: Oxbow books.

Keay, S. and Terrenato, N. eds.

2001. *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*. Oxford: Oxbow Books.

Keppie, L.

1991. Review of *The Romanization of Britain. An essay in archaeological interpretation*, by M. Millet. *The Classical Review (New Series)* 41: 413-415.

Keresztes, P.

1967. The Massacre at Lugdunum in 177 A.D. *Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 16, H. 1: 75-86.

Kirigin, B.

1979a. Nalaz rimskih natpisa i reljefa kod Škripa na otoku Braču. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 72-73: 129-130.

1979b. Odrednice 511, 512, 513, 514, 515, 516, 523, 524, 525, 526, 527, 538, 539, 541, 542, 543, 547, 575, 576, 577, 578, 579. U Dimitrijević i dr. (ur.) *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: Matica Srpska i Savez Arheoloških društva Jugoslavije.

Kleiner, S. F.

2007. *The History of Roman Art*. Boston: Wadsworth.

Knapp, R.

2011. *Invisible Romans*. Cambridge (MA): Harvard University Press.

Knezović, I.

2010. The worship of Savus and Nemesis in Andautonia. *Arheološki vestnik* 61: 187-202.

Koponen, J.

1993. The Partition of Africa: A Scramble for a Mirage ? *Nordic Journal of African Studies* 2(1): 117-135.

Krunić, S.

2004. Pregled antičkih svetiljki Singidunuma. *Singidunum* 4: 45-104.

2011. *Античке светилке из Музеја града Београда*. Београд: Музеј града Београда.

Kyle, D.

1995. Animal spectacles in ancient Rome: meat and meaning. *Nikephoros* 7: 181-205.

1998. *Spectacles of Death in Ancient Rome*. London: Routledge.

Laurence, R.

1998. Introduction. In *Cultural Identity in the Roman Empire*, eds. Ray Laurence and Joanne Berry, 1-9. London and New York: Routledge.

Lloyd-Morgan, G.

1996. Nemesis and Bellona: a preliminary study of two neglected goddesses, pp. 120-128. in *Concept of the goddess*, eds. Sandra Bilington & Miranda Green. London and New York: Routledge.

Лома, С.

2004. Домаће становништво муниципијума S. у светлости нових епиграфских сведочанстава. *Старинар* LIII-LIV: 35-63.

MacKinnon, M.

2006. Supplying exotic animals for the Roman amphitheatre games: New reconstructions combining archaeological, ancient textual, historic and ethnographic data. *Mouseion*, series III, vol. 6: 1-25.

Madsen, J. M.

2002. The Romanization of the Greek Elite in Achaia, Asia and Bithynia: Greek Resistance or Regional Discrepancies? *Orbis Terrarum* 8:87-113.

2009. *Eager to be Roman. Greek Response to Roman Rule in Pontus and Bythinia.* London: Duckworth.

Makjanić, R.

1985. Terra sigillata iz rimskih nekropola Osoru i Bakru. *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* Vol. 2. No. 1: 39-50.

Mardešić, J.

2006. Svjetiljke s volutama i trokutastim nosom iz Aserije koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu. *Asseria* 4: 127-172.

Marin, E. (ur.)

1986. Bulić. 50 godina nakon smrti. *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* 79. Split.

Marun, I.

1998. *Starinarski dnevni.* Katalozi i monografije 4. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.

Mattingly, D.

1996. From one colonialism to another. *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives*, eds. Jane Webster and Nicholas Cooper, 49-69. Leicester: School of Archeological Studies, Leicester.

1997. Dialogues of power and experience in the Roman Empire. In *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman Empire*, ed. David Mattingly, 7 – 24. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. Supplementary series no. 23.

2002. Vulgar and weak „romanization“, or time for a paradigm shift ? *Journal of Roman Archaeology* 15: 536-540.

2006. *An Imperial Possession. Britain in the Roman Empire.* London: Penguin books.

2008. Urbanism, epigraphy and identity in the towns of Britain under Roman rule. in *A roman miscellany: essays in honour of Anthony R. Birley on his Seventieth birthday*, eds. Schellenberg, H. M. Hirschmann, V. E. Kriekhouse, A, 53-71. Oxford: Oxbow books.

2011. *Imperialism, Power and Identity. Experiencing the Roman Empire.* Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Mattingly, D. ed.

1997. *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman Empire.* Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. Supplementary series no. 23.

Mihajlović, D. V.

2011. Gordijev interpretativni čvor: rimski pisani izvori, ideja socio-kulturne evolucije i koncept romanizacije. *Етноантрополошки проблеми* 3 (6): 679 – 698.

2012. Koncept romanizacije u arheologiji: Uspon i pad paradigme. *Етноантрополошки проблеми* 3 (7): 709 – 729.

Millet, M.

1990. *The Romanization of Britain. An essay in archaeological interpretation.* Cambridge: Cambridge University Press.

Miletić, Ž.

2007. Prostorna organizacija i urbanizam rimskog Burnuma. U D. Marguš (ed.) *Zbornik radova sa simpozija Rijeka Krka i Nacionalni park Krka: prirodna i kulturna baština, zaštita i održivi razvitak, 5-8. listopada 2005.* Šibenik: Javna Ustanova, 181-202.

Mirković, M.

1968. *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji.* Beograd: Arheološko društvo Jugoslavije.

Mommsen, T.

1968. *The Provinces of the Roman Empire. Selection from the History of Rome Vol. 5, Book 8.* Chicago: The University of Chicago Press.

Morgan, H.L.

1981. *Drevno društvo.* Beograd: Prosveta.

Morley, N.

2010. *The Roman Empire. Roots of Imperialism.* New York: Pluto Press.

Murray, S. R.

2003. Female Gladiators of the Ancient Roman World. *Journal of Combative Sport* 7/3: 1-16.

Neubauer, W. et all.

2012. The Roman town of Carnuntum – an outstanding example of long-term integrated archaeological prospection. *The Roman Archaeology Conference 22, Frankfurt am Main, Germany, 29.03. – 30.04. 2012. Abstracts:* 25. Frankfurt: Institutum Archaeologicum Germanicum.

Nossov, K.

2009. *Gladiator. Rome's bloody spectacle.* Oxford: Osprey Publishing.

Novak, G.

1966. La province Illyricum était-elle au temps d'Octavien Auguste et de Tibère divisée en Superior provincia Illyricum et Inferior provincia Illyricum? in *Mélanges d'archéologie et d'histoire offerts à André Piganiol* Vol. III, 359 – 366. ed. R. Chevallier. Paris.

1967. *Povijest Dubrovnika I.* Dubrovnik.

Novaković, P.

2011. Archaeology in the new countries of Southeastern Europe: A historical perspective, 339 – 462. In *Comparative archaeologies. A Sociological view of the science of the past*, ed. Ludomir R. Lozny. New York: Springer.

Нововић Кузмановић, И.

2005. *Античка глиптика са територије Србије.* Докторска дисертација одбрањена на Одељењу за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду (непубликовано)

Oltean, I. A.

2007. *Dacia. Landscape, Colonisation and Romanisation.* London: Routledge.

Oreb, F.

1986. Arheološko-konzervatorski radovi u Solinu u 1981. i 1982. godini. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12: 233-240.

Owen, S. G.

1905. On the Tunica Retiarii. *The Classical Review* Vol. 19. No. 7: 354-357.

Палавестра, А.

2011. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.

Paolluci, F.

2006. *Gladiatori. I dannati dello spettacolo*. Firenze: Giunti Editore S.p.A.

Papastolou, L. A.

1989. Monuments des combats de gladiateurs à Patras. *Bulletin de correspondance hellénique*. Volume 113, livraison 1: 351-401.

Папазоглу, Ф.

1980. О „хеленизацији“ и „романизацији“. *Глас Српске академије наука и уметности СССХХ*: 21-36.

2007 [1988]. Илирска и Дарданска краљевина, 64-90. у *Iz istorije antičkog Balkana*. Beograd: Equilibrium.

Parkins, H. M.

1997. *Roman Urbanism. Beyond the Consumer City*. London: Routledge.

Patterson, J.

1992. The City of Rome: From Republic to Empire. *Journal of Roman Studies* 82: 186-215.

Pedrazzi, T.

2007. *The great mysteries of archaeology. Pompeii*. Cincinnati: David and Charles.

Петровић, П.

1999. *Ниш у античко доба*. Ниш: Просвета.

Petru, S.

1972. Emonske nekropole. *Katalogi in monografije* 7. Ljubljana.

Pitts, M.

2007. The Emperor's New Clothes? The Utility of Identity in Roman Archaeology. *American Journal of Archaeology* 111/4: 693-713.

Plass, P.

1995. *The Game of Death in Ancient Rome. Arena Sport and Political Suicide.* Madison: The University of Wisconsin Press.

Potamianos, C.

2011. *The Function of the Roman Spectacles in Ephesos.* Santa Barbara: University of California.

Potter, S. D.

1999. Entertainers in the Roman Empire. in *Life, Death and Entertainment in the Roman Empire*, eds. David S. Potter and David Mattingly, 256 – 326. Michigan: The University of Michigan Press.

2010. Constantine and the Gladiators. *Classical Quarterly* 60/2: 596-606.

Rauh, N. K.

1992. Was the Agora of the Italians an Établissement du Sport ? *Bulletin de correspondance hellénique.* Vol. 116. Liv. 1: 293-333.

Reece, R.

1993. Shorter notices. *The English Historical Review* 108: 993.

Rendić-Miočević, D.

1952. Druzov boravak u Dalmaciji u svjetlu novog viškog natpisa. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LIV: 41-50.

1956. Illyrica. Zum Problem der illyrischen onomastischen Formel in römischer Zeit. *Archaeologia Jugoslavica* II: 39-52.

1967. Problemi romanizacije Ilira sa osobitim obzirom na kultove i onomastiku. Simpozijum o Ilirima u antičko doba. *Posebna izdanja ANUBiH V*: 139 -156.

1971. Ilirske onomističke studije (III). Onomastikon Reditinum. *Živa Antika XXI/1*: 159-174.

1981. Iliri između barbarskog i helenskog svijeta. *Rad JAZU XX*: 1-19.

1977. Antička Salona (Salonae) - povijesno urbanistički i spomenički fenomen. *Arhitektura 160-161*: 54-69.

2003. Uloga amfiteatra u antičkom svijetu. *Histria antiqua 9*: 169-178.

Revell, L.

2009. *Roman Imperialism and Local Identities*. Cambridge: Cambridge University Press.

2010. Romanization: A feminist critique. *Proceedings of the Nineteenth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference Michigan and Southampton 2009*, 1-10. Alison Moore, Geoff Taylor, Emily Harris, Peter Girdwood and Lucy Shipley, eds. Oxford: Oxbow books.

Roberts, L.

1940. *Les gladiateurs dans l'Orient grec*. Paris.

Roymans, N.

2004. *Ethnic Identity and Imperial Power. The Batavians in the early Roman Empire*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Sabbatini Tumolesi, P.

1988. *Epigrafia Anfiteatrale dell' Occidente Romano*. I. Roma.

Said, E.

2008. *Orijentalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Salmon, E. T.

1967. *Samnium and the Samnites*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sanader, M.

1998. Tilurij – rimski vojni logor. *Opuscula Archaeologica* 22 : 243-255.

2001. ...et circenses u Solinu. *Arheološki Radovi i rasprave* 13: 17-32.

Schultz, C. E.

2010. The Romans and ritual murders. *Journal of the American Academy of Religion*. vol. 78, no. 2: 516-541.

Scott, E.

1993. Review of *The Romanization of Britain. An essay in archaeological interpretation*, by M. Millet. *Man (New Series)* 28: 601-602.

Sedlar, A.

2012. Salonitanske stele iz Garagninove zbirke u Trogiru. *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 24: 369-389.

Shaw, B.D.

1993. The Passion of Perpetua. *Past & Present* 139: 3-45.

Shelton, J-A.

2001. The display of elephants in ancient Roman arenas. *ISAZ Newsletter* 21:2-7.

2006. Elephant as enemies in ancient Rome. *Concentric: Literary and Cultural Studies* 32.1: 3-25.

Slapek, D.

1998. Bustuarius Gladiator – ein Mythos der ersten Gladiators ? *Pomoerium* 3: 37-50.

Suić, M.

1954. *Muzeji i zbirke Zadra*. Zadar: Arheološki muzej.

1976. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Sveučilišna Naklada Liber.

Sumi, S. G.

2002. Spectacles and Sulla's Public Image. *Zeitschrift für Alte Geschichte*, Bd. 51, H. 4: 414-432.

Šašel Kos, M.

2004. The Roman Conquest of Dalmatia in the light of Appian's Illyrike. *Dall' Adriatico al Danubio. L'illirico nell' eta greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003*, ed. Gianpaolo Urso, 141-166. Pisa.

2005. *Appian and Illyricum*. Ljubljana: Narodni Muzej Slovenije.

Špikić, M.

2007. Carlo Lanza, prvi ravnatelj Arheološkog muzeja u Splitu. *Baština* 34: 373-388.

Вагалински, Л. Ф.

2009. *Крѡв и зрелища. Спортни и гладиаторски игри в елинистическа и римска Тракия*. София: Национален археологически институт с Музей София.

Васић, М.

1979. Два вотивна споменика из Виминацијума. *Зборник Народног музеја IX-X*: 31-38.

Vecchietti, E.

2011. Beyond methodology and practice: The Burnum Project, a case study of international cooperation in archaeological research. *Archeologia Adriatica V*: 105-125.

Veličković, M.

1969. *Antička bronza u Jugoslaviji*, Beograd: 105.

1972. *Rimska sitna bronzana plastika u Narodnom muzeju*. Beograd: 70.

1979. Odrednica 507. U Dimitrijević i dr. (ur.) *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: Matica Srpska i Savez Arheoloških društva Jugoslavije.

Vikić-Belančić, B.

1971. Antičke svjetiljke u Arheološkom muzeju u Zagrebu I. *Vjesnik Arheološkog muzeja V Zagreb*: 97-182.

1979. Odrednice 528, 545, 549. U Dimitrijević i dr. (ur.) *Antički teatar na tlu Jugoslavije*. Novi Sad: Matica Srpska i Savez Arheoloških društva Jugoslavije.

Voss, B. and Conlin-Casella, E. eds.

2012. *The Archaeology of Colonialism. Intimate encounters and sexual effects*. Cambridge: Cambridge University Press.

Бујовић, М.

2011a. Представе гладијатора са римских налазишта у Србији. *Зборник Народног музеја XX-1*: 243-276.

2011b. Калуп са представом гладијатора из Виминацијума. *Весник Војног музеја 38*: 204-206.

2012. Rimske igre u Srbiji: Prikazi i epigrafski dokazi. U Kristina, Dž. (ur.) *Međunarodno arheološko savjetovanje „Privatne i javne igre od prapovijesti do ranog srednjeg vijeka“*. Materijali 24. Pula: 20-22.

Wacquant, L.

2006. Pierre Buordieu. In Rob Stones (ed.) *Key Contemporary Thinkers*, 1-16. London and New York: Macmillan.

Warner, J.

2012. Human Sacrifice at Perusia. *Sunoikisis research symposium*. Washington: The Centre for Hellenic Studies
(http://wp.chs.harvard.edu/chs-ellows/files/2012/04/SURS.Warner.paper_.pdf).

Webster, J.

1995. *Interpretatio*: Roman Word Power and Celtic Gods. *Britannia XXVI*: 153-161.

1996. Roman imperialism and the „post-imperial age“. *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives*, eds. Jane Webster and Nicholas Cooper, 1-17. Leicester: School of Archeological Studies, Leicester.

1997a. A negotiated syncretism: readings on the development of Romano-Celtic religion. in *Dialogues in Roman Imperialism. Power, discourse, and discrepant experience in the Roman Empire*, ed. David Mattingly, 165 – 184. Portsmouth, Rhode Island: Journal of Roman Archaeology. Supplementary series no. 23.

1997b. Necessary comparisons: a post-colonial approach to religious syncretism in the Roman provinces. *World Archaeology* 28/3: 324-338.

1999. At the end of the World: Druidic and other revitalization movements in post-conquest Gaul and Britain. *Britannia* XXX: 1-20.

2001. Creolizing the Roman provinces. *American Journal of Archaeology* 105: 209– 225.

2003. Art as resistance and negotiation. in *Roman Imperialism and provincial art*, eds. Sarah Scott and Jane Webster, 24-51. Cambridge: Cambridge University Press.

2012. Meeting and making god: Recent work on religious interaction along Hadrian's Wall. in *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World*. International conference held at Valjevo 20-23rd September 2012, eds. Marko A. Janković and Vladimir D. Mihajlović, 102. Book of abstracts. Niš: Sven.

Webster, J. Cooper, N. eds.

1996. *Roman Imperialism: Post-colonial Perspectives*. Leicester: School of Archeological Studies, Leicester.

Welch, K.

2007. *Roman Amphitheatre. From the Origins to Colosseum*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wells, P.

2001. *The Barbarians Speak: How the conquered Peoples Shaped Roman Europe.* Princeton: Princeton University Press.

2004. *Beyond Celts, Germans and Scythians: Archaeology and Identity in Iron Age Europe.* London: Duckworth.

Wiedeman, T.

1992. *Emperors and Gladiators.* London: Routledge

Wilkes, J. J.

1969. *Dalmatia.* London: Routledge and Kegan Paul.

Williams, C. K. II. and Rusell, P.

1981. Corinth: Excavation of 1980. *Hesperia* 50/1: 1-53.

Woolf, G.

1997. Beyond Romans and Natives. *World Archaeology* 28/3: 339-350.

1998. *Becoming Roman. The origins of provincial civilization in Gaul.* Cambridge: Cambridge University Press.

2001. „The Roman Cultural Revolution“ in Gaul. in *Italy and the West: Comparative Issues in Romanization*, eds. Simon Keay and Nicola Terrenato, 173-186. Oxford: Oxbow books.

Zaninović, M.

1984. Vojni značaj Tilurija u antici. *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, 65-84. Znanstveni skup, Sinj 3-6. lipnja 1980.* Zagreb: Hrvatsko Arheološko Društvo.

1994. Stoljeće nastave arheologije u Hrvatskoj. *Opuscula Archaeologia* 17: 15-25.

Zotović, R.

2004. Romanization of the population of the eastern part of the roman province of Dalmatia. *Balcanica XXXIV*: 19-38.

BIOGRAFIJA

Marko A. Janković rođen je 13. januara 1981. godine u Nišu. Studije arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu započeo je 2001. godine, a završio 2007. godine sa diplomskim radom na temu *Rimski kompleti za igru sa teritorije Srbije i Crne Gore* pod mentorstvom doc. dr Miroslava Vujovića. Master studije upisao je 2008. godine da bi sledeće, 2009. završio sa diplomskim radom na temu *Rimska kupatila Gornje Mezije* pod mentorstvom doc. dr Miroslava Vujovića. Tokom master studija, boravio je na Institutu za klasičnu arheologiju Univerziteta u Beču kao dobitnik stipendije međunarodne organizacije OAED Austria. Doktorske studije na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, je upisao školske 2009/2010. godine.

Od 2011. godine zaposlen je kao istraživač saradnik na projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije - *Arheološka kultura i identitet zapadnog Balkana*, br. ON 177008. Od 2007. godine radi kao stručni saradnik i predavač na seminaru arheologije u Istraživačkoj stanici Petnica kod Valjeva, gde je od početka 2013. godine i član programskog odbora.

Učestvovao je na više nacionalnih i međunarodnih konferencija sa saopštenjima iz oblasti klasične arheologije. U septembru 2012. godine organizovao je međunarodnu konferenciju *Imperialism and Identities at the Edges of the Roman World* u Valjevu. Tokom studija, učestvovao je na preko 30 arheoloških kampanja u Srbiji i jednoj u Hrvatskoj. Do sada je kao rukovodilac istraživanja obavio iskopavanja na četiri lokaliteta u južnoj Srbiji, u okviru projekta *Arheološka istraživanja Koridora 10* tokom 2010 – 2011. godine. Objavio je 12 koautorskih i autorskih radova u nacionalnim i međunarodnim časopisima (*Glasnik Srpskog arheološkog društva, Starinar, Etnoantropološki problemi, Saopštenja, Godišnjak grada Beograda, British Archaeological Reports*), kao i 12 izveštaja sa arheoloških iskopavanja (*Glasnik DKS, Arheološki Pregled, Petničke sveske*).

Изјава о ауторству

Потписани-а Марко Јанковић

број уписа 7A09001/2009

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Гладијаторске игре провинције Далмације: Улога спектакла у конструисању римског идентитета

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 16. маја 2013.

М. Јанковић

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Марко Јанковић

Број уписа 7A09001/2009

Студијски програм Археологија

Наслов рада Гладијаторске игре провинције Далмације: Улога спектакла у конструисању римског идентитета

Ментор др Сташа Бабић, ванредни професор

Потписани Марко Јанковић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 16. маја 2013.

М. Јанковић

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**Гладијаторске игре провинције Далмације:
Улога спектакла у конструисању римског идентитета**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 16. маја 2013.

